

240
1935-36.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

ს მ ა მ ბ ე

БЮЛЛЕТЕНЬ

Гос. Музея Грузии

BULLETIN

du Musée de Géorgie

IX B

1935 - 1936

(I)

საქართველოს მუზეუმი

1 9 3 6

საქართველოს სსრ. მუზეუმის მოამბე

IX B

(1)

БЮЛЛЕТЕНЬ

Гос. Музея Грузии

BULLETIN DU MUSÉE DE GÉORGIE

Т о м IX B
Tome

1935 – 1936

(1)

ТВИЛИСИ – TBILISSI

1936

საქართველოს სახლგნივო მუზეუმის

მოამბე

ჯოგი IX B

1935 – 1936

(1)

2026

ვეილისი

1 9 3 6

დაიბეჭდა საქართველოს სახ. მუზეუმის დირექტორის პ. აფხაძის განკარგულებით.

ტექ. რედ. და გამომშვ. დ. თუ შ ბ ე რ ი ძ ე

გადაეცა წარმ. 16/X, 35.
შეკვეთა № 3068.
მთავლიტი № 142ა.
ტირაჟი 750

ხელმოწერ. დასაბ. 28/11, 36.
ქ. ფ. 72×105
1 ბ. ფ. 45000 ნიშ.
ბ. ფ. 9¹/₂.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

1. В. Беляев. К вопросу изучения грузинских музыкальных инструментов	1
2. ა. ბარამიძე. ქართული ალექსანდრიანი (ისტორიულ-ლიტერატურული ნარკვევი)	41
3. გ. ბოკორიძე. ანდერძი პაპუა მაღალაძისა 1681 წლისა	51
4. სტ. მესთეშაშვილი. კალოობა ქიზიყში	59
5. სტ. მესთეშაშვილი. კვერი	78
6. გიორგი წერეთელი. შამილის წერილები ბარონ ნიკოლაისადმი	103
7. პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი. იონა ხელაშვილი სომხეთში და საიათნოვა	121
8. ალ. ბარამიძე. ვეფხის-ტყაოსნის ახალი ხელნაწერი (მოკლე აღწერილობა)	136
9. A. Baramidzé. Schach-Nameh de Ferdoûsi dans la littérature géorgienne	141

S O M M A I R E *)

1. V. Bélieeff. Pour l'étude des instruments musicaux de Géorgie 1
2. A. Baramidzé. Version géorgienne du roman d' Alexandre le Grand „Alexandriani“ (Etude historique et littéraire) 41
3. G. Botchoridzé. Le testament de Papoua Maghaladzé 1681 51
4. St. Menthéchachvili. Le battage du blé en Khisiki 59
5. St. Menthéchachvili. „Kevri“ 78
6. G. Tséréthéli. Lettres de Chamile à Baron Nicolaïs 103
7. Prof. Léon Melikset-Beg. Iona Khélachvili en Arménie et Saŕathnova 121
8. A. Baramidzé. Une courte description du nouveau manuscrit de „L'homme en peau de tigre“ 136

*) Les résumés seront placés à la fin du 2 fasc. tome IX.

Беляев В. М. (Москва)

К вопросу изучения грузинских музыкальных инструментов

Изучение грузинского музыкального инструментария, так же как и инструментария других народов Кавказа, представляет огромный интерес для советского музыковедения, так как Грузия и Кавказ сохранили у себя в живом виде целый ряд стадий развития мировой музыкальной культуры, уже исчезнувших и забытых в других пунктах земного шара. Традиционная (устно передаваемая и устно сохраняемая) музыка народов Кавказа во всем разнообразии ее видов и форм — это весьма древняя, прекрасно сохранившаяся и необычайно ценная историческая книга, которую не так легко прочесть, но знакомство с которой должно очень обогатить наши знания по истории развития ранних музыкальных культур. Одним из отделов одной из глав этой книги является грузинский национальный музыкальный инструментарий.

Несмотря на наличие ряда работ, посвященных изучению этого инструментария, к числу которых в первую очередь относятся работы Д. И. Аракишвили, инструментарий этот еще совершенно не изучен, ибо его изучение пока не вышло из стадии простого описания грузинских музыкальных инструментов, не связанного ни с изучением техники игры на них, ни с анализом исполняемых на них музыкальных произведений. А в то же самое время только такой способ изучения музыкальных инструментов может дать достаточно ценные в научном отношении результаты.

Настоящая небольшая работа, по необходимости основанная только на изучении описательных материалов, поэтому имеет своей целью лишь постановку основных проблем изучения грузинского музыкального инструментария и ни в коей мере не претендует на их разрешение, что является делом будущего. Это, однако, не мешает нам в некоторых отдельных случаях приходиться к более или менее определенным выводам относительно роли, значения и особенностей устройства отдельных видов грузинских национальных музыкальных инструментов.

საქართველოს
მუზეუმის

Материалом для настоящей работы являются:

- 1) описания и обмеры музыкальных инструментов Государственного Музея Грузии, сделанные Д. И. Яракишвили в 1934 году.
- 2) наши обмеры грузинских инструментов, сделанные одновременно, и
- 3) обмеры грузинских инструментов, произведенные в 1933 году в Ахалцыхском и Ахалкалакском районах Ш. М. Мшвелидзе.

В этой работе нас интересовали только музыкальные инструменты с определенной интонацией и в частности следующие инструменты:

А. Д у х о в ы е:

- 1) флейты Пана,
- 2) продольные открытые флейты,
- 3) свистковые флейты,
- 4) кларнеты,
- 5) гобои цилиндрические и конические.

Б. С т р у н н ы е:

- 1) лютневидные инструменты с фиксированными ладами.

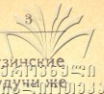
Кроме этих инструментов мы считали необходимым сказать несколько слов также и об арфах и о цимбалообразных инструментах. Выбор этих инструментов был обусловлен тем обстоятельством, что только изучение инструментов этих видов дает нам некоторые данные для суждения о процессах развития музыкального искусства, поддающихся достаточно точному определению.

Будучи до последней степени ограничены объемом или, вернее говоря, недостатком материала, мы почти не имели возможности выйти за его пределы, на что и считаем необходимым обратить внимание наших будущих критиков.

После этого краткого введения мы переходим непосредственно к рассмотрению отдельных, перечисленных нами выше типов грузинских музыкальных инструментов.

І. Ф л е й т ы П а н а.

Грузинские флейты Пана, носящие местные названия: соинари (სოინარი), ларчеми (ლარქემი) и сасцрапо (სასცრაპო), являются набором открытых продольных флейт, представляемых тростниковыми трубочками разной длины, соединенными в один ряд по прямой ли-

нии. Будучи составлены из набора открытых флейт, грузинские флейты Пана являются одним из древнейших видов флейт. Будучи же составлены из набора продольных открытых флейт разной длины без пальцевых отверстий, флейты Пана являются более древним видом продольных флейт, чем те же флейты с пальцевыми отверстиями. И в том, и в другом случае грузинские флейты Пана являются одним из древнейших грузинских музыкальных инструментов с определенным звуком. В качестве такового они должны требовать к себе исключительного внимания со стороны исследователей грузинской музыки, как представители реликтовой стадии развития национальной грузинской музыкальной культуры, а с нею вместе и определенной стадии развития мировой музыкальной культуры. Это внимание должно быть усилено еще и потому, что Грузия является одним из редких мест на земном шаре, где флейта Пана является еще бытующим музыкальным инструментом. Несмотря на все это, грузинские флейты Пана еще совершенно не подверглись изучению и мы не имеем в грузинской музыкально-этнографической литературе ни одной записи мелодий, исполняемых на этом инструменте.

А между тем инструмент этот имеет до сих пор довольно широкое распространение в Грузии, о чем мы знаем из целого ряда свидетельств и сообщений. Последнее по времени из таких известных нам сообщений опубликовано в сборнике „Советский фольклор“¹⁾, где говорится, что грузинская флейта Пана (соинари) служит для исполнения припевов (ритурнелей) к песням, исполняемым голосом. В примечании к этому сообщению упоминается, что описываемая флейта Пана состоит из шести трубок, связанных вместе.

Несмотря на все это, первоначальное ознакомление с этим интереснейшим музыкальным инструментом мы получаем только по его музейным образцам, что ни в коем случае не может считаться естественным и нормальным. Данные, имеющиеся в нашем распоряжении по поводу этого инструмента, говорят о том, что в Грузии выработался определенный тип его. Характерными особенностями этого типа являются: 1) соединение в одном инструменте шести трубок и 2) наличие в каждом из них нисходящего четырехзвучного звукоряда с присоединением к нему двух звуков в обратном восходящем движении. Одна из известных нам пяти грузинских флейт Пана (№ 11 по

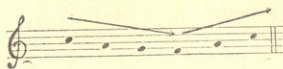
¹⁾ Труды Фольклорной Секции Института Антропологии и Этнографии Академии Наук СССР. Л. 1934 г. Стр. 184.

обозначению Д. И. Аракишвили) по нашему обмеру, сделанному в 1930 году, имеет следующие длины составляющих ее трубок (в мм).

85, 97, 110, 121, 98, 85,

издающих приблизительно следующий звукоряд:

№ 1

1, 2, 3 и 4-я трубки этого инструмента издают нисходящий пассаж в объеме четырех тонов, что же касается остальных двух трубок его, дающих обратное восходящее мелодическое движение, то 5-я издает тот же звук, что и 2-я, а 6-я—что и 1-я. Для какой цели в звукоряд этой флейты Пана введены два последних звука, дублирующих два основных звука ее звукоряда, почему дублируются только два, а не три и не все четыре звука основного звукоряда, какой из звуков основного звукоряда является тоническим в мелодиях, исполняемых на этом инструменте? — все эти вопросы, за отсутствием необходимых наблюдений и записей музыки для этого инструмента, должны остаться пока без ответа.

Мы уже упомянули, что Музей Грузии в своей коллекции музыкальных инструментов владеет пятью экземплярами флейты Пана. Дадим сводную таблицу измерений длин трубок этих инструментов:

	1	2	3	4	5	6
№ 11	85	97	110	121	98	85
№ 12	99	121	136	154	134	107
№ 50	106	126	159	167	142	115
№ 51	145	179	200	220	193	145
№ 52	112	145	169	185	163	120

В этой таблице две первых флейты Пана обмеряны нами, а остальные Д. И. Аракишвили. Так как все эти инструменты построены в различных масштабах, то для лучшего сравнения их мы переведем

все величины только-что данной таблицы на масштаб в 600 мм для трубки издающей наиболее низкий звук инструмента. Это даст нам следующий результат:

	1	2	3	4	5	6
№ 11	422	480	545	600	495	422
№ 12	385	471	539	600	522	417
№ 50	381	453	570	600	510	413
№ 51	395	488	547	600	510	395
№ 52	363	471	543	600	529	389

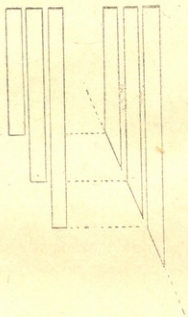
позволяющий с определенностью установить в конструкции этих флейт определенную тенденцию к осуществлению определенной системы. Какова эта система в ее основных чертах, по имеющимся в нашем распоряжении данным судить весьма трудно. Но некоторые соображения по поводу ее возможных особенностей все же могут быть высказаны.

Дело в том, что всякая система, применяемая в традиционной музыке для определения и построения музыкальных звукорядов, теоретически, может осуществляться в трех видах: 1) в качестве тенденции к ее осуществлению, 2) в ее законченном виде и 3) и в тенденциях к переходу в новую систему. Все эти случаи, в условиях ранних музыкальных культур, получают весьма приблизительное выражение благодаря применению естественных линейных мер, не отличающихся большой точностью. Учитывая все и наблюдая в нашей последней таблице наличие стремления к равномерному увеличению длин первых четырех трубок всех рассматриваемых нами грузинских флейт Пана (некоторые „индивидуальные“ отклонения от этой тенденции в флейтах № 11 и № 50 при этом относятся или за счет становления системы или же, наоборот, за счет ее разложения), мы можем принять за основу системы построения грузинских флейт Пана систему метрической темперации, уже известную нам по целому ряду наблюдений над ранними музыкальными культурами¹⁾ и, как это мы увидим ниже, чрезвычайно последовательно применяемую при по-

¹⁾ См. нашу работу: „Музыкальные инструменты Узбекистана“. М. 1933 г. Стр. 22 и далее.

стройке других типов грузинских музыкальных инструментов. Суть же заключается в том, что звукоряды строятся на основе укорочения звучащего тела (будь то струна или же столб воздуха, заключенный в трубке инструмента) на метрически равные отрезки, дающие акустически разные интервальные величины. Обратив внимание на то, что в большинстве флейт Пана, разбираемых нами, вверху основного звукоряда имеется неполный тетрахорд пятитонной гаммы (см. ранее приведенный нами нотный пример), мы можем предположить в системе построения грузинских флейт Пана наличие стремления к осуществлению основного ядра пятитонной гаммы, а это последнее может быть получено при метрической темперации только при том условии, если между двумя трубками флейты Пана, дающими интервал квинты, вставляется третья, длина которой больше длины меньшей трубки или, наоборот, меньше длины большей трубки на половину разности длин между ними, причем вся эта операция может быть заменена простым прямым срезом через все три трубки, как это показано на прилагаемом чертеже и что мы видим в практике построения грузинских флейт Пана:

№ 2.

Итак, если действительно грузинские флейты Пана в своем основном звукоряде имеют тенденцию к осуществлению неполного тетрахорда пятитонной гаммы:

№ 3

и если эта тенденция реализуется с помощью метрической темпации (а это единственный способ реализации основного ядра пяти-тонной гаммы в ранних музыкальных культурах), то представить себе теоретически возможности расширения звукоряда флейты Пана при данных условиях очень легко. Прибавляя новые трубки к уже имеющимся и увеличивая или, наоборот, уменьшая их длину на уже найденную величину, мы должны получить совершенно определенные (акустически) интервалы. Прибавляя к имеющимся у нас трем тонам один тон вниз, мы получаем звукоряд:

№ 4.

акустическое выражение которого в центах (сотых долях полутона) будет:

c''	267	a'	231	g'	201	f'
	498		231		0	999.

Таковым может быть теоретический звукоряд флейты Пана № 11. Схематический чертеж ее дан на следующей странице (№ 5).

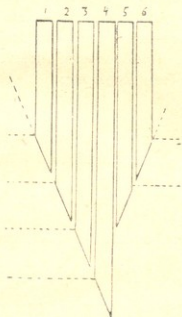
Так как на этом чертеже трубка 1-я равна по длине 6-й трубке, а 2-я—5-й, то 5 и 6-я трубки должны иметь тоны одинаковые с трубками 1 и 2-й, и полный звукоряд этой флейты будет следующий (уже раз приведенный нами):

№ 5.

Остальные флейты Пана из собрания Музея Грузии, как можно видеть из статьи Д. И. Аракишвили, дают значительные отклонения от схемы звукоряда, выведенной нами для флейты № 11. Дело дальнейших исследователей национального грузинского музыкального инструментария окончательно определить систему, в которой строятся грузинские флейты Пана. При этом, как мы на это уже указывали, придется разрешить две основных проблемы: 1) проблему настройки четырех первых трубок этих флейт, дающих основной звукоряд их, и 2) проблему настройки двух дополнительных трубок (5 и 6-й). Эти две

№ 6.

последние могут быть предназначены как для повторения тонов основного звукоряда этих флейт, так и для получения новых тонов, в основном звукоряде не содержащихся. В последнем случае мы будем иметь дело с интересным фактором развития основного музыкального звукоряда грузинских флейт Пана.

II. Продольные открытые флейты.

Переходя к рассмотрению продольных открытых флейт, имеющих в Музее Грузии, мы переходим, с одной стороны, к более высокой стадии развития музыкального искусства, чем стадия развития,

представленная нам флейтами Пана, и, с другой стороны, к описанию типа музыкального инструмента, повидимому, уже вымершего на территории Грузии, судя по тому, что ни Музей Грузии, ни исследователи грузинской музыки не отмечают существования инструментов этого типа в Грузии. Раз дело обстоит таким образом, то нам, казалось бы, нет необходимости в работе, трактующей о грузинских национальных инструментах, останавливаться на рассмотрении инструментов негрузинских. Но, тем не менее, мы считаем необходимым коснуться здесь вопроса об открытых продольных флейтах, так как и исследователи грузинской музыки и Музей Грузии сталкиваются с разновидностями инструментов этого типа, представляющими большой научный интерес и требующими своего детального изучения в дальнейшем.

Вопроса о продольных открытых флейтах мы касались как в нашей работе: Музыкальные инструменты Узбекистана (стр. 22 и след.), так и в специальной статье: „The Longitudinal Open Flutes of Central Asia“ („The Musical Quarterly“, 1933 Vol. XIX, No 1). Несколько предварительных замечаний по этому поводу было сделано нами также в нашей работе: „Руководство для обмера народных музыкальных инструментов“ (стр. 51 и след.).

Музей Грузии обладает тремя разновидностями продольных открытых флейт. Первая из них представлена черкесской сибизгой (№ 10 по нумерации Д. И. Аракишвили и № 2539 по нумерации Музея), вторая—инструментом № 17 и, наконец, третья—тремя экземплярами „курдской свирели“ (№№ 6-а, 13 и 14 по нумерации Д. И. Аракишвили), причем второй из этих последних инструментов (№ 13) был обмерян нами в 1930 году и упоминается в нашем „Руководстве для обмера народных музыкальных инструментов“ (стр. 52).

Черкесская сибизга, имеющая следующие пропорции в своем строении:

471	I
80	
551	II
90	
641	III
65	
706	В,

принадлежит к типу длинных продольных открытых флейт, имеющих распространение в Средней Азии (у киргиз, казахов, башкир,

узбеков, туркмен), в Иране и в Турции, а также у целого ряда кавказских народов, как черкесы, абхазцы, карачаевцы, дагестанские народы и др. Особенностью кавказских продольных открытых флейт этого типа, также как и особенностью этих же инструментов у некоторых средне-азиатских народов, является небольшое количество пальцевых отверстий. Обычно их три и они предназначены для воспроизведения диатонического звукоряда в объеме кварты. Как мы уже это знаем („Музыкальные инструменты Узбекистана“, стр. 26), этот основной звукоряд продольной открытой флейты обеспечивает нам получение полной диатонической гаммы при использовании обертонов. При условной тонике до черкесская сибизга и аналогичные ей инструменты могут дать следующий звукоряд, получаемый при использовании обертонов:

№ 7.

Задачей исследователей музыки народов Кавказа является запись мелодий для кавказских открытых продольных флейт типа черкесской сибизги, изучение аппликатуры игры на них и определение пропорций их строения, обуславливающих определение системы, в которой построены их звукоряды. Несколько записей мелодий для абхазской открытой продольной флейты дает К. Ковач в своем сборнике: „101 абхазская народная песня“. Но эти записи лишены какого-нибудь научного интереса так же, как и следующее описание этой флейты, данное Ковачом: „Ачарпан (абхазская продольная открытая флейта. В. Б.)—это стебель большой травы, растущей в горах, напоминающей собой бузину. Трава эта называется „ачарпан“ и поэтому инструмент также носит это название. Из срезанного стебля устраивается нечто вроде свирели с тремя отверстиями (тональными) внизу и без всякого приспособления, могущего издавать звуки. Последние добываются следующим образом: верхняя часть ачарпана опирается на верхние зубы в одном углу рта и прижимается языком. Языком же издается нечто вроде кш, кш, кш, направленным в небо, и „рикошетом“ попадающее в сквозное отверстие трубочки (стебля). Таким образом получается нечто похожее на звуки свирели и даже флейты.

Свободной частью рта, при помощи диафрагмы, играющий подпе-
вает себе“ (стр. 11). В этом описании оставлено без внимания все,
что может помочь изучению описываемого инструмента, а в то же
самое время записи мелодий для него свидетельствуют о большом
развитии техники игры на нем и дают образцы развитого инструмен-
тально-вокального многоголосия.

Только что описанная разновидность продольных открытых флейт
относится к наиболее ранней их разновидности, соответствующей до-
вольно ранней стадии развития музыкального искусства. В соответ-
ствии с этим и пропорции этой разновидности открытых флейт опре-
деляются при помощи естественных мер пяди, пальцев и т. д., в соот-
ветствии с этим и количество отверстий их, обычно, невелико и, в ос-
новном, предназначено для заполнения промежуточными ступенями
интервала кварты на основе применения системы метрической темпе-
рации. Не то мы видим в коротких продольных открытых флейтах,
один из экземпляров которых хранится в Музее Грузии (№ 17).
Эти флейты имеют уже шесть пальцевых отверстий, назначение кото-
рых—заполнить промежуточными ступенями уже интервал октавы,
а не кварты. В связи с тем, что для закрытия шести отверстий необ-
ходимо использовать шесть пальцев, не допускающих большой сте-
пени раздвижения их, в связи с этим все пропорции инструмента зна-
чительно уменьшаются по сравнению с пропорциями длинных откры-
тых флейт. Весьма возможно при этом, что в инструментах этого вида
легче воспроизводится октавный обертоновый регистр, чем квинтовый,
который весьма легко получается на длинных продольных открытых
флейтах, в связи с чем на них достаточно иметь только три пальце-
вых отверстия для получения полной диатонической гаммы в нес-
кольких октавах. Все эти обстоятельства заставляют нас видеть в ко-
ротких открытых продольных флейтах с шестью пальцевыми отвер-
стиями музыкальный инструмент, характеризующий более высокую сте-
пень развития музыкальной культуры, чем та, для которых характерно
применение длинных продольных флейт.

Музей Грузии обладает экземпляром продольной открытой флей-
ты с шестью пальцевыми отверстиями, почти аналогичным экзempla-
ру такого же инструмента, обмерянного нами у А. А. Оганезашвили,
в Тифлисе в 1930 году и описанным в нашем „Руководстве для обмера
народных музыкальных инструментов“ (стр. 51). Вот обмеры этих двух
инструментов:

1) Флейта Оганезашвили:	2) Флейта Музея Грузии:
193 I	190 I
29	35
222 II	225 II
30	30
252 III	255 III
30	35
282 IV	290 IV
31	35
313 V	325 V
30	35
343 VI	360 VI
83	70
426 B.	430 B.

Без приведения пропорции этих инструментов к одному и тому же масштабу видно, что они построены по принципу метрической темперации, так как расстояния между их отверстиями равные. Что касается расстояния между нижним пальцевым отверстием и нижним концом инструмента (VI—B), то оно вдвое больше расстояния между пальцевыми отверстиями. Д. И. Аракишвили сообщает, что определение пропорций этого инструмента делается при помощи естественных мер, причем мерой расстояния между крайними отверстиями (I—VI) является пядь, получаемая от расширения большого и среднего пальцев, а мерой расстояния VI—B является ширина четырех пальцев. Таким образом, и на этой стадии развития продольных открытых флейт мы еще находимся в области применения естественных, а не регламентированных мер, что видно уже из того, что расстояния между пальцевыми отверстиями обоих рассматриваемых нами инструментов неодинаковы: в одном случае в среднем 30 мм., в другом же—35.

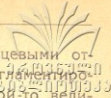
А. А. Оганезашвили назвал нам свою флейту „грузинской дудгулой“, что же касается аналогичной флейты Музея Грузии, то она не имеет определения. Каково же настоящее название этого инструмента, какой национальности он принадлежит, бытует ли он в настоящее время?—на все эти вопросы мы пока не имеем ответов.

Третья разновидность продольных открытых флейт Музея Грузии Д. И. Аракишвили называется „курдской полой свирелью“, а Ш. М. Мшвелидзе турецким грузинизированным названием „хавали“. Это уже инструмент весьма сложной конструкции, с большим коли-

чеством отверстий, как пальцевых, так и с неопределенным пока назначением. Значение его для музыкальной науки огромно, а в то же самое время он совершенно неизучен и музыка, исполняемая на нем, пока еще никем не записана.

В нашем распоряжении сейчас пока только обмеры пяти инструментов этого типа: два из них сделаны Д. И. Аракишвили, один — Ш. М. Мшвелдзе и два нами. Из сравнения этих обмеров между собою и из близкого сходства пропорций этих инструментов мы видим, что они строятся в какой-то регламентированной мере, определять которую, за неимением для этого необходимых данных, мы пока не должны браться, хотя и пытались сделать это без достаточных к тому оснований в нашем „Руководстве для обмера народных музыкальных инструментов“ (стр. 52). Вот сравнительная таблица обмеров этих пяти инструментов:

	Флейта № 11	Флейта Мшвелдзе	флейта № 6-а	Флейта Оганеза- швили	Флейта № 13
I (об)	205	231	180	247	208
	43	30	35	48	39
II	213	281	215	265	247
	27	27	25	26	25
III	275	308	240	321	272
	27	26	25	26	25
IV	302	334	265	347	297
	26	26	25	25	25
V	325	360	290	372	322
	27	26	25	26	25
VI	355	386	315	398	347
	27	25	25	26	26
VII	382	411	340	424	373
	28	27	25	26	25
VIII	410	438	365	451	398
	?	55	?	51	36
(IX)	?	498	?	502	434
	?	41		35	41
(X)	?	534	—	537	475
	?	51		63	25
B	533	586	440	600	500

Из этой таблицы видно, что расстояние между пальцевыми отверстиями на инструментах этого типа равно какой-то регламентированной мере, одна из мелких единиц которой равна какой-то величине, лежащей между 26 и 27-ю мм.. Из этой же таблицы видно также, что 1) все эти флейты имеют в качестве верхнего пальцевого отверстия пальцевое отверстие на обратной стороне, расположенное выше остальных отверстий и закрываемое большим пальцем, что 2) число пальцевых отверстий на этих флейтах равно восьми и что, наконец, 3) все они, за исключением флейты № 6-а, имеющей только одно боковое отверстие, имеют ниже отверстия VIII по два боковых отверстия, не закрываемых пальцами.

Отверстие I (об), т. е. пальцевое отверстие на обратной стороне трубки духового инструмента, расположенное выше всех остальных пальцевых отверстий, расположенных на лицевой стороне инструмента, может рассматриваться как отверстие, предназначенное для расширения звукоряда инструмента. Оно наблюдается, сравнительно, редко, и чаще всего на инструментах сравнительно древних типов в тех случаях, когда почему-либо не хватает для закрывания пальцевых отверстий обычно служащих для этого указательного, среднего и безымянного пальцев обеих рук. К числу этих инструментов принадлежат: туркменский тьюдюк и некоторые близкие ему продольные, открытые флейты, почти вымерший хивинский балабан (инструмент кларнетного типа, не имеющий используемых в практической музыке обертонов) и некоторые другие инструменты. В рассматриваемой нами курдской флейте имеется, повидимому, тенденция к помещению его на полуторном расстоянии от следующего отверстия (II) по сравнению со всеми остальными расстояниями между пальцевыми отверстиями. Это оборотное отверстие, помещенное сверху пальцевой скалы инструмента на расстоянии большем, чем расстояния между остальными отверстиями, должно теоретически давать, сравнительно, очень большой интервал. Звукоряды, извлеченные из двух из этих инструментов в экспериментальном порядке Д. И. Аракишвили, настолько разнятся один от другого, что не могут быть использованы как достаточно достоверный материал. Определение звукорядов этих инструментов может быть произведено только при обязательном участии самих исполнителей на них.

Нормальным количеством пальцевых отверстий на духовых инструментах, имеющих октавный обертон, является шесть отверстий. Они закрываются тремя средними пальцами обеих рук. Что касается больших пальцев обеих рук, то они, обычно, служат для держания инструмента и только в некоторых случаях употребляются для закры-

вания пальцевых отверстий, проделываемых в этом случае с обратной стороны трубки инструмента. Только при очень значительной стадии развития духовых инструментов и техники игры на них вводятся в употребление для закрывания пальцевых отверстий мизинцы, роль которых в игре на инструменте бывает, обычно, довольно незначительной. Применяя эти наблюдения над техникой игры на духовых инструментах к курдской флейте, мы можем предположить употребление на ней следующей пальцевой аппликатуры:

	I (об)—б. палец	}	левая рука
	II — 1 "		
	III — 2 "		
	IV — 3 "		
правая рука	{	1 палец — V	
		2 " — VI	
		3 " — VII	
		4 " — VIII	

В этом случае „б. палец“ обозначает большой палец, а 1, 2, 3 и 4-й пальцы—указательный, средний, безымянный пальцы и мизинец).

Поскольку, как мы на это уже указали, 1, 2 и 3-й пальцы каждой руки, обычно, участвуют в воспроизведении основного звукоряда духового инструмента, постольку это можно предположить в данном случае. Тогда с помощью мизинца правой руки получается „вводный тон“ звукоряда инструмента, а с помощью большого пальца левой руки—верхний дополнительный тон звукоряда. При введении в действие мизинца решающую роль в деле интонирования „вводного тона“ начинает играть отверстие IX, в большинстве случаев, как это показывает наша таблица, расположенное от отверстия VIII на двойном расстоянии по сравнению с расстояниями между основными пальцевыми отверстиями. Допуская, таким образом, что расстояния: II—III, III—IV, IV—V, V—VI, VI—VII и VII—VIII равны единице, мы должны будем расстояние I (об)—II обозначить, как полуторное и расстояние VII—IX—как двойное. При этом условии, а также при допущении, что имелось ввиду осуществить интервал чистой кварты между тонами отверстий IX и VI, мы можем теоретически вывести следующий звукоряд курдской флейты:

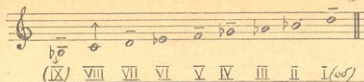
	1	2	3	4
1,5	I (об)	243	1565	1334
1	II	300	1200	939
1	III	377	999	763
1	IV	375	814	583
1	V	412	651	420
1	VI	470	498	267
1	VII	457	361	160
2	VIII	525	231	0
	(IX)	600	0	999

В первом столбце вышеприведенной таблицы дано перечисление пальцевых отверстий с обозначением величины расстояний между ними. Во втором — теоретические величины колеблющихся столбов воздуха, соответствующих каждому пальцевому отверстию при основной длине столба воздуха в 600 мм. В третьем — перечисление на центы величин предыдущего столбца. И, наконец, в четвертом — интервальные величины предыдущего столбца при том условии, что за тонку звукоряда курдской флейты принимается тон ее VIII-го пальцевого отверстия.

При условной тонике до первой октавы этот последний звукоряд будет иметь следующее интервальное строение в центах

b	c'	des'	es'	f'	ges'	as'	b'	des''
969	0	130	267	420	583	763	969	1334
	231	130	137	153	163	185	201	365

и может быть изображен следующим образом в нотных знаках:

№ 8.

Дело исследования звукорядов народных духовых инструментов до сих пор еще не поставлено на сколько-нибудь твердую научную почву. Нет ни одной лаборатории, где бы эта проблема разрешилась в экспериментальном порядке. Обычный способ „научного“ определения звукорядов духовых инструментов заключается в том, что исследователь этих инструментов сам извлекает из музейных экземпляров звуки, полагая, что он может достичь в этом отношении правильных результатов даже при отсутствии владения техникой игры на них. В некоторых случаях для определения звукорядов духовых инструментов привлекаются специалисты в игре на европейских инструментах, которые для извлечения звука из народных инструментов пользуются гобойными, кларнетными и фаготными мундштуками (опыты Брюссельского музея). Оба вышеописанные способа определения звукорядов духовых инструментов не только не дают точных данных, но иногда приводят к совершенно курьезным результатам. Придерживаясь в наших работах по изучению звукорядов народных деревянных духовых инструментов принципа определения системы их настройки путем учета всех данных, имеющих значение для этого, и пользуясь пока только слуховой проверкой полученных результатов, мы не можем еще считать нашу систему определения звукорядов духовых инструментов во всех отношениях точною. Поэтому приведенный выше теоретический звукоряд курдской флейты мы считаем только гипотетически возможным, а не окончательно установленным, что будет возможно только после целого ряда кропотливых исследований.

Курдская продольная открытая флейта рассматриваемого нами типа является весьма развитым видом продольных открытых флейт, образовавшимся в результате многовекового развития этой разновидности духовых инструментов с пальцевыми отверстиями. Одной из интересных проблем изучения этих инструментов является вопрос определения назначения имеющихся на них боковых отверстий (IX и X), не закрываемых пальцами. Такие же отверстия имеются на некоторых духовых инструментах различных народностей. Не имея данных для определения их назначения, мы пока склоняемся к тому, чтобы счи-

тать их или рудиментарными остатками первичных звукоорудий, или же отверстиями, имеющими значение для определения масштабов постройки инструментов. Вторая гипотеза является более широкой по своему содержанию и включает в себя первую.

Подводя итог нашему обзору продольных открытых флейт Музея Грузии, мы встречаем среди них весьма ранний тип этого инструмента с тремя пальцевыми отверстиями, затем тип, определяющий, если можно так выразиться, средний этап развития этого инструмента (с шестью пальцевыми отверстиями) и, наконец, вероятно, высшую из исторических форм развития продольных открытых флейт, представленную курдской флейтой. Флейта с тремя пальцевыми отверстиями, предназначенными для осуществления диатонической последовательности тонов в объеме тетраорда, по всем нашим предположениям не является наиболее ранним типом продольных открытых флейт, предназначенных для осуществления рационально оформленного звукоряда. Мы надеемся рано или поздно открыть продольную открытую флейту с двумя пальцевыми отверстиями, предназначенными для осуществления неполного тетраорда пятитонной гаммы следующего строения:

	+	
с'	d'	f
0	231	498
	231	267

получаемого при разделении расстояния между I пальцевым отверстием, издающим интервал квинты, и нижним концом инструмента, издающим основной тон интервала квинты, пополам.

III. С в и с т к о в ы е ф л е й т ы.

Бытующая в Грузии и в других частях Кавказа разновидность свистковой флейты, по-грузински называемая саламури (სალამური), принадлежит к очень развитому типу этих инструментов, типу в отношении звукоряда еще более развитому, чем тип малой грузинской продольной открытой флейты с шестью пальцевыми отверстиями.

Главной особенностью этой флейты является введение в ее звукоряд пальцевого отверстия на обратной стороне трубки инструмента, помещаемого не выше всех остальных отверстий, что мы наблюдали в курдской флейте, а на половинном расстоянии между обоими верхними пальцевыми отверстиями лицевой стороны трубки инструмента. Это отверстие, обозначаемое нами как отверстие II (об), предназначено не для расширения объема звукоряда, а для усложнения имеюще-

гося звукоряда путем введения в него нового тона. Прежде чем мы несколько подробнее скажем о звукоряде грузинской свистковой флейты, мы приведем таблицы обмеров известных нам экземпляров этого инструмента. Сначала мы дадим таблицу обмеров саламури с семью пальцевыми отверстиями. Все они обмеряны Д. И. Аракишвили и хранятся в Музее Грузии. Вот эта таблица, заключающая в себе обмеры четырех саламури:

	А № 1	А № 2	А № 3	А № 16
I	85	110	136	187
	10	9	14	12
II (об)	95	119	150	199
	10	16	15	14
III	105	135	165	213
	15	20	27	24
IV	120	155	192	286
	15	19	28	44
V	135	174	220	280
	15	26	25	25
VI	150	185	245	305
	10	20	30	25
VII	160	205	275	330
	30	37	71	62
B	190	242	346	392

Продолжением этой таблицы служит таблица на стр. 22, в которой даны обмеры саламури с восемью пальцевыми отверстиями. Буквой А в ней обозначены саламури, упоминающиеся в статье Д. И. Аракишвили (№№ 4-й и 5-й из них обмеряны нами в 1930 году), буквой М—инструменты обмерянные Ш. М. Мшвелидзе, буквами МК—инструмент обмерянный нами и хранящийся в музее Тифлисской консерватории и буквой Л—инструмент из Ленинакана, обмерянный нами в 1930 году, в Москве, на Олимпиаде.

Обычно саламури делаются из камыша и из дерева. Камышевые саламури делаются менее тщательно в отношении масштабов расположения пальцевых отверстий и тем самым стоят ближе к инструментам, строящимся в естественных мерах, чем в мерах регламентированных, хотя эти последние и оказывают несомненно влияние на мас-

	М К	А № 4	А № 5	А № 15	М № 1	М № 2	М № 3	№ 4	М № 5	М № 6	Л	А № 6
II (о6)	98	72	101	115	134	180	184	164	183	183	129	130
	9	10	9	10	12	13	13	19	14	21	13	15
III	107	82	110	125	196	193	197	183	197	204	142	145
	10	9	11	12	6	12	12	11	12	12	13	8
IV	117	91	121	137	202	205	209	194	209	216	155	153
	18	19	20	23	22	23	25	25	26	27	24	22
V	135	110	141	160	234	231	234	213	235	243	179	175
	18	20	21	23	25	24	25	26	27	25	26	27
VI	153	130	162	183	259	255	259	245	262	238	205	202
	21	19	21	22	25	25	25	25	25	28	25	24
VII	174	149	183	205	284	280	234	270	267	296	230	226
	20	20	20	22	19	25	24	25	27	28	26	25
VIII	194	169	203	227	303	305	308	295	314	324	256	251
	10	21	20	23	31	25	25	24	25	28	28	24
VIII	204	190	223	250	834	830	833	819	839	852	281	273
	28	21	23	55	20	22	21	15	126	18	18	28
B	232	211	216	305	854	852	854	334	465	370	299	305

штабы камышевых саламури, фабрикуемых в последнее время. Что же касается деревянных саламури, то они, также как и дудуки и зурна, строятся, обычно, в масштабах так называемого китайского водяного фута в 276 мм., т. е. меры, имеющей широчайшее распространение в Азии и Европе.

Как это видно из приложенных таблиц, расстояния между пальцевыми отверстиями лицевой стороны трубки саламури, обычно делаются на равных расстояниях одно от другого. Отверстие большого пальца, помещаемое на обратной стороне инструмента между обоими верхними основными отверстиями—отверстие II (об)—продельвается на половине расстояния между ними. Что же касается расстояния между отверстием VII и нижним концом инструмента, по нашей первой таблице, то оно в полтора и даже в два раза больше расстояний между пальцевыми отверстиями. Это обстоятельство дает нам основу для теоретического определения звукоряда саламури, для чего мы берем инструмент с семью пальцевыми отверстиями, как нормальный тип этого инструмента.

При игре на саламури с семью пальцевыми отверстиями аппликатура будет следующая:

	I	— 1 палец	}	левая рука
	II (б)	— б. „		
	III	— 2 „		
	IV	— 3 „		
правая рука	{	1 палец — V		
		2 „ — VI		
		3 „ — VII		

причем при всех закрытых отверстиях получается тоника звукоряда.

Если бы расстояние от нижнего пальцевого отверстия до нижнего конца инструмента было равно расстоянию между пальцевыми отверстиями и если бы при этом открытое отверстие V предназначалось для воспроизведения чистой кварты по отношению к основному тону инструмента, то мы имели бы следующий теоретический звукоряд этого инструмента при условной тонике до первой октавы:

мм.	{	B	50	VII	50	VI	50	V	50	IV	50	III	25	II	(об)	215	110	57	21
		600		550		500		450		400		350		325		312	300	101	33
центы:	{	0	152	164	182	204	231	281	329	393	462	532	602	672	742	812	882	952	1022

т. е. имели бы: низкую большую секунду, малую терцию, чистую кварту, чистую квинту, высокую большую сексту, высокую большую септиму (тон отверстия большого пальца) и чистую октаву.

Но так как в саламури с семью отверстиями расстояние VII—B определено больше расстояний между пальцевыми отверстиями и так как этот инструмент с большой легкостью воспроизводит октавный обертоновый звукоряд, то мы можем предположить, что все его пальцевые отверстия предназначены не для доведения звукоряда инструмента до октавного тона от его основного звука (что наблюдается в инструментах, не дающих октавных обертонов, как кларнет-вольтка, о которой мы будем говорить ниже), а только для заполнения интервала октавы. Одним из теоретических способов заполнения этого интервала может быть тот случай, когда расстояние VII—B равно полуторному расстоянию между пальцевыми отверстиями, и тон пальцевого отверстия V предназначен для воспроизведения чистой кварты к основному тону инструмента. В этом случае мы имеем следующую картину.

мм.	{	B	64	VII	43	VI	43	V	43	IV	43	III	22	II	(об)	21	I
		600		536		493		450		407		364		342		321	
центы:	{	0	195	145	158	174	193	208	222	236	250	264	278	292	306	320	334

т. е. большую секунду, нейтральную терцию, чистую кварту, низкую квинту, нейтральную сексту, нейтральную (низкую малую) септиму (тон отверстия большого пальца) и высокую большую септиму, что подводит нас к повторению этого же самого звукоряда на октаву выше при передувании. Этот или близкий к этому звукоряд кажутся отвечающими реальному звучанию звукоряда саламури в его „обобщенном“, отвлеченном от „индивидуальных“ особенностей, вызываемых неточностью конструкции отдельных экземпляров этого инструмента, виде.

Возможно, практическим рецептом изготовления саламури служит следующий расчет, наблюдающийся в целом ряде случаев построения открытых продольных, поперечных и свистковых флейт: расстояние

от свисткового отверстия до пальцевого отверстия I равно расстоянию от этого последнего до пальцевого отверстия VII (имея в виду функцию саламури) плюс некоторое расстояние от VII до В, определяемое в разных случаях различно. В предыдущем отделе мы уже приводили свидетельство Д. И. Аракишвили о том, что этот способ определения масштабов некоторых видов деревянных духовых инструментов применяется и в Грузии при постройке продольных открытых флейт с шестью пальцевыми отверстиями.

Переходя к грузинским свистковым флейтам с восемью пальцевыми отверстиями, мы можем предположить, что отверстие VIII может играть двойную роль, исполнять двойную функцию. В тех случаях, когда расстояния VII—VIII и VIII—В невелики и не превышают обычных расстояний между пальцевыми отверстиями, отверстие VIII может служить только для уточнения определения расстояния VII—В. В этом случае оно отдельно не используется и закрывается одновременно с отверстием VII. В тех же случаях, когда расстояние VII—VIII равно полуторному и двойному расстоянию между пальцевыми отверстиями, в этих случаях оно может использоваться и в качестве отверстия, издающего основной тон звукоряда инструмента (в этом случае оно не закрывается) и для получения нижнего „вводного“ тона к основному тону звукоряда инструмента и в этих случаях оно когда нужно закрывается пальцем.

Как и во всех ранее рассмотренных случаях, мы должны указать на то, что грузинские свистковые флейты так же не изучены, как все остальные грузинские инструменты. А в то же самое время этот инструмент допускает возможность весьма виртуозного его использования в практической музыке благодаря применению сложных видов аппликатуры игры на нем. Грузинская свистковая флейта в рассмотренных здесь разновидностях является весьма развитым инструментом, стоящим на том же уровне развития, на котором находятся грузинские дудуки и зурна, о которых речь будет ниже. Будучи весьма распространенным музыкальным инструментом, свистковая флейта сохранилась у различных народов в различных разновидностях, по которым возможно восстановить в основных чертах историю ее развития. В нашей работе „Музыкальные инструменты Узбекистана“ (стр. 27 и след.) описан весьма ранний тип таджикской свистковой флейты. В Белоруссии до сих пор бытуют двойные свистковые флейты, представляющие собою исключительно интересный материал для исследования, относящиеся также к ранней стадии развития этого музыкального инструмента. Свистковая флейта под названием „сопилки“ очень распространена на Украине. Все перечисленные виды свисто-

вых флейт характеризуют более ранние стадии развития этого инструмента, чем грузинский саламури.

IV. Кларнеты

Приступая к рассмотрению грузинских кларнетов, мы останавливаем свое внимание на гораздо более древнем инструменте, чем саламури, который, возможно, как дудуки и зурна, вошел в грузинский национальный музыкальный инструментарий в уже развитом виде в сравнительно позднее время. Не то с ствири (სტვირი)—грузинской волынкой, являющейся одной из разновидностей кларнета. Этот инструмент, в настоящее время почти вымерший на территории Грузии, относится или к виду парных, или к виду двойных кларнетов. Происходит он от тростниковой дудочки с ordinary язычком, существование которой в Грузии не отмечено ни одним исследователем, хотя вряд ли может быть подвергнуто сомнению. Волынкой называется такой вид кларнета, когда язычок его берется не непосредственно в рот исполнителя, а вставляется внутрь резервуара из пузыря или меха, куда исполнитель ртом нагнетает значительный запас воздуха, обеспечивающий непрерывность звучания кларнета. Можно отметить два типа приспособлений, подготовивших применение меха в качестве резервуара для воздуха в волынках. Первый: открытая сверху чашечка, внутри которой находится кларнетный язычок. Второй: использование тыквы в качестве резервуара для воздуха. Кларнеты с тыквенными резервуарами употребляются в Индии и ошибочно названы европейцами „флейтами заклинателей змей“. Одновременная игра на двух кларнетах с равным количеством пальцевых отверстий есть игра на парном кларнете. Употребление для одновременной игры двух кларнетов с разным количеством отверстий создает двойной кларнет. В Грузии встречаются волынки, построенные как по принципу парных, так и по принципу двойных кларнетов. Обмеров этих инструментов в Грузии почти не произведено. Нет также и описаний аналогичных инструментов у других народов СССР. Имея это в виду, мы даем на 27-й стр. таблицу всех волынок народов СССР, обмеры которых нам известны.

Под обозначением Мор № 1 и 2 в этой таблице даны две мордовские волынки (по экземплярам, хранящимся в Саранском музее, скопированным Л. П. Кирюковым) с трубками из журавлиных костей. Обмер этих волынок произведен по рисунку в натуральную величину. Под обозначением Чув дана чувашская волынка из нашего собрания (подарок В. М. Кривоносова). Под буквой М даны обмеры трех грузинских волынок, сделанные Ш. М. Мшвелидзе во время его экспе-

диции и носящие названия: чибони, чимуни, гуда-ствири и тулуми (последнее название турецкое). Под буквой А даны две волынки Музея Грузии, обмерянные нами в 1930 году. № 38 (нумерация по описанию Д. И. Аракишвили)—волынка из Рачи. № 39 обозначен, как курдская волынка.

Мор № 1	Чув	Мор № 2	М № 1	М № 2	М № 3	А № 38	А № 39	
						60	67	
						30	19	
20	33	22	63	126	109	210	90	86
	22	29	26	25	24	30	22	
22	53	44	92	152	134	234	120	108
	25	28	21	23	23	37	30	30
28	75	69	120	173	162	257	157	123
	26	35	25	25	23	33	33	19
20	103	95	155	198	187	280	195	147
	30	35	27	27	23	35	35	19
57	123	125	190	225	214	303	230	166
	48	40	35	214	138	40	40	59
	180	173	230	360	428	441	270	225

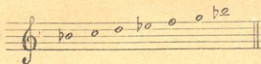
Все волынки Мшвелидзе и волынка А № 39 относятся к типу парных волынок, т. е. волынок с двумя трубками, имеющими одинаковое количество одинаково расположенных пальцевых отверстий. Что же касается рачинской волынки А № 38, а также чувашской и мордовских волынок, то они принадлежат к типу двойных волынок, т. е. волынок, обе трубки которых имеют разное количество отверстий, часть которых совпадает на обеих трубках, часть же не совпадает. Парные волынки, обычно играют одноголосные мелодии на двух трубках в униссон, что же касается двойных волынок, то они дают двухголосие в виде бурдона—выдержанной тонической ноты в нижнем голосе. Более ранние типы двойных волынок дают бурдон, начиная с интервала кварты:

более же новые (условно, конечно) дают бурдон, начиная с интервала квинты;

Звукоряд волынки весьма ограничен. Даже современные шотландские волынки, изготавливаемые фабричным способом, дают только диатонический звукоряд в объеме ноны (при восьми пальцевых отверстиях). Обычный звукоряд достигшей своего полного развития народной волынки дан Бела Бартоком в его работе: „*Volksmusik der Rumänen von Maramures*“ (стр. XXVIII):

№ 11.

Он чрезвычайно близко совпадает с теоретическим звукорядом, данным в предыдущем отделе нашей настоящей статьи для свистковой флейты с расстоянием VII—В, равным расстоянию между остальными пальцевыми отверстиями, за исключением из этого звукоряда отверстия большого пальца на обратной стороне трубки инструмента. Но этот звукоряд не единственно возможный. В него могут быть внесены изменения, вызванные введением большой секунды (полупорное расстояние) в основание его звукоряда. Во всяком случае только этим объясняется строение звукоряда современной шотландской волынки:

В	204	VII	151	VI	143	V	204	IV	151	III	143	II	204	I(об)
О		204		355		498		702		853		976		1200

с нейтральными терцией и секстой (ср. теоретический звукоряд, приведенный нами для объяснения строения звукоряда грузинского саламури), приведенного Эллисом в его статье о гаммах различных народов в сборнике: „Sammelbände für Vergleichende Musikwissenschaft“ (В. I, S. 24).

Как в парных, так и в двойных кларнетах необходимо обе трубки их подстраивать одна к другой. Для этого есть несколько способов. Наиболее распространенные из них: употребление маленьких кусочков воска, наклепываемых на язычок кларнета, и употребление кольца (делаемого обычно из ниток), надвигаемого на корень язычка до необходимого положения.

Чрезвычайно интересно провести сравнение между всеми волынками нашей таблицы, включающей в себя образцы волынок весьма отдаленных один от другого кавказского и приволжских народов. В нее вошли волынки с 5 и 6-ю пальцевыми отверстиями, причем как масштабы расположения этих отверстий, так и распределение отверстий в двойных волынках обнаруживают между собою необычайное сходство, свидетельствующее о том, что одинаковые стадии музыкального развития различных народностей характеризуются также и сходными видами изобретений и усовершенствований в области постройки музыкальных инструментов.

У. Г о б о и

Из двух разновидностей грузинских, вернее, кавказских гобоев: дудуки (დუდუკი) и зурны (ზურნა) одна принадлежит к цилиндрическому, а другая к коническому типу гобоев. Цилиндрический тип гобоев появился раньше конического. Историю его развития от весьма примитивных видов, представляемых трубкой тростника с неотделяемым от нее мундштуком, до более развитых видов, чем те, которые в настоящее время бытуют в Грузии и на Кавказе, можно проследить по работам о музыкальных инструментах древнего Египта, а также по японским и корейским типам этих инструментов, бытующим еще в настоящее время.

Как и все гобои, дудуки имеет мундштук, составленный из двух бьющих друг о друга язычков. Обычно, два дудуки играют в ансамбле друг с другом. Поэтому они всегда фабрикуются парами, и поэтому же их язычки снабжены специальными подвижными маленькими обрубками, позволяющими подстраивать один инструмент к другому.

Принадлежит к типу наиболее развитых духовых инструментов в Грузии и находясь в употреблении у профессиональных музыкантов, дудуки изготавливаются в регламентированных мерах, которыми служат

меры китайского водяного фута в 276 мм., от которых в отдельных случаях допускаются незначительные отступления.

В отношении устройства их звукоряда дудуки сходны с саламури. Они имеют восемь пальцевых отверстий с отверстием II, расположенным на обратной стороне трубки инструмента. Масштабы расположения отверстий те же самые, что и в саламури. Разнятся же дудуки от саламури тем, что и в них имеется иногда одно (IX), иногда же два (IX и X) отверстия в нижней части трубки, не закрываемые пальцами и играющие ту же роль, что соответствующие отверстия курдской открытой продольной флейты.

После всех этих замечаний можно привести таблицу обмеров дудуки. Вот она:

	А № 23	Б № 1	Б № 2	М № 1	М № 2	М № 3	М № 4	М № 5
I	130	30	37	125	125	119	121	134
	15	13	13	11	13	11	14	11
II (об)	145	43	50	136	138	130	135	145
	10	14	14	8	13	16	13	15
III	155	57	64	144	151	146	148	160
	25	27	26	30	25	27	23	25
IV	180	84	90	174	176	173	176	185
	25	27	27	20	26	28	27	26
V	205	111	117	194	202	201	203	201
	25	27	26	30	21	22	28	36
VI	230	138	143	224	223	223	231	237
	25	27	27	20	31	33	27	24
VII	255	165	170	244	254	256	258	264
	25	27	25	30	26	28	28	26
VIII	280	192	195	273	280	284	286	290
	?	27	27	20	26	27	27	27
(IX)	?	219	222	298	306	311	313	317
(X)	?	69	78	88	83	91	91	24 843
								37
B	300	288	300	382	389	402	404	380

В эту таблицу вошли обмеры инструментов Музея Грузии сделанные Д. И. Аракишвили и обозначенные буквой А, обмеры инструментов, сделанные нами и обозначенные буквой Б (№ 1 из них сделан в Тифлисе и принадлежит к нашему собранию, № 2 из Ленинакана и обмерян нами в 1930 году в Москве на Олимпиаде), и обмеры инструментов, сделанные Ш. М. Мшвелидзе и обозначенные буквой М.

Что касается звукоряда дудуки, то он тождественен по своему устройству с звукорядом саламури, о котором мы достаточно подробно сказали в своем месте. Тоже самое нужно сказать и об аппликатуре игры на этом инструменте, т. е. о расположении пальцев при игре на нем. Что касается специальных способов получения различных звуков на дудуки, здесь мы, как и во всех остальных случаях, не имеем пока никаких наблюдений.

Чтобы показать, что кавказские цилиндрические гобои не представляют собою завершающей стадии развития этого вида инструментов, мы дадим здесь сравнительную таблицу трех типов цилиндрических гобоев: 1) кавказского дудуки, 2) современного японского хитсирики (по обмеру экземпляра этого инструмента, хранящегося в Музее Антропологии и Этнографии Академии Наук СССР в Ленинграде, № 1043—17) и 3) древнего египетского гобоя из раскопок Панополиса, из гробницы, относимой Масперо к времени XVIII династии, т. е. ко времени около 1500 года до нашей эры (по данным „Encyclopédie de la musique“ Lavignac'a, vol. VI, p. 19).

	1	2	3
	I	I	I
$\frac{1}{2}$	II (об)	II (об)	II (сбоку) III (об)
$\frac{1}{2}$	III	III	IV
1	IV	IV	V
1	V	V	VI
$\frac{1}{2}$		VI (об)	VII (об)
$\frac{1}{2}$	VI	VII	VIII
1	VII	VIII	IX
1	VIII	IX	X
$1\frac{1}{2}$	IX)	(X)	(XI)
?	B	B	B

УДК 78.01
М. 1933

Как это видно из вышеприведенной таблицы, и в японском древне-египетском гобоях имеются отверстия для больших пальцев обеих рук, в то время как в египетском гобое имеется еще одно дополнительное отверстие сбоку. Допустив, что это последнее может быть использовано в качестве тонального пальцевого отверстия, мы можем дать следующую сравнительную таблицу теоретических звуко-рядов этих трех видов гобоев, беря в качестве их условной тоники тон до первой октавы:

Кавказский гобой

Японский " "

Др.-Египетский " "

№ 12

Нет никакого сомнения в том, что древние египтяне, пользовавшиеся за полтора тысячелетия до нашей эры столь усовершенствованными деревянными духовыми инструментами, как цилиндрический гобой, имели в употреблении в своей практической музыке целый ряд сложных способов воспроизведения звуков на своих духовых инструментах. Как бы то ни было, приведенная таблица ясно показывает нам, что музыка древнего Египта находилась на огромной высоте технического, а следовательно, и художественного развития. Выводом из этого последнего наблюдения может служить констатирование того факта, что настоящее, глубокое и полное изучение бытующих до наших дней у различных народов национальных музыкальных инструментов, являющихся осязательными памятниками материальной культуры в музыке, а также способов игры на них, может дать исследователю вымерших и ранних музыкальных культур, целый ряд руководящих указаний для определения степеней развития этих культур и для понимания их некоторых особенностей, при других условиях ускользающих от определения.

После всего сказанного выше о грузинских национальных духовых инструментах вообще и о цилиндрических гобоях в частности, о конических кавказских гобоях, носящих название зурны (ზურნა), остается сказать очень мало. Ниже приведенная таблица обмеров десяти инструментов этого типа, в которую входят: а) инструменты, обмерянные Ш. М. Мшвелидзе (обозначены буквой М), б) инструмент обмерянный Д. И. Аракишвили (А № 20), 3) инструменты, обмерянные нами (обозначенные буквами Б, К, МК и А № 20), и 4) инструмент, обмерянный Г. Фармером (обозначен буквой Ф). Этот последний инструмент, как и инструмент, обозначенный буквой К, не принадлежит к кавказским инструментам. Инструмент, обмерянный Фармером, это конический гобой из Мекки, описанный им в его статье: „Meccan Musical Instruments“ („Journal of the Royal Asiatic Society“, July, 1929) и хранящийся в Этнографическом музее в Лейдене. Инструмент, обозначенный буквой К, есть китайский конический гобой—со на—из нашего собрания. Оба эти инструмента включены в таблицу для возможности сравнения масштабов построения кавказских конических гобоев с аналогичными инструментами других народов, (см. табл. на 34-ой стр.)

Как это видно из таблицы, кавказский конический гобой является простой разновидностью кавказского цилиндрического гобоя и строится по тем же самым масштабам, что и последний. Обоиими видами этих инструментов пользуются одни и те же исполнители, употребляя цилиндрические гобои, как инструменты с более мягким звуком, для игры в закрытых помещениях, и конические гобои, как инструменты более резкого звучания, для игры на открытом воздухе. Не останавливаясь на описании технических особенностей устройства кавказских конических гобоев (сложная система устройства мундштука с дополнительными приспособлениями), отметим только, что кавказские конические гобои принадлежат к типу малых гобоев, построенных в масштабах китайского водяного фута в 276 мм., повидимому, более новых по своему происхождению, в то время как у некоторых народов Азии (в Узбекистане, в Кашгаре, в Монголии, в Индии и др.) до сих пор существуют большие конические гобои, строящиеся в масштабах сумерийского (Гудеа) фута в 331,2 мм., более древние по своему происхождению, поскольку об этом можно судить по способам их изготовления и по количеству имеющихся на них пальцевых отверстий.

Как и все остальные виды духовых инструментов, рассмотренные нами в настоящей статье, кавказские гобои еще совершенно не изучены. Ко всем проблемам изучения духовых инструментов в гобоях приобретает большую важность проблема изучения мундштука,

	М № 1	М № 2	М № 3	К	Ф	М № 4	Б	А № 20	МК	А № 19
I	91	85	87	52	53	90	47	40	46	49
	15	14	11	12	12	13	12	5	16	13
II (об)	106	99	98	64	65	103	59	45	62	62
	8	12	15	14	12	12	16	20	10	13
III	114	111	113	78	77	115	75	65	72	75
	33	26	20	28	27	25	28	25	27	26
IV	147	137	133	106	104	140	103	90	99	101
	28	26	21	25	26	24	27	30	26	27
V	175	163	164	131	130	164	130	120	125	128
	25	26	26	28	26	25	27	25	27	25
VI	200	189	190	159	156	189	157	145	152	153
	27	25	25	27	25	25	28	25	25	28
VII	227	214	215	186	181	214	185	170	177	181
	24	26	26	27	27	24	27	25	26	27
VIII	251	240	241	213	208	238	212	15	203	208
(IX)	102	111	100	165	122	?	44	35	42	55
						?	256	230	245	263
						?	56	65	65	156
B	353	351	341	278	330	359	312	295	310	319

т. е. определение его тона, изучение способов изменения этого тона, изучение вопроса о влиянии тона мундштука на тональность звукоряда инструмента и т. д. Пока мы не будем иметь всесторонне разработанной теории построения народных духовых инструментов, до тех пор мы будем блуждать в потемках в целом ряде важнейших проблем развития музыкального искусства, относящихся главным образом к тому раннему периоду его развития, когда ведущую роль в развитии музыкального прогресса играли духовые инструменты.

В результате нашего рассмотрения духовых инструментов Музея Грузии с пальцевыми отверстиями мы должны прийти к убеждению, что все эти инструменты или, вернее сказать, звукоряды всех этих инструментов построены по принципу метрической температуры, на что мы уже указывали в начале нашей работы. В примене-

нии этого принципа мы имеем три различных, весьма важных момента развития музыки момента. Прежде всего мы имеем равенство расстояний между всеми отверстиями духовых инструментов, предназначенными для получения тонов звукорядов. Затем мы имеем введение пальцевых отверстий внутрь звукорядов на основе деления расстояний между основными отверстиями по полам. И, наконец, мы имеем случаи введения полуторных расстояний (а иногда и двойных) в начальный (нижний) регистр звукоряда. Изучая все эти случаи, мы пришли к тому выводу, развитому в нашей пока еще не опубликованной работе „К вопросу и изучения доисторических музыкальных культур“, что первые два из вышеперечисленных моментов характерны для духовой музыкальной культуры, т. е. для тех стадий развития музыкального искусства, когда ведущую роль в этом развитии играли духовые инструменты, и что третий момент характеризует ту очень высокую стадию развития музыки, когда струнные инструменты, повторявшие первоначально звукоряды, выработанные в духовой музыкальной культуре, не только дали человеку возможность перейти к созданию более совершенной системы определения звукорядов, впоследствии получившей название пифагорейской системы, но и начали оказывать обратное влияние на звукоряды духовых инструментов с пальцевыми отверстиями. Введение полуторного расстояния в основу определения нижнего интервала звукоряда духовых инструментов мы решили рассматривать и рассматриваем в настоящее время, как результат введения пифагорейской большой секунды в основу звукоряда духовых инструментов, все остальные интервалы которых определяются по старой системе метрической темперации. По приведенным схемам мы уже видели к каким важным результатам привело это мероприятие. Но к нашему выводу относительно необходимости признания факта смены духовой музыкальной культуры культурой струнной мы пришли на основании наблюдений только над рудиментарными образованиями в звукорядах струнных инструментов с фиксированными ладами, не поддававшимися объяснению с точки зрения так называемой пифагорейской системы определения звукорядов. Применения принципа метрической темперации в его законченном виде к определению звукорядов струнных инструментов в какой—нибудь живой национальной традиционной музыкальной культуре мы тогда еще не наблюдали. Можно поэтому представить себе наше удовлетворение, которое мы испытали, получив от Д. И. Аракишвили, а

затем от Г. Х. Мепурнова из Чечено-Ингушетии обмеры нных инструментов с фиксированными ладами, чьи звукоряды были целиком основаны на принципе метрической темперации и тем самым оказались представителями той ранней стадии развития музыкального искусства, существование которой было определено нами предварительно гипотетически!

К рассмотрению этих струнных грузинских инструментов мы сейчас непосредственно и переходим.

VI. Струнные инструменты

Как уже было сказано выше, в круг нашего рассмотрения струнных грузинских инструментов входят только струнные инструменты с фиксированными ладами, так как только эти инструменты дают фиксированный звукоряд, подвергающийся обмеру и математическому определению. Инструменты эти описаны Д. И. Аракишвили под именем пандури (ჟანდური). Они имеют весьма разнообразные формы своего корпуса: „лопатообразную“, „грушевидную“, „продолговатую“, „яйцевидную“, „овальную“, „ладьеобразную“ и др., по описанию Д. И. Аракишвили. Но это для нас не существенно. Для нас главное значение в этих инструментах имеет количество ладов и их расположение. Из описанных Д. И. Аракишвили 22-х экземпляров грузинского пандури два имеют по два лада, пять—по три, четыре—по четыре, девять—по по пяти и два—по шести. В нижеследующей таблице, для удобства сравнения инструментов друг с другом, даны линейные обмеры их струн в переводе на один общий масштаб в 600 мм.:

	1	8	5	12	14	15	17	4	6	11	13
600	600	600	600	600	600	600	600	600	600	600	600
550	542	535	510	549	538	553	545	550	551	533	545
500	474	500	480	438	474	493	489	502	495	477	480
450			445	451	430	447	446	454	437	442	450
400								413	384	398	415
	2	3	7	9	10	16	18	62 A	62 B	63 A	63 B
600	600	600	600	600	600	600	600	600	600	600	600
550	557	557	592	542	545	557	526	550	544	545	532
500	496	496	515	492	495	500	475	509	513	503	482
450	447	456	465	442	440	433	431	444	473	452	435
400	396	400	410	385	399	386	377	419	453	410	400
350	345	353	360	340	330	329	323	372	322	373	351
300										337	330

С левой стороны каждого столбца таблицы даны теоретические величины всех длин обмеров, вычисленные на основании принципов метрической темперации. За очень немногими исключениями, в обмерах пандури мы имеем довольно точное осуществление этих величин, свидетельствующее о том, что в грузинской музыкальной культуре имеется определенное стремление к осуществлению системы метрической темперации. Прежде чем перейти к рассмотрению некоторых из этих отступлений, мы дадим перевод длин струн вышеприведенной таблицы на интервалы в центах:

	1	8	5	12	14	15	17	4	6	11	13
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
152	176	105	183	154	119	141	196	152	147	205	166
31	403	316	387	323	418	310	351	309	333	397	317
498			517	453	577	510	514	483	549	529	498
702								647	711	711	597

	2	3	7	9	10	13	18	62 A	62 B	63 A	63 B
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1:2	129	152	114	176	113	129	228	152	170	166	209
316	321	421	265	343	343	316	405	285	271	305	379
498	510	475	441	521	437	525	573	445	412	491	557
702	720	702	659	786	751	762	805	622	487	659	702
933	959	919	885	983	933	1041	1073	823	737	823	819
1200										986	1015

Совершенно естественно, что и здесь мы видим ту же картину соответствия практических интервальных величин теоретическим, известным нам уже по предшествующему изложению настоящей статьи. Но здесь, как мы на это уже указали выше, имеются и отступления от системы метрической темперации. Для того, чтобы удобнее рассмотреть эти отступления, мы дадим нашу последнюю таблицу в несколько ином виде: именно, в таком, где реальные интервальные величины звукорядов обмерянных Д. И. Аракишвили грузинских пандури даны в соотношении не только с интервалами метрической темперации, но и с наиболее употребительными интервалами так называемой пифагорейской системы. Вот эта таблица:

	1	8	5	12	14	15	17	4	6	11	13
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
90 (114)	176	15	133	154	189	141	166	152	147	205	166
152											
204	316	323	403	510	514	483	549	647	773	397	487
291											
316											
355	408	387	517	453	577	510	514	483	549	647	773
408											
498											
702											

	2	3	7	9	10	15	15	62 A	62 B	63 A	63 B
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
90 (114)	129	152	114	176	166	129	283	172	170	166	209
152											
204	329	329	265	333	316	405	285	271	305	379	557
291											
316											
355	540	475	441	59	537	525	575	445	412	491	557
408											
498											
702											
792	720	702	659	768	751	762	805	622	487	659	702
106											
196	150	919	855	983	34	1041	1073	823	737	996	1035

По данным нашей последней таблицы мы видим, что секунда равномерной метрической температуры в 152 цента (три четверти тона) осуществляется в большинстве случаев довольно точно, так же как кварта, квинта и большая секста. И наибольшее количество отступлений приходится на интервал терции, которая, под влиянием различных прогрессивных факторов иногда выступает в качестве нейтральной (355 центов), иногда же в качестве большой (408 центов) терции, вместо малой терции (316 центов) равномерной метрической температуры. Совершенно особое значение получает появление в звукоряде пандури малой септимы (996 центов). Как мы уже это знаем, при строгом проведении принципа метрической температуры интервал септимы должен вообще отсутствовать и верхняя часть звукоряда должна состоять из чистой квинты, несколько высокой сексты и чистой октавы. В тоже самое время на обеих пандури нашей таблицы с шестью ладами, мы имеем ясно выраженный интервал малой септимы. Появ-

ление этого интервала свидетельствует о том, что введение шестого лада в звукоряд пандури было осуществлено уже в тот период развития музыки в Грузии, когда в этой стране полная диатоническая гамма уже вошла в общее употребление.

По указанию Д. И. Аракишвили, строй трех струн грузинского пандури следующий (при условной тонике до):

№ 13.

При этом строе пандури с шестью ладами будет иметь следующие звукоряды каждой из его трех струн:

Three staves of music, each in treble clef, representing the scales for the three strings of the panduri. The notes are quarter notes.

1^я струна: D4, E4, F4, G4, A4, B4

2^я струна: D4, E4, F4, G4, A4, B4

3^я струна: D4, E4, F4, G4, A4, B4

Лады: I II III IV V VI

№ 14.

В нашей пока еще неопубликованной работе: „К вопросу изучения доисторических музыкальных культур“, мы довольно подробно говорим о настройке струн грузинского пандури, в связи с обсужденным вопросом о развитии музыкальных звукорядов. Здесь же нам достаточно будет указать, что строй струн грузинского пандури, при котором две струны настраиваются в интервал терции, нужно признать возникшим уже в довольно позднюю эпоху развития музыки и связать его с развитием многоголосия (трехголосия), включающего в комплексы звуко сочетаний не только сочетания из квинт и кварт, но и трезвучия. Возможно, что более ранний строй пандури состоял из квинты и кварты:

№ 15.

что наблюдается в ряде настроек трехструнных инструментов у грузин и у других народов.

По многочисленным образцам записей инструментальной грузинской музыки, главным образом по записям инструментальных аккомпаниментов к вокальным мелодиям, мы убеждаемся в том чрезвычайно важном для истории развития музыки факте, что многоголосие может возникнуть и возникает уже в музыкальных культурах, основанных на метрической темперации.

Есть еще один момент в истории развития звукорядов грузинского пандури, которого здесь необходимо коснуться. Это вопрос о звукоряде пандури с двумя ладами. По нашим данным (см. наши таблицы и пример, содержащий в себе звукоряды всех трех струн пандури) звукоряд этого пандури вращается в объеме герции, т. е. представляет собою фрагмент диатонического звукоряда. По данным целого ряда наблюдений мы можем предполагать, что более ранним звукорядом пандури с двумя ладами (количество струн этого раннего пандури нам неизвестно, но вероятно оно было менее трех) был звукоряд пятитонной гаммы (не упустим при этом из виду, что этот звукоряд присутствует в строе пандури):

№ 16.

определяемый по метрической темперации (см. выше то, что было сказано нами по поводу флейт Пана). Если дальнейшими разысканиями в области изучения грузинских и кавказских музыкальных инструментов будет доказано, что при постройке флейт Пана действительно имелось ввиду осуществление неполного тетра хорда пятитонной гаммы и если, тем более, когда-нибудь на территории Кавказа или где либо в другом месте будет отыскан струнный инструмент с ладами, предназначенный для воспроизведения той же пятитонной последовательности, то это открытие в научном отношении будет от-

крытием первостепенной важности для дела изучения истории и развития мировой музыкальной культуры.

Как и ранее, в деле изучения духовых инструментов, так и сейчас, при изучении струнных инструментов Грузии, огромную роль должно играть изучение практики игры на этих инструментах и не только на инструментах с фиксированными ладами, но и на инструментах без ладов.

На этом, собственно говоря, мы и могли бы закончить нашу настоящую работу, трактующую о музыкальных фактах, выводимых непосредственно из обмеров музыкальных инструментов, как предметов материальной культуры в музыке, дающих непосредственные возможности умозаключать о явлениях музыкального порядка. Но тогда бы мы ослабили внимание исследователей национальной музыки к изучению инструментов, не дающих непосредственного представления о их звукорядах. Такими инструментами являются струнные инструменты без фиксированных ладов (к числу которых относятся почти все струнные смычковые инструменты) и те многострунные инструменты, где каждая струна настраивается в один определенный тон и весь набор струн инструмента дает его звукоряд. К числу этих последних инструментов у грузин относятся: цимбалообразный инструмент сантури (სანტური) и различные виды грузинских и сванских арф—чанги (ჩანგი). Изучение звукорядов этих инструментов абсолютно невозможно по их образцам, сохраняющимся в музеях. Оно должно производиться путем наблюдения над этими инструментами в практической музыке. Таких наблюдений до сих пор не делалось. Целый ряд музыкально-этнографических экспедиций совершенно равнодушно прошел мимо таких редчайших реликтовых инструментов, как грузинские и сванские арфы, изучение которых, возможно, дало бы нам возможность пролить луч научного света в изучении таких отдаленных от нас культур, как шумерская музыкальная культура (недавно открытая одиннадцатиструнная арфа в раскопках Ура). И музей Грузии или другие учреждения этой республики, имеющие непосредственное отношение к изучению грузинской культуры, не выполняют своего долга перед своей республикой и перед изучением ее культурного прошлого, если не пошлют немедленно специальной экспедиции для изучения на месте таких национальных грузинских инструментов, как грузинская арфа.

Каковы же основные выводы из сделанного нами обозрения музыкальных инструментов Грузии, хранящихся в Музее Грузии и описанных Д. И. Аракишвили, чьи материалы мы использовали в на-

шей настоящей работе? Эти выводы (поскольку вообще можно говорить о выводах в почти неисследованной области) вкратце следующие:

1) Древнейшим слоем грузинского музыкального инструментария, заслуживающим названия национального музыкального инструментария в силу исключительной древности его бытования на данной территории, являются: флейты Пана, пандури (и сродные им струнные щипковые и смычковые лютневидные инструменты), волынка и арфа.

2) Саламури (свистковые флейты) и оба вида гобоев (дудуки и зурна) представляют собою более поздний слой музыкального развития и являются инструментами очень развитой музыкальной культуры, скрестившейся с грузинской музыкальной культурой в, сравнительно, очень недавний период времени. К этому же слою можно причислить и сантури—цимбалообразный инструмент с диатоническим, вероятно, строем.

3) Позднейший слой музыкального развития в Грузии представлен иранским таром, по-грузински тари (თარი), инструментом, не попавшим в круг наблюдений Д. И. Аракишвили, принесенным в Грузию иранцами в самое последнее время, в весьма условном значении этого выражения, так как звукоряд этого инструмента (17-ти ступенный) подвергся теоретическому определению уже в X веке нашей эры (у Аль-Фараби), если не ранее.

Нет никакого сомнения в том, что настоящее изучение музыкальных инструментов Грузии, а также литературных источников, относящихся к музыке, даст нам гораздо более точное понятие о процессе музыкального развития Грузии. Пока же мы принуждены ограничиться только вышеприведенными данными.

Москва. 17.XI.1934 г.

ალ. ბარბიძე (ტფილისი).

ქართული ალექსანდრიანი*

(ისტორიულ-ლიტერატურული ნარკვევი).

ფეოდალურ საქართველოს პოპულარულ საგმირო თხზულებათა რიგს ეკუთვნის განთქმული „ალექსანდრიანი“. ეს ნაწარმოები შეიცავს ალექსანდრე მაკედონელის ვრცელ ზღაპრულ-ფანტასტიკურ თავგადასავალს და მოკლებულია ყოველგვარ ლირებულებას როგორც საისტორიო წყარო. მაგრამ თავისი საინტერესო თემით და მიმზიდველი სამხედრო-ფალანგური ამბების სიუხვით „ალექსანდრიანი“ სამავალითო საგმირო-სარაინდო რომანად იყო მიჩნეული საშუალო საუკუნეებში.

შედარებით უფრო გავრცელებული იყო „ალექსანდრიანი“-ს ე. წ. ფსევდო-კალისტენისეული რედაქცია. ამის გვერდით კარგად იყო ცნობილი აგრეთვე გამოჩენილი სპარსელი პოეტის, ნიზამი განჯელის „ისკანდერ-ნამეც“, ანუ იგივე „ალექსანდრიანი“. ფსევდო-კალისტენისეული „ალექსანდრიანის“ ქართულ ენაზე არსებობა დოკუმენტურად დადასტურებულია ჯერ კიდევ IX-X საუკუნეებიდან¹⁾. მაგრამ იმდროინდელ ტექსტს ჩვენამდის არ მოუწევია. სამაგიეროდ ე. წ. ალორძინების პერიოდიდან დღემდის ცნობილი იყო „ალექსანდრიანის“ ორი რედაქცია: ერთი პროზითი და ერთიც ვალექსილი.

ალ. ხახანაშვილმა ეჭვმიუტანელად გამოარკვია, რომ ქართული „ალექსანდრიანის“ პროზული რედაქცია გადმოთარგმნილი ყოფილა სერბულიდან (შესაძლებელია რუსული გზით). ოღონდ მთარგმნელს ალაგ-ალაგ შეუმოკლებია და ალაგ-ალაგაც ოდნავ გაუვრცია თავისი ტექსტი²⁾. ალ. ხახანაშვილმა სისწორით გამოარკვია აგრეთვე მთარგმნელის ვინაობაც, რამდენადაც ამ საგანზე პირდაპირ ცნობას იძლევა ვალექსილი „ალექსანდრიანის“ პროლოგი:

*) წაკითხული იყო მოხსენებად საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე 1927 წლის დეკემბერში, იბეჭდება გადამუშავებული.

¹⁾ პროფ. კ. კეკელიძე, ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები („უნეც. მოამბე“, III, 48-51) და ქართ. ლიტ. ისტორია, II, 28-30.

²⁾ Грузинская повесть об Александре Македонском и Сербская Александрия (ЖМНП, 1893, IX, 241-252); აგრეთვე მისივე „Очерки... III, 100-112, და მოკლეწერილი „ქვალში“ (1893, № 20).

ესე ამბავი ჩრდილოეთს, რუსთ ქვეყნად იყო დებული, ვამთა სიგრძისა ძველქმნითა ყოვლს ქვეყნად დავიწყებული, გარდმოეთარგმნა ქართულად არჩილა, ვინ იყო ქებული, მიბრძანეს, ლექსად გამოვთქვი, მსმენნო, იყვენით შვებული.

მოტანილი მოწმობით ცხადი ხდებოდა, რომ „ალექსანდრიანის“ მთარგმნელი უნდა ყოფილიყო არჩილი (1647-1713), რომელიც 1699 წლიდან სამუდამოდ განშორდა საქართველოს და რუსეთში დაესახლა. საესებით მართებული იყო აღ. ხახანაშვილის ის მოსაზრებაც, რომ ვალექსილ „ალექსანდრიანს“ სწორედ არჩილის პროზული თარგმანი უნდა დასდებოდა საფუძვლად. გასარკვევი რჩებოდა მხოლოდ გამლექსავის ვინაობა და ვალექსვის დრო, თუმცა ამ მხრივაც მოიპოვება საყურადღებო ცნობა ტექსტის ბოლოში:

ვინებე პეტრე ვალექსად ამა ალექსანდრიანისა.

პ. ყვიციარიძე ფიქრობდა, რომ ეს პეტრე განათლებული სასულიერო პირი უნდა ყოფილიყო და თხზულების გასალექსავად ბრძანება უნდა მიეღო უშუალოდ არჩილისაგან¹⁾. დაახლოვებით ამავე აზრს ადგია აღ. ხახანაშვილიც²⁾. ვინმე თადეოზ ბერაძე „ალექსანდრიანის“ გამლექსავ პეტრედ სთვლიდა XVIII ს. გასულისა და XIX ს. პირველი ნახევრის მოღვაწე პეტრე ლარაძეს (ყარბის): „ალექსანდრიანის“ ლექსთა წყობა პეტრე ლარაძის ლექსებს ძლიერ წააგავს“-ო³⁾. პეტრე ლარაძის ავტორობას (გამლექსველობას) უკანასკნელად იცავს პროფ. კ. კეკელიძე⁴⁾.

უნდა ითქვას, რომ თ. ბერაძე და პროფ. კ. კეკელიძე შეცდომით ამსგავსებენ „ალექსანდრიანისა“ და პეტრე ლარაძის პოეტიკურ ტექნიკას. „ალექსანდრიანის“ გამლექსავისათვის სრულიად უცხოა აგრეთვე ლარაძის თავმოწმონე და ამპარტავენულად კანდიერი კილო. სიმპტომატიურია ის გარემოებაც, რომ თავის თხზულებებზე მითითებას ჩვეული ლარაძე ერთხელაც არ ასახელებს „ალექსანდრიანს“.

სანწუხაროდ არცერთმა მკვლევარმა არ მიაქცია ყურადღება ანტონ კათალიკოსისა და იოვანე ბატონიშვილის პირდაპირ ცნობებს ჩვენი საკითხის შესახებ. ანტონს თავის ცნობილ „წყობილსიტყვაობა“-ში ერთგან ცალკე თავად აქვს გამოყოფილი „თვის მამისა პეტრე მონოზონისა ჩხატარისშვილისა, გურიელისა“⁵⁾. ამ პეტრეს შესახებ იქ იკითხება:

პეტრე მესტიხე, მეშაირე მალაღლი,
 ალექსანდრესთა დიდისათა მომთხრობი;

1) კრებული „ცდა“, ქუთაისი 1889, I, გვ. 229.

2) Очерки, III, 110.

3) „ივერია“, 1900, № 284.

4) ქართ. ლიტ. ისტორია, II, 215-216.

5) წყობილსიტყვაობა, 1853, გვ. 275 [სტროფები 785-786].

ისტორიათა, შაირთა შინა სიბრძნით
 კაცი რიტორი, შვენიერ მოუბნარი,
 სიბრძნის-მოყვარე, სიბრძნისათ შედგომილი.
 პეტრე საჭებ არს პიტიკათა შინა,
 ხოლო სხვათაცა აზნაურთა სწავლათა;
 მაღალ გამომთქმელ სადიდებელად ღვთისა,
 მონოზონებრთა ქცევათა შინა კმაღლა
 გამოცდილ ყოვლად, ამით ჩვენდა საჭებელ.

ამავე პეტრეს შესახებ იოვანე ბატონიშვილიც გვაუწყებს:

„მამისა პეტრე ჩხატარაჲსა-ძისა გურიელისათვის. მამა პეტრე გურიელი ჩხატარაჲს-ძე იქმნა სიყრმითგანვე მონოზონ. მან ისწავა ხედვითი ხელოვნება და იქმნა მეცნიერ და წერილთა შინა გამოცდილ. ამან შეაწყყო ისტორია ალექსანდრე მაკედონელისა მშვენიერ ენასა ზედა. ამანვე აღსწერნა მრავალნი კარგნი სტიხნი და შაირნი. ეგრეთვე განსწავლნა მრავალნი მოწაფენი და კეთილისა მონოზონობისა წესით განვლო ცხოვრება თვისი“¹).

ამრიგად, ანტონ კათალიკოსისა და იოვანე ბატონიშვილის ფრიად ავტორიტეტული მოწმობით „ალექსანდრესთა დიდისათა მომთხრობი“ და „გამწყობი“ (გამლექსავი) ყოფილა გურული პეტრე ჩხატარაჲს-ძე არც რაიმე საბუთი არსებობს მოტანილ მოწმობაში ექვის შესატანად. ამიტომ უდავოდ ცხადი ხდება, რომ „ალექსანდრიანი“ს გამლექსავი მართლაც პეტრე ჩხატარაჲს-ძე ყოფილა და არა სხვა რომელიმე პეტრე. მაგრამ ეს თავისდათავად ურყევი დებულება კიდევ ზედმეტად დაადასტურა „ალექსანდრიანის“ ხელნაწერების შესწავლამ...

ერთი რიგის პროზული „ალექსანდრიანის“ ტექსტებს სათაურშივე წამდღვარებული აქვს ჩვეულებრივად წითურით შესრულებული შემდეგი საყურადღებო ისტორიულ-ლიტერატურული ცხოზა:

„ბრძანებითა და ჯერ-ჩინებითა საქართველოს სამთა საპატრონოეთა: იმერთა-ოდიშ-გურიის აქიმის და განმგებელის დადიანისა ბეჟანისათა და დისწულისა მათისა შვილებრ აღზრდილის და შეყვარებულის, ღვაწლისა მძლისა, ახოვნისა სარდლისა, წმიდის გიორგის სეხნისა, მისებრ ქრისტეს მოყვარისა და მის მიერ შეყვარებულის ჩიჩუას გიორგის ბრძანებით—მე მდივან-მაგლობელ-მწიგნობარმან ჩხატარას-ძემან პეტრე რუსეთით მოღებულის ამბვისაგან გარდმოღებით გავლექსე. და აწ ხელახლა გამოთქმით ამბათ აღმიწერია წიგნი ესე“.

უკანასკნელი საბუთითაც უწინარესად ყოვლისა ცხადი ხდება, რომ „ალექსანდრიანის“ გამლექსავია პეტრე ჩხატარაჲსძე და რომ გამლექსავს ხელთ ჰქონია „რუსეთით მოღებულის ამბავი“, ე. ი. რუსულიდან (თუ სერბულიდან) ნათარგმნი პროზული ტექსტი [ტერმინი ამბავი ძველ ქართულში თავის ჩვეულებრივ მნიშვნელობას გარდა აგრეთვე პრო-

¹ მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის, „ძველი საქართველო“, I, განყ. III, 21.

ზასაც ნიშნავდა]. მოწმობა შეიცავს ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის ცალკე დეტალებს: სახელდობრ, რომ ტექსტის გაღვესვა ნაბრძანებელ-ქეიქიქი არა უშუალოდ არჩილს (როგორც ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობდა), არამედ იმერეთ-ოღიშ - გურიის განმგებელ ბეჟან დადიანს და მის დისწულ გიორგი ჩიჩუას.

ბეჟან დადიანი ცნობილი ისტორიული პიროვნებაა, რომელიც 1728 წელს გარდაიცვალა¹). მაშასადამე, 1728 წელი ე. წ. post quem non-ია, ე. ი. ისეთი თარიღია, რომლის უგვიანეს თხზულება ვერ შეიქმნებოდა. თანაც ტექსტი გაღვესილი უნდა ყოფილიყოს არჩილს გარდაცვალების შემდეგ (არჩილი 1713 წ. გარდაიცვალა), რამდენადაც ამის უფლებას გვაძლევს წარსული დროის ფორმა: „გარდმოთარგმნა ქართულად არჩილს, ვინ იყო ქებული“-ო. ამით „ალექსანდრიანის“ გაღვესვა მოდის XVIII ს. პირველ მეოთხედზე, უფრო ზუსტად 1713-1728 წელზე²). სხვა საბუთებითაც სწორედ ამ დროს არის ცნობილი პეტრე ჩხატარაძე-გიორგი გურიელის ერთ-ერთი შეწირულების სიგელი, რომელიც 1713 წლით არის დათარიღებული, დაწერილია „ხელითა მდივან-მგალობელ-მწიგნობრის პეტრესითა“³). „მდივან-მგალობელ-მწიგნობრად“ იწოდება პეტრე „ალექსანდრიანის“ უკვე ზევით დამოწმებულ მინაწერშიც. საყურადღებო ისიც არის, რომ პეტრეს შეუთხზავს მოხსენებული გიორგი გურიელის ხოტბა, რომელიც იმდროინდელი გურიის ისტორიული ამბის მიმოხილვასაც შეიცავს⁴).

ამრიგად, საბოლოოდ უნდა დავასკვნათ, რომ „ალექსანდრიანის“ არჩილისეული თარგმანი XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში ლექსად გაუწყვიდა გურიასა და სამეგრელო-იმერეთში განთქმულ „მდივან-მგალობელ-მწიგნობარ“ და პედაგოგს (პედაგოგად რაცხს მას „მცირე უწყება“) პეტრე ჩხატარაძე-ს.

მაგრამ არც თუ მარტო არჩილის პროზული ტექსტის გაწყობით (გაღვესვით) დასრულებულა ჩხატარაძე-ს ღვაწლი „ალექსანდრიანის“ მიმართ. უკვე ციტირებულ მინაწერში პეტრე ჯერ აღნიშნავს „რუსეთით მოღებულის ამბვისაგან გარდმოღებით გაღვესქე“-ო და შემდეგ განაგრძობს: „და აწ ხელახლა გამოთქმით ამბად აღმიწერია წიგნი ესე“⁵. ე. ი. ტექსტის გაღვესვის შემდეგ ის ხელმეორედ დავამუშავე პროზით⁶. მართლაც და ეს შესანიშნავი მინაწერი დართული აქვს „ალექსანდრიანის“ პროზულ ვერსიას (არა არჩილის რედაქციისას). ჯერ კიდევ აღ. ხახანაშვილმა აღნიშნა, რომ გამღვეს-

¹) იმერეთის ისტორია, ზ. ჰიკინაძის გამოცემა, გვ. 77.

²) თუმცა აღსანიშნავია, რომ გაღვესილი „ალექსანდრიანის“ ერთ-ერთ უძველეს ხელნაწერს (წ. კ. № 355) დართული აქვს ხვეული მინაწერი: „მეფე არჩილ და ქეთევან“. ეს მინაწერი ძალიან გვაგონებს არჩილის ხელრთვას (ქეთევანიც არჩილის ცოლს ერქვა) და არაა გამორიცხებული, რომ სწორედ მისეულად (არჩილისეულად) ჩაითვალოს. თუ ეს ასეა, მაშინ რამოდენიმედ შეიცვლება ტექსტის გაღვესვის post quem non თარიღი და ისიც ცხადი გახდება, რომ გაღვესვა მთარგმნელის სიცოცხლეში მომხდარა.

³) ს. კავაბაძე. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, 108-109 გვ.

⁴) ამ თხზულების ერთი ნაწილი ჩვენ გამოვაქვეყნეთ „ანთოლოგიის“ მეორე წიგნში (19 8 წ. გვ. 159-160).

⁵) ალბათ ამიტომაც არის, რომ ანტონი პეტრეს „მესტიხეობის“ გარდა „ალექსანდრესთა დიდისათა მომთხრობს“ უწოდებს.

საგმა თავის პოემაში შეიტანა ქართული ცხოვრების დამახასიათებელი მოტივები ახალი პროზული ევრსია ამ მხრივ კიდევ უფრო შორს მიდის და სხვადგება არჩილის ნაანდერძევი ტექსტისაგან. ამაში დასარწმუნებლად საეკაო იქნება სათანადო პარალელური ნაწყვეტების დაპირისპირება. სანიმუშოდ ავიღებთ ალექსანდრესა და როკსანას ქორწილის ეპიზოდს:

და შემდგომად ამისა გვირგვინოსან იქმნა როკსანასთანა. ხოლო როკსანა იყო უფროს შევნიერი ყოველთა დედათა ქვეყანისათა, არა მარტივითა შევნიერებითა ხორცთათა, არამედ სულითაცა კეთილის მოქმედებითა შემკულ იყო (არჩილის რედაქცია წ. კ. № 111, გვ. 50—51).

ქორწილი ალექსანდრესი და შერთვა როკსანა სპარსთ მეფის ასულისა, უებროსა და წარჩინებულისა.

როკსანა ასული სპარსთა მეფისა დარიოხისა იყო უებრო და კეთილქმნილი აგებულებით და შევნიერ ჰაეროვნებით. რამეთუ ქებისა ხმა, ვითა მხისა შარავანდელი, განუთენილიყო კიდით კიდემდე ქვეყანისა. რამეთუ ესოდენი ხარი და მძინვარება, ზეთ-ზეთი განუთენილიყო ყოველსა ქვეყანისა პირსა. დარიოხს ვერა რომელინი ქვეყანისა მპყრობელნი ჰკადრებდიან მხახლობასა. იყო უმანყო და წრფელ. თმით გრუბ და მწყაზარ, თვალ-წარბ სათ, ყელ-ყური ძოწ-სადაფ, კბილ წყობილ მარგალიტ და ბაგე-ლაწვ ლალ-ბადანშ მჭვირვალ, ცხვირ სტივრისთ, ენა და სიტყვა მდუმარ და თაფლ გოლელულ, ჰაედონ-ბუღბუღებრ მჰკაკიკებელი, უშლელ ვარდ-ძუფთ კოკებად გამობუტკული. მგერდ დრუნგლის ფიცრებრ, ვეცხლ ხალასებრი კისერ-მკლავ-მაჯა, ოქროთ შთამოსმულ თითნი ხელთა მისთანი. ტან სარო, ალვისა ნორჩ, სურნელ შტახს-კასია და კინამოდ ნახმარად მუშე-ამბრეული, ედემით გამოშავალი ვარსკვლავი, ნათლისა მხისა სხივებთა სურნელ-ბათა მიმეფენელი. ამის პირმხისა ქალისა ბრძანა ალექსანდრე: არა შინდა შერთვა ცოლისა, მაგრამ დარიოხს მეფესა ღმერთი თავსმდებად მივეც, მისგან კიდევ სხვა არა მინდეს ცოლად ჩემდა, და ესეცა განგებისაგან აღესრულოს. და იწყეს კახამად ყოველთა სა-ქორწილოთა მოკაზმულებთა ქალთა და კაცთა ბოლუქ-ბოლუქად და ხოროდ გაწყობილთა ქვეყნითი-ქვეყანად და ქალაქითი-ქალაქად. წერილთა შეიქმნა განტეევა ყოველთა მეფეთა და ხელმწიფეთა, ერისთავთ-ერისთავთა და სასასალართა, ახანთა და ვითაზთა, და ყოველთა მდიდართა და გლახათა მიუმტნეს ესრეთ, ვითარმედ: „მე დიდმან მაცედონელ-მან ალექსანდრე, სრულიად ქვეყანისა მპყრობელმან, ძალითა ღვთისა საბაოთისათა ვისლიე მეფესა დიდსა და ძლიერსა სპარსეთისასა დარიოხს და მოკრთა ომსა შინა. და მე დავიპყრო ქვეყანა სპარსეთისა და ასული მისი პირმზე როკსანა მან პირითა თვისითა მომცა ცოლად. შუამდგომლობითა ღვთისათა მწიბავს შერთვა მისი და, ვისცა გეშასთ ბრძანება ესე ჩემი, აღრე მოიწიენით წინაშე ჩემსა ძღვენითა შევნიერითა და პატიოსნითა. ადრე მოისწრაფენით, რამეთუ სპარსეთით აღმოსავალად წიადსლვა მეგულები“. და ვითარცა სტენეს, მოიწიენეს ყოველნი მეფენი დასავლეთისანი, სამხრისა და გარემოს შორ-მახლობელნი, ერისთავთ-ერისთავნი, ამირსასალარნი, ახანნი და ვითაზნი, სულტანნი და თავადნი და ახანურნი, დედოფალნი და ბანოანი; და დედოფალიცა აღუმპიადენ, ვითარცა ქვეყანისა მპყრობელისა, საყვარელისა ძისა თვისისა ალექსანდრეს ქორწილსა ზედა. მოვიდნ ყოველთა კერძო ძღვენითა და არმადანითა მრავალ სასყიდლისათა. ვითარცა იყვის ყოველთა მეფეთა უმეტეს და უძლიერეს, უმდიდრესი და უწარჩინებულესი მიმსგავსებულისა ქორწინებისა ღზინნი და მუშაითობანი, აღმზადნეს ქნარ-წინწილ ორღანო და ვითარცა

მეფისა და წინასწარმეტყველისა, რომელსა ეწოდა სირინამელი, მას აქედნად წყვილი ზღაპარი ათას პირად-პირად მზობელი; რამეთუ სიტკობებისაგან მისისა მორყალივით კაცო კვიანი შეეცვალბოდის, და ყოვლისა ქვეყანისა მკვრელდება. საზანდრებთაგან ხმები სასიხარულად აღიზრვადის გულხინეთასა. მეფეთა და დიდთა ხელმწიფეთა, ყოველთა ქვეყანისათა დიდებულთა ბედფარ-ცხენთა ოქროანთა ზედა სხდომანი და დგენანი, ბურთ მოსაპარეზობანი დაიწყებოდინ და გარდანაქყოფთა კიდება ვახშირდებოდი ნაბანონათ კველტობა და ნახად ჰეროვებება ხოლ-მეშტარსა სწორედის. უმეტეს ალუმ პიადესა და სძლისა მისისა როკსანას შეყრა და მათი ურთიერთარს სიყვარული იგავად იქადაგებოდის, მათ უბრძოთა და უმაგალითოთა შეყრითა ცისკარი აღმობრწყინდებოდის და მოთარე ქონსტანს გათხუთმეტდებოდის, და ელვა-ეთეროან იქმნებოდის, მხესა ბაკნი მოეწარცოდის, და ნესტანდარეჯან ქაჯთაგან დაიხსნებოდის, და არაბეთით მოვანება გათინათინდებოდის, იოსებს ზილიზა ვტრჟიალებოდის და ბახიყა უნაწილოდ გარდახდებოდის, შაჰი მოზად მოაკლდებოდის და რამინ გავისდებოდის, სად გაუქმდებოდის, დალაღმარო გამხევისსულდებოდის, ლეილ უფრტეინველ-ვარდ გასაოოტანდებოდის და უჭმად მაჯუნნი გამიჯუნდებოდის მეფეთა შორის სვე-დოვლათიანობით და შარიერობითა. აგრეთვე დედოფალთა შორის ალუმპიადეს, დედასა ალექსანდრესა, და როკსანასა, ასულსა დარიოხისსა, არცა პირველი, არცა შემდგომნი არა ედარებოდინ.

ამისთვის განითქვა სახელი და ქება კიდემდე ქვეყანისა და ქმნეს ლხინი და განცბრომა საკვირველი და ყოვლად მიუთხრობელი, რომლისა მსგავსი არცა ქმნილ არს და არცა ყოფად არს.

დიდისა მეფისა ალექსანდრეს საჯდომათ დასდგეს ტახტი დარიოხისა ყვითლისა იაგუნდისა, ეგოიდენი ძვირფასნი და პატიოსანნი თვალნი სხდეს მას ზედა მჯდომელსა, ზრუნვა და ნაველი გულსა შინა არა შეუიღოდის. და დაირქვა თავსა ზედა გვირგვინი ერთისა ქვისა ძოწისა ინდურისა, კიროზ სპარსთა მეფისა, ვინც ღირს იყო დარქმასა მისსა. ვერ დააშრობდა ლხინი, არამედ უფრო და უფრო უმეტეს მოუწინა. მას ტახტსა ზედა აღიყვანეს როკსანა ყოვლად ქებული და დასვეს გვერდით ალექსანდრესა გვირგვინოსანი, რომელსა ანდამატისა გვირგვინი თავს ერქვა. კვლად გვერდით ალექსანდრესა ბრწყინვალე ტახტი დგა და მას ზედა მზე ალუმქიკიადე დედოფალი დაბრძანდა; და ერგვა თავსა გვირგვინი ზურმუტისა, რომელი ღირდა ფასად ქვეყანისა. და როკსანას გვერდით ტახტსა დარიოხისა ცოლი ჯდა და სხვანი შემეგოვნნი დედოფალნი თვის-თვის ტახტსა ზედა სხდენ. ვგრეთვე ყოველნი მეფენი და სულტანნი, ერისთავთ-ერისთავნი, ხალარ-ხანნი, ახანნი და ვითანნი, და მათნი განგებულნი ხეთონი გულთათანი და სახინონი თვისნი დიდებულნი.

მოიღეს, ვითარცა შეგვანდა მის ჟამისა ქორწილსა. არა სადა იხილებოდის. თვინერ ოქროსა წმინდისა, არცა სპილენძი. არცა ვეცხლი, არცა რვალი და კალი. ყოველივე ოფანისაგან წმინდისა ოქროსა. მინანი იაგუნდისა, ლაღისანი და ზურმუტისანი, ვგრეთვე საწედ, ჯამნი და ფიალნი. ქვევრები იყვნეს ოქროსა და ბროლისანი. და ფერად-ფერადნი სასმელნი ესხნეს საწდეველად ყოველთა. მაშინ რომელიცა მოიღეს, ყოველივე სანუკვარნი და ძვირფასად მოზადებულნი იყვნეს. აღდგეს ათასნი მეფენი და ხელმწიფენი და აღიღეს ათასნი ჯამნი და ათასნი ფიალი ოქროსა, დალიენეს, თაყვანისცეს ალექსანდრეს და დალოცეს და მოახსენეს: „ცხონდი უკუნისამდე, მეფეო ალექსანდრე, და აღქამაღლოს ღმერთმან და განაძლიეროს მეფობა შენი!“ და ათასთა მათ მეფეთა და სულტანთა, სპასალართა, ერისთავთ-ერისთავთა «გაამოს» მოახსენეს და მდაბლად მადლნი გარდუხადეს. ვგრეთვე მათა დალიენეს, დალოცეს. და ათასთა ვითანთა, ახნთა, თავადთა მდაბლად მადლი მოახსენეს. ხოლო ალექსანდრეს ყოველთა თაყვანისცევნი, დალოცვიდიან, აქებდიან და ამაღლებდიან. და ათასნი იგი ორასთა სხვათა თავადთა და ახანურთა დაუღვედიან და ყოველნი სულნი ალექსანდრეს თაყვანისცემდიან, დალოცვიდიან და ქებასა შესახმიდიან. ყოვლისა კიდითგან ისმოდის ხმა ტბილი მგოსანთა და სა-

ზანდრებთა, უმეტეს ხმანი ამონი სირინამელისანი. მეტის სიტკბობებისაგან ბისაგან ჯანჯიდის სმენითა მისითა. და არა იყო უმეტეს შვენიერ მას ყაშა და სასურველად საჭკრეტელ, არცა სატრფიალო მსგავსი ალექსანდრესა—ლომებრ ასოანი ჭაბუკი, უებრო თვალად და ჯავარ-სრულობით; შუა მზისა და მთოარისა ჯდა სიხარულით და განცბრომითა.

კვირიაცესა ერთსა ამა ლხინსა და განცბრომასა შინა გარდავლეს. მერმე განახენეს ძველნი და ახალი სალარონი და ზარდაზმანთა კარები, და გამოიხენეს ურიცხვნი და დაუტყუარნი, და მიფინეს საბოძეარი დიდთა და მცირეთა ყოველთა; და აღაენეს ყოველნი ოქროთა და ვეცბლითა, თვალითა და მარგალიტითა, და მადლიერ ყვენს ყოველნი, და აღასრულეს ქორწილი იგი ათორშეტსა დღესა.

განვიდა ბრძანება ალექსანდრესი მეორემოდაათესა მე [ე] რკასესა მოსვლად ყოველთა ლაშქართა და წარსვლად აღმოსავლად. რომელიცა სიშორისაგან ვერა მოვიდოდის, არა განუშენა, შემდგომად ქორწილისა მის. იყვენს მის წინაშე ლხინ-შეგებით და განსვენებით.

(ჩხატარაძის რედაქცია, წ. კ. №1514).

მოტანილი ტექსტების შედარება ნათელყოფს მათ მნიშვნელოვნად სხვა დასხვაგვარობას. „ალექსანდრიანის“ არჩილისეული და ჩხატარიძისეული რედაქციები არსებითად განსხვავდება ერთმანეთისაგან, თუმცა უკანასკნელი რედაქციის ძირითადი წყარო პირველისაში უნდა ვეძიოთ. ჩხატარაძისძე, რა თქმა უნდა, სისწორით იმეორებს არჩილის ნათარგმნი ტექსტის ფაბულურ მხარეს, მაგრამ მასალის დამუშავებაში უსათუოდ დიდ თავისუფლებას იჩენს. ცალკე წერილმანებს რომ არ გამოვეციდოთ, აღსანიშნავია, რომ ის სრულიად ასხვადფერებს ზოგიერთ ეპიზოდს, ურთავს ახალ თემატიკურ დეტალებს, შემოაქვს უცნობი ამბები და სხვა. ჩხატარაძისძე ფართოდ სარგებლობს ქართულ საისტორიო წყაროებში დაკულ ლეგენდებით ალექსანდრე მაკედონელის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ და სათანადოდ ამდიდრებს თავის თხზულებას ამ ლეგენდებზე დამყარებული ცნობებით. სამწუხაროდ, ავტორი ვერ იცავს შედარებითაც კი ერთგვარ ისტორიულ პერსპექტივს და აქა-იქ მეტად კურიოზულ ანაქრონიზმებს იძლევა. ერთგან, მაგალითად, ავტორი ერთმანეთს შეახვედრებს რომის პაპსა და ალექსანდრე მაკედონელს: „რომთა პაპი კართა ტაძრისათა წინა მოეგება ალექსანდრეს“-ო (წ. კ. № 1514 გვ. 74).

ჩხატარაძისძე კარგად ყოფილა განსწავლილი ძველ სასულიერო და საერო მწერლობაში. თავისი ტექსტი მას გამდიდრებული აქვს მრავალი შედარებებით სხვადასხვა ცნობილი თუ უცნობი ძეგლებიდან. ცნობილთაგან ავტორზე მნიშვნელოვანი აგლენა მოუხდენია „შაჰ-ნამეს“, „ვეფხისტყაოსნას“, „ვისრამიანს“, „ამირან-დარეჯანიანს“, „იოსებ-ზილიხანიანს“ „ლეილ-მაჯნუნიანს“ და სხვებს. მაგრამ ისტორიულ-ლიტერატურული თვალსაზრისით უფრო საინტერესოა ჩვენთვის დღეს უცნობი ძეგლების დამოწმება. ასე, მაგალითად, „რამინ გავის-დებოდის“ ანალოგიით საყურადღებოა „დალაღმანო გამზემასულდებოდის“.

[ორივე მაგალითია ამოღებულია ალექსანდრეს ქორწილის ეპიზოდიდან]. რამინი და ვისი „ვისრამიანის“ ცნობილი გმირებია. მაშასადამე, დალაღმან-

ნო და მზემასულიც გმირების სახელს უნდა აღნიშნავდეს, მაგრამ ეს გვაქვს ნაწარმოებს ჩვენამდის არ მოუღწევია (ყოველ-შემთხვევაში ჯერ მას არ ვიცნობთ). იქვე დამოწმებულია აგრეთვე უცნობი გმირი სადი.

ჩხატარაასძის „ალექსანდრიანისათვის“ ფრიალ დამახასიათებელია ერთი მხრივ ანტიმუსულმანური ტენდენცია და მეორე მხრივ ქრისტიანული მოტივის სიძლიერე. ერთიც და მეორეც უცნობია არჩილის ტექსტისათვის. ერთი სიტყვით, ჩხატარაასძის „ალექსანდრიანი“ ერთგვარად დამოუკიდებელი და თავისებური ვერსიაა. ამიტომ სრული უფლებაც გვაქვს ჩხატარაასძეს „ალექსანდრიანის“ ავტორი ვუწოდოთ. როგორც აღნიშნული გვაქვს, თავისებურობას არც გალექსილი ტექსტია მოკლებული, მაგრამ ეს თავისებურობა ყოველგვარ საზღვარს აცილებს პროზულად შემუშავებულ ძველში. სხვათა შორის, ეს პირველი მაგალითია ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, როდესაც მწერალი ტექსტს ჯერ ლექსით ამუშავებს და შემდეგ კი პროზით. პირიქითი მდგომარეობა ე. ი. პროზული ტექსტის გალექსვა კი (რასაც ალბულ შემთხვევაშიაც აქვს ადგილი) ჩვეულებრივად იყო მიღებული. ე. წ. აღორძინების პერიოდიდან ჩვენ პირდაპირი ცნობაც მოგვეპოება, რომ „ლექსს უფრო ყურსა უგდებენ, ამბის [პროზის] წიგნები ძეს ავად“¹. ამასთან დაკავშირებით დაიწყო წინა პერიოდის პროზული ძეგლების გალექსვა. გაილექსა „ამირან-დარეჯანიანი“, „ვისრამიანი“, „შაჰ-ნამეს“ ვერსიები და სხვა. პროზის ასეთმა უგულვებელყოფამ დიდი უარყოფითი შედეგიც გამოიღო, და საერთო საზოგადოებრივი ინდიფერენტიზმის პირობებში მრავალი საყურადღებო ძეგლი დაიღუპა. მაინცაღამაინც ჩხატარაასძე ამ მხრივ სრულიად განზე დგას და ერთგვარ გამონაკლისს წარმოადგენს.

ჩვენი მოკლე ისტორიულ-ლიტერატურული ნარკვევიდან შემდეგი დადებითი დასკვნების ჩამოყალიბება შეიძლება:

1. ქართულ ენაზე „ალექსანდრიანის“ სამი რედაქცია შენდა ულა, აქედან ორი პროზული და ერთი გალექსილი.
 2. პირველი პროზული რედაქცია სერბული, თუ რუსული ენიდან უთარგმნია არჩილს 1700—1713 წლებს შუა.
 3. არჩილის ნათარგმნი ტექსტი 1713—1728 წლებს შუა ჯერ ლექსად გაუწყვია და შემდეგ ხელახლა პროზულად გადაუმუშავებია მდივან-მაგლობელ-მწიგნობარ პეტრე ჩხატარაასძეს.
 4. ჩხატარაასძის პროზული „ალექსანდრიანი“ თავისებური კომპილატორი ნაშრომია და ერთგვარ დამოუკიდებელ მნიშვნელობასაც არაა მოკლებული¹.
- ამის შემდეგ სულ მოკლედ მინდა შევეხო „ალექსანდრიანის“ ხელნაწერების საკითხს. ალ. ხახანაშვილი აღნიშნავდა, რომ მას გალექსილი „ალექსანდრიანის“ სამი ეკზემპლარი სცოდნია, ხოლო პროზული ტექსტი ჯერ

¹) აქვე მინდა აღვნიშნო, რომ „წყობილსიტყვაობის“ კომენტარებში ჩვენი პეტრეს შესახებ პ. იოსელიანი წერს: „პეტრე მონოზონი სცხოვრებდა 1725 წელსა. იყო თემისაგან ქობულეთისა, სიყრმითვან აღზრდილი ტრაპეზუნტსა და მუნ ხელდასმული მონოზონად. მან აღსწერა მოთხრობა ქრისტიანობისა ქობულეთისა კერძოთა შინა.“ სამწუხაროდ, ამის შესახებ სწვა საბჭოთი არ მოგვეპოება.

მხოლოდ მე მაქვსო“ (Очерки, III, 110). ამის გამო პროფ. კ. კეკელიძის სწორს: „პროზითი თარგმანი ალექსანდრიანისა, რომელიც არილს ეკუთვნის, ცნობილია ერთადერთი ცალით, რომელიც ა. ხახანაშვილს ჰქონია ხელთ, სად იმყოფება ის დღეს, არ ვიცი“¹⁾ და იქვე სქოლიოში შენიშნავს: „ერთი ცალი მისი ვიბოვეთ ჩვენ 1924 წლის ზაფხულს ს. ქურთაში ალექსანდრე დავითის-ძის მაჩაბლის სახლში; ეს ცალი, სამწუხაროდ, დეფექტანია“²⁾ (ქართ. ლიტ. ისტორია, II, 216).

უნდა ითქვას, რომ „ალექსანდრიანის“ პროზული ვერსიის მოჩვენებითი იშვიათობა გამოწვეულია მხოლოდ გაუგებრობით. ნამდვილად კი ჩვენი სიძველეთსაცავების ფონდების შესწავლამ არა ერთი და ორი ხელნაწერი გამოაჩინა. გაუგებრობის სათავე იქიდან დაწყებულა, რომ კატალოგის შემდგენელ მუშაკებს (დ. კარიკაშვილს, ს. გორგაძეს და სხ.) „ალექსანდრიანი“ ისტორიული ხასიათის ძეგლად მიუჩნევიათ და კვინტოს კურციოსის თხზულებად („საქმეთათვის ალექსანდრე დიდისა მეფისა მაკედონელისათა“) მიუღიათ. ალექსანდრე მაკედონელის შესახებ არსებული ყველა ხელნაწერი წყაროების შესწავლით ჩვენ ვიბოვეთ პროზულა „ალექსანდრიანი“ 14 ვგზემპლარი. ესენია: a. (საქართველოს მუზეუმის H კოლექცია) №№ 105, 188, 376, 841, 1204, 1249; b. (იმავე მუზეუმის S კოლექცია) №№ 111, 185, 1514, 3619; c. (იმავე მუზეუმის A კოლექცია) № 364 და d. (საქ. ცენტრ. არქივის კოლექცია) №№ 19, 123, 137A¹⁾. ამ ხელნაწერებიდან XVIII საუკუნეს მხოლოდ ორი ცალი ეკუთვნის: № 1514, გადაწერილი 1789 წელს ბესიკის ძმის ოსე გაბაშვილის მიერ, და № 137A—1794 წლისა. დანარჩენი ხელნაწერები XIX საუკუნისაა. საყურადღებოა, რომ ცენტრარქივის კოლექციის № 123 ხელნაწერი სწორედ ის ეკემპლარია, რომელიც თავის დროზე ა. ხახანაშვილს ჰქუთენებია, პატრონის გარდაცვალების შემდეგ ლაზარაანთ სახელობის აღმოსავლურ ენათა ინსტიტუტს დარჩენია, ამ ინსტიტუტის ლიკვიდაციის გამო გადასცემია სომეხთა კულტურის სახლს, ხოლო უკანასკნელად 1924 წელს დაბრუნებია საქართველოს²⁾.

¹⁾ გალექსილი „ალექსანდრიანი“ 5 ხელნაწერით არის ცნობილი: საქ. მუზეუმის S კოლექციიდან №№ 355, 2841, 3623; H კოლექციიდან № 2418; A კოლექციიდან № 697.

²⁾ სხვათაშორის, ამ ხელნაწერში შემთხვევით ჩარჩენილია ალ. ხახანაშვილის კერძო წერილი პ. ყვიციანიძესთან „ალექსანდრიანის“ შესახებ. ეს წერილი არაა მოკლებული ერთგვარ ისტორიულ-ლიტერატურულ ინტერესს და ამიტომაც აქვე ვაქვეყნებთ მთლიანად.

პატივცემულო ბატონო პოლივექტ!

„ცდაში“ [ქუთაისი 1889, I, 173—206 გვ.] დაბეჭდილი იყო თქვენი წერილი ქართული „ალექსანდრიის“ შესახებ. თქვენ მიერ აღნიშნული „ალექსანდრია“ გალექსილი ყოფილა და ეს გარემოება მაძულებს ჩემი გამოკვლევის შესავსებლად უმორჩილესად გთხოვოთ გამიზიაროთ დაახლოებით შინაარსი მაგ ხელნაწერისა. ამ უმად მე მაქვს პროზად დაწერილი ქართული „ალექსანდრია“ რომელიც—შედარებამ დამარწმუნა—გადმოღებულა სერბიული რედაქციისგან. ჩემთვის დიდად საინტერესოა შემდეგი საკითხავი: თქვენი „ალექსანდრიის“ გეგმა ეთანხმება პსევდო-კალისტენის მოთხრობას თუ არა? განსხვავება რუსულ-სლავიანური და ქართული რედაქციისა ერთის მხრივ და პსევდო-

გ. ბოჭორიძე (ტფილისი).

ანდერძი პაპუა მაღალაძისა 1681 წლისა-

(ტაბ. 1-VI).

1928 წელს პოეტმა გიორგი ლეონიძემ გადმოიტანა რამდენიმე ძველი საბუთი, ჩამოტანილი ოლღა ხიმშიაშვილის მიერ სოფ. წითელქალაქის (ყოფ. ახალქალაქის) მცხოვრებ ზაქარია ნიკოლოზის-ძე მაღალაშვილის სახლიდან. ეს საბუთები მე მოვათავსე საქ. ცენტრარქივის ძველ საბუთთა სექციაში, სადაც ვმსახურობდი იმ ჟამად. მათში განსაკუთრებული მნიშვნელობისა აღმოჩნდა ერთი, სახელდობრ — ანდერძი, მიცემული სვეტიცხოვლის სახლთუხუცესის პაპუა მაღალაძის მიერ თავის შვილებისადმი.

აღნიშნული ძეგლის შესახებ მე წავიკითხე მოხსენება საქ. საისტ.-საეთნ. საზ.-ბის 1929 წლ. აპრილის 26-ს გამართულ საჯარო სხდომაზე.

ანდერძი წარმოადგენს „ჰაეხელად დაწერილი“ დედნიდან, ანუ შავიდან, „კაიხელად დაწერილი“ პირს, რომელსაც რამდენიმე (ოციოდე) სიტყვა ასონაკლული გამოჰყოლია; იგი გრავნილია, დაზიანებულა თავში; ზომით არის 2,1 m X 18 cm; დაწერილია მოთეთრო ქაღალდის ხუთ ერთმანერთზე გადაბმულ კეფზე ლამაზი მრგვალი მხედრული ხელით, შავი მეღნით, ხოლო ადგილადგილ (ზოგიერთი სიტყვა) სინგურით (წითურით); განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორ-ორი წერტილი; თარიღად უზის 1681 წელი; აღრიცხულია არქივის 226 ფონდის 5038 №-ით.

ანდერძი დაწერილია პაპუა მაღალაძის სიცოცხლის უკანასკნელ დღეებში. მას ბოლოში აქვს მინაწერი პაპუას გარდაცვალების (1681 წლ. ივნისის 1-ლის) ახლო დღეებისა.

ანდერძი წარმოადგენს პაპუას თავგადასავალს, მისი მუშაობა - მოღვაწეობის აღწერას. მას ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს: იგი შეიცავს ძვირფას მასალას საქართველოს მეურნეობისა და მოსახლეობის ისტორიისათვის; მასში ნათლად გამოსახულია სვეტიცხოვლის მდგომარეობა, ანუ უკეთ — მისი ერთი

მხარე, 1640—1680 წლების პერიოდისა. თავის შინაარსით ის მტკიცებულებაა მელქისედეკ კათოლიკოსის სიგელს 1020 წლისა და ნიკორწმინდის სიგელს მე-XI ს.—სას.

ანდერძის მიმცემი პაპუა მალალაძე (იხ. ტაბ. I, სურ. 1) ცნობილი პირია; იგი გვხვდება მრავალ სიგელ-გუჯარსა და სხვა საბუთში, მაგალითად: საქ. მუზეუმის ხელთნაწ. განყ. №№ 1613 Ad, 1667 Ad; საქართველოს ცენტრარქ. ფ. 226, №№ 2239, 5062 და სხვა. ის მოხსენებულია აგრეთვე სოფელ წინარეხის ზემოთ მდგომ ე. წ. „მალაღანთ“ ძეგლების (იხ. ტაბ. II, სურ. 2 და 3) წარწერებში, სახელდობრ: აქბეთლემის ღვთისმშობლის ეკლესიის (იხ. ტაბ. III, სურ. 4) აღმოს. კედლის წარწერაში (სარკმლის მარჯვნივ) ვკითხულობთ: „დამბადე ბელო შეიწყალე ნიკოლოზ მალალაძეს დედა ელენე და მამა პაპუაქეს ტნიზ“ (1679 წ.). გარდა ამისა იგი მთელი თავისი ოჯახით დახატული ყოფილა იქვე ეკლესიასთან მდგომ სამრეკლო კოშკში¹. ანდერძის მინაწერში ვკითხულობთ: „გავედ ამ უხანოს სოფლისაგან... და დაიდვა გვაში ჩემი ბეთლემისა მღთის მშობელთან რომ სამრეკლო არის და შე შევმზადე საყდრად წმინდისა ნიკოლოზ მღდელთ მოძღვრისა და იმას ზედათ ქორედათ კოშმა დამიანესა“—ო. ეს სამრეკლო დგას ეკლესიის ეზოზედვე, სამხრეთით; იგი კოშკის სახედ ნაგები ქვიტყირის ორ სართულიანი კამაროვანი შენობაა (იხ. ტაბ. III, სურ. 5); ჰხურავს კრამიტი; ქვედა სართული ოთხ კამარიანია (თითო თითო მხარეს), ზედა—რვა კამარიანი (ორ-ორი თითო მხარეს). ეს კამარები დღეს უმეტეს ნაწილად ამოგებულია. ქვედა სართულს კარი აქვს დას.—ით, ზედას სამხ.—თით. ქვედა სართული მართლაც სამწირველო-ეკლესიად არის გადაკეთებული². მხატვრობა არის საეკლესიო და საერო ხასიათისა; ყველა ძლიერ დაზიანებულია. საერო მხატვრობა მოთავსებულია დასავლ. კედელზე. იგი შეიცავს პაპუასა და მისი ოჯახის წევრთა სურათებს; ეს სურათები ოთხმოცდა ათი წლის წინათ ჯერ ისევ მთელი ყოფილა; ისინი გადაუღია გაგარინს (იხ. ტაბ. IV, სურ. 6); მათ თავს ზევით აქვთ წარწერები, რომელიც შემდეგ სურათს წარმოადგენს (დაზიანებული ადგილები აღდგენილია გაგარინით):

დასავლეთის						კედელი			
სამხრეთის მხარე						ჩრდილოეთ. მხარე			
6	5	4	3	2	1	1	2	3	4
ადამ.	ხურაბ.	მამუკა.	პაატა.	რევაზ.	ნიკოლოზ.	[პაპუა.]	[ელენე.]	[ხორაშან.]	გიორგი

¹) მელიქსეთბეგ ი. არქეოლ. მოგზ. კავთურის ხეობაში 1923 წ., ტფილ. უნივ. მოამბე, V, 136,

²) იქვე, გვ. 139.

³) იქვე, გვ. 135, 137—139.

დღეს ამ სურათების უდიდესი ნაწილი საშინლად დაზიანებულია. ოთხი სურათი კი, სახელდობრ: თვით პაპუასი, ელენესი, ნიკოლოზისა (სამხრ. 1, ჩრდილ. 1, 2 და 3) თითქმის სულ მოცილებულია და და მოსპობილი (იხ. ტაბ. V, სურ. 7).

ამათში ელენე, როგორც ეს ზემოთ მოყვანილი ბეთლემის ეკლესიის აღმოს. კედლის წარწერიდან ჩანს, პაპუას თანამემკვიდრე არის; იგი დახატულია აგრეთვე იმავე (ბეთლემის) ეკლესიის კანკელზე ბერძნული წარწერით⁴, მაგრამ იქაც დაზიანებულია (იხ. ტაბ. VI, სურ. 8). დანარჩენები—ნიკოლოზ, რევაზ, პაატა, მამუკა, ზურაბ, ადამ, ხორაშან—შვილებია; ყველა ისინი მოხსენებული არიან ანდერძშიაც. პაპუა ამბობს: „ექვსი შვილი მყვანდა“—ო. ამ რიცხვში, ექვი არ არის, იგი გულისხმობს მხოლოდ ვეფიშვილებს, ქალიშვილი, ხორაშან, კი სათვალავში არა ჰყავს მიღებული. მაგრამ სურათზე არის კიდევ ერთი, მე-8, პირი, სახელდობრ: ჩრდილ. მხარეს დახატული გიორგი, რომელიც მისივე მახლობელი ნათესავი უნდა იყოს. იგივე პაპუა ამბობს: „შვილი „ერთი ბერი“ მყვანდა და „ხუთი ერი“—ო; ბერი, როგორც ზემოთ ხსენებული, გაგარინის მიერ გადმოღებული, სურათიდან ჩანს (იხ. ტაბ. IV, სურ. 6), არის ნიკოლოზი; ის საეკლესიო შესამოსელშია გამოსახული⁵; იგიც ცნობილი პირია: ეს არის განმახლებელი აღნიშნული ბეთლემის ეკლესიისა—იკითხება ამ ძეგლის აღმოს. კედლის ოთხ წარწერაში⁶ და მოხსენებულია აგრეთვე მრავალ სიგელ-გუჯარსა და სხვა საბუთში.

პაპუას ანდერძის მიხედვით უცხოვრია 58 წელიწადი; დაბადებულია 1623 (1681—58=1623); გარდაცვლილა 1681 წლის ივნისის 1-ს. იგი ძლიერი და მომქმედი პიროვნება ყოფილა; მას ორმოც წელიწადზე მეტი უქსახურნია სეციტ-ცხოვლისათვის; მოსწრებია ოთხ ხელშეფიცს—თეიმურაზ I-ლს, როსტომს, ვახტანგ მე-V-ს, ანუ შაჰნავაზ I-ს, და გიორგი მე-XI-ს, ანუ შაჰნავაზ მე-II-ს, და ოთხს კათოლიკოსს—ედეიმოზ დიასამიძეს, ქრისტეფორე ურდუბეგაშვილს, დომენტი ბატონიშვილს და ნიკოლოზ ამილახორიშვილს. პაპუას მრავალი სოფელი აუშენებია და მრავალი საქმე გაუკეთებია. მის აშენებულ სოფელთაგან ნაწილი დღესაც არსებობს, ნაწილი ამოვარდნილია. მაგ. სოფ. ფაშაანი დღესაც არის კახეთს; არის აგრეთვე ალაიანი ქართლს, ბეშქენაშენი, აწინდელი ბეშთაშენი⁷ და სხვა. ამოვარდნილია და აღარ არსებობს ნაჭულბაქევი დილომთან და სხვა⁸.

⁴ იქვე, გვ. 137.

⁵ იქვე, გვ. 139.

⁶ იქვე, გვ. 135—136.

⁷ ვ. თაყაიშვილი. Археологич. экскурсии, в. IV, გვ. 15.

⁸ აქ საჭიროდ მიპაჩნია შევხუბო ისტორიაში ცნობილ მალალაძეთა და ახალქალაქ—ჩოჩეთში მცხოვრებ მალალაშვილთა ნათესაობის საკითხს, რომელსაც თავის დროზე შევხუბო ისტორ. პლატ. იოსელიანი (Жизнь вел. моурава, 117, შენ. 2) დი ამ ათიოდე წლის წინად ლ. შელიძეს თბეგი არქეოლ. მოგზ. კავთურის ხეობაში 1923 წლ. ტფილ. უნივ. მოამბე, V, გვ. 142) და რომელი საკითხიც დღესაც გადაუჭრელია.

ამ საკითხში ანგარიში უნდა გაეწიოს შემდეგ გარემოებას: სიგელ-გუჯარებსა და სხვა საისტორიო საბუთებში ერთი და იგივე პირი ხშირად მოხსენებულია ზან მალალაძედ და ზან მალალაშვილად, ასე მაგ. ზემოხსენებული სახლთუხუცეაი პაპუა თავის შვილებით მოხსენებულია

ვებქდავთ ტექსტს უცვლელად; მხოლოდ თავში ვედრება გამოვსახოთ და განკვეთილობის ნიშნის მაგიერ ყველგან სასვენი ნიშანი ვიხმარეთ. დაწერილი სიტყვები აწყობილია შავად.

ბ ე ქ ს ტ ი .

[ქ.] ... მე ... **მალალაძე სახლისხუცესი** დიდისა და ცათა მობაძვისა კათოლიკე ეკლესისა⁹ სვეტისა ცხოველისა და კუართისა საუფლოსა¹⁰ დიდისა დედაქალაქისა მცხეთისა სახელითა პაპუა — ჯერ ვაქვებ მეუფესა და მერმე მოგახსენებ თქვენ ჩემთ ძმათა და შვილთა, ნათესავთა, ძმისწულთა და ძისწულთა. ვაჟი კაცი ვიყავ, რომე ჯერ ღთისაგან, მერმე კემწიფეთაგან და კათალიკოზთაგან, როდეს მომეცა განსაგებელად და გასაროგებლად მამული მცხეთისა ქართლსა და კახეთს, რანიც მამულნი და აგარაგნი მცხეთისანი არიან და იყუნენ. ღთნ უწყის და იმ დიდის განკითხვის დღემან, რომელსაც მოგახსენებ, პატრონო, ძმანო, შვილნო და ამხანაგნო, მოყუარენო და ყმანო, მართალს მოგახსენებ; ტყუილი მრუდის წესია; მართალს მრუდი არ მართებს. დიდი ერთგულობა, სამსახური და სიამოვნე მქონდა ჩემის დროს¹¹ კემწიფეთა. **ბატონს თეიმურაზს** ჰქონდა ქართლი და კახეთი მაშინ; იმისი მერმე **როსტომ მეფემ** ქართველმა ბატონმა, დაიჭირა ქართლი და კახეთი; მერმე იმისი, როდისაც სოფელმა მისი ვალი მოსთხოვა, მასუკან **ბედნიერის შანავაზს** კემწიფისა, რომელსა ვახტანგცა ეწოდებოდა და ძესა მათსა კახთა მეფესა **არჩილ**, ოდეს ამ დაუდგომელმან და მუხნათმან¹² სოფელმან მისებური ჩარხი უკულმა გარდაქცია¹³ და განვიდა ამიერ მეფე შანავაზ და წარიდა წინაშენ თვალ უხვად განმკითხველისა, დაჯდა მეფედ და პატრონად კემწიფე, ძე მათი, **მეფე გიორგი** ქართლს პატრონად და გამგებლად. მე ამ ბედნიერთა და სახელ მალალთა და კმალ ძლიერთ კემწიფეთაგან ჩემად უღირსად ჩემთვის პატივ წყალობა უხვად მზომებელნი, ღთნ ბედნიერნი და მოწყა-

მალალაძე საბუთებში: ცენტრარქ. ფ. 226, №№ 2239, 5062; მალალაშვილად: იქვე №№ 5058, 5059; პაპუას შვილის ადამის შვილები პაპუა, თომა და მამუკა (მე-XVIII ს. დასაწყ.) ძობსენებული არიან მალალაძედ: იქვე № 5070, მალალაშვილად იქვე № 5069; ამილბარი (მე-XVIII ს. დასაწყ.) მოხსენებულთა მალალაძედ—საქ. მუზ. ხელნაწ. განყ. №№: 1586 Ad, 1587 Ad, 1811 Ad; მალალაშვილად—იქვე №№: 1846 Ad, 1848 Ad და სხ.

გარდა ამისა ყურადღება უნდა მიექცეს იმ გარემოებას, რომ ისტორიულ მალალაძეთა სიგელ-გუჯრები და სხვა საბუთები უკანასკნელ ხანადე დატული იყო ახალქალაქ ჩოჩეთში მცხოვრებ მალალაშვილების ხელში, რომელთაც ისინი გადმოსცეს უნივერსიტეტის სიძველეთსაცავს (აწ დატული არიან საქ. მუზ. ხელნაწ. განყ., №№: 1572—1912 Ad) და საქ. ცენტრარქის (ფ. 226, №№: 5038, 5058—5090, 5137—5139).

⁹) უნდა იყოს: ეკლესიისა.

¹⁰) უნდა იყოს: საუფლოასა.

¹¹) უნდა იყოს: დროას.

¹²) უნდა იყოს: მუხნათმან.

¹³) უნდა იყოს: გარდაქცია.

ლენი კემწიფენი სასუფეველში ამყოფოს და მათს ძეთ მათებრივ მტერ მოურველად საქართველო აპყრობინოს ძეთა და ტომთა მელნიც კათალიკოზნი ჩემს ღროს კათალიკოზნი იყუნეს — დიასამიძე პატრონი ევდემოზ, ურდუბეგას შვილი პატრონი ქრისტიფორე და ბატონი შვილი პატრონი დომენტი და ამილახორის შვილი პატრონი ნიკოლოზ — მეც მათი ნების მყოფელი და მამებელი¹¹ და ისინიც ჩემნი კეთილის მყოფენი და ყოველთ უმეტესად ბატონი შვილი პატრონი კათალიკოზი¹² ასრე, რომე თქუნმა მზემა, მსმენელნო, ცხრამეტს წელიწადს უფალ მონანი ვიყუნით და იმისგან ღრამის წონა მე არა მწყენია და ჩემგან ურიგო იმას არა მოხსენებია რა; ძმისა და შვილის ალაგს მხედველი თვალი ჰქონდა ჩემზედა და ტკიბილი გული; ექვსი შვილი მყუნადა, ასრე იმან კეთილად სახსენებელმან დაზარანა, როგორც თავისი ტომნი და ნთესენი¹³, ერთი ბერი და ხუთი ერი; ბერი საბეროს სწავლით გასწავლა¹⁴, როგორაც თვითონ ეკადრებოდა და ერნი საღთოთა და საეროთა. მე არა თვის¹⁵ ქებით მოგახსენებ, ჩემო პატრონო და ნათესავნო, და არც დაყუდრებითა, მაგრამ რომ არ მოგახსენო, ჩემი ენა კი დადუმდა და, თუ ამ წიგნმა არ მოგახსენოსთ ჩემი ჰირნახული და სასჯელი, ვინლა მოგახსენებსთ ან ბატონსა, ან შვილთა, ან ნათესავთა¹⁶ და ან მოყუარეთა. ახლა ჩემს ჰირნახულს მოგახსენებ: ავაშენე კახეთს შილდის ბოლოს, სოფელი ფაშანი და დავასახლე თორმეტი კომლი კაცი წისქვილითა და წყლითა. კიდევ ბატონი შვილმა კათალიკოზმა თვის ძმისწულს, მეფეს არჩილს, შაბადინი სთხოვა და მოართვა; წაველ; დიდი ჰირი და პატიჯი¹⁷ გარდავიკადე; დიდროვანი რუები გავიტანე, წისქვილი ავაბრუნვე, მრავალი თათარი და სომეხი დავასახლე; ასრე გავკე, სიკუდილს ცოტას მოურჩი. ავაშენე მაშვერზედ¹⁸ სოფელი ველკეთილი. ავაშენე ქციანზედ თავმგრგვალა. ავაშენე დილომს აქეთ სოფელი ნაქულბაქევი, რომე ქვაქვაზედ არ დებულა, ღთნ უწყის. ავაშენე გორის პირს აშენდა. ავაშენე ფრცის პირს ბერძენაული. ავაშენე თრიალეთს სოფელი ბეშქენშენი. ავაშენე თრიალეთს სოფელი ჰიტები. ავაშენე თრიალეთს სოფელი კლონეთი წყლითა და წისქვილითა. ავაშენე ორი კარგი მარანი ძეგვსა. ავაშენე ერთი კარგი მარანი წეროვანს, აღიანში¹⁹ ზვარი დიდი და კარგი. ავაშენე ძეგვსა, აღიანში²⁰ და ციხედიდის და ატენს საწ-

¹¹) უნდა იყოს : მამებელი.

¹²) უნდა იყოს : კათალიკოზი. შენ. ასონაკლული სიტყვები აქაც და ქვემოდაც ჩვენ მიერ აღდგენილია საბუთის დამწერის მართლწერით.

¹³) უნდა იყოს : ნათესავნი.

¹⁴) უნდა იყოს : გასწავლა.

¹⁵) უნდა იყოს : თავის.

¹⁶) უნდა იყოს : ნათესავთა.

¹⁷) პატიჯი, იგივე პატიჯი — პატიურად და შეჰირეფებით პყრობა (საბა).

¹⁸) უნდა იყოს : მაშვერზედ.

¹⁹) უნდა იყოს : აღიანში.

ნახლები, რომ მისთანა ქართლში არავის აქვს. ამებში არც ეთს²³ ეკლესია უქვია ქვაზედ არ ყოფილა, არც ხე, არც ხილი; ბატონი კათალიკოზი²⁴ ბატონის მცხეთა არა გამოიჩინა რა. ამდენი ქირნახული მისის მონღოლითა და ჩემის საქმითა და გარჯითა მიქნია და ქირი და სამსახური დაგვიდებია სვეტს ცხოველზედა. ვინც ბატონი კათალიკოზი დასხდენ, რაც ამ დროს ან ბატონმა კათალიკოზმა და ან ჩვენა შინობა და ქირნახული ექენით, ნამეტანს ნუ მოინდომებთ; ამდონიც კმარს. ავაშენე კავთის-კევეს, წყალზედ, სოფელი შუბანი წყლითა, წისქვილითა. ავაშენე წყლუთი; დავასახლე სამი კომლი კაცი; სრულა ტყე გავკაფე თეთრითა და ფასითა და ისრე სარჩო გაუყენე. ავაბრუნვე კავთის-კევეს, წყალზედ, წისქვილი ხუთი; დავასახლე კუამლი კაცი სამი. ავაბრუნვე ჩოჩეთს წისქვილი ოთხი და დავასახლე კუამლი ხუთი. ვიყიდე და დავასახლე ნიაბთ კომლი კაცი შვიდი. ვიყიდე მოურავის ყმისგან ნიაბს მიწა და ასეთი ზვარი ავაშენე, რომ ჩემობას ხუთასი კოკა გამოვიდოდა. ავაშენე ერთი სხვა დიდი კარგი ზვარი, რომ ჩემს ამხნავს უქეთესა²⁵ არა ჰქონდა. ძმა გამეყარა გედევან და ის იმას დავანებე ძმობის სიყვარულითა; ძმა სჯობდა მამულსა. გაუყავე და მივეცე ჩემ ძმებსა—ბეჟანსა და გედევანს—ჩემი ნასყიდი და დასახლებული თექვსმეტი კომლი კაცი. ავაშენე ნიაბს, საყდარს დაბლა, კარგი ვენკი²⁶, რომ სამასის კოკის ადგილი ჰქონდა. დავსახლე ზერტს სამი კომლი კაცი. ავაშენე იქვე ერთი წისქვილი. ვიყიდე კავთის-კევეს ორი საკომლო ფარდახტი²⁷ ვენკი²⁸ და ასრე გავაკეთე, ახალშენსა სჯობდა. ვიყიდე კიდევ კავთის-კევეს ორი ხოდაბუნი—ერთი თელასთანა ქვლივიძისგან და ერთი ღვარისაში შიხიდარი შვილისაგან. ვიყიდე კიდევ ნიაბთ... ორი დიდი და კარგი მიწა; კიდევ უწინ ნიაბური გასყიდული; ვიყიდე კიდევ სიონის ბოლოს ლიპუაშვილისაგან ერთი კარგი მიწა; ვიყიდე კიდევ ჩოჩეთის ბოლოს ჭიყუაპიაშვილისგან ორი კარგი მიწა. წინარეხს, სადაც ვსახლობვარ ჩემნი ძმანი და შვილნი, სრულ თეთრით ვიყიდე სასახლე და გარეშემო, ზოგი ქიაურთ მოურავისაგან და ზოგი მოურავის ყმისაგან; პირველადაც ჩემი იყო დაკარგულ და მეორეთ ვიყიდე. ვიყიდე ციხე დიდს მიწა და ავაშენე ვენახი. ვიყიდე არმაზის ბოლოს საფიჩხულედა მიწა. ვიყიდე დილომს ვენკი²⁹ და საწისქვილო. მცხეთას ალაგი მქონდა, მაგრამ უშენო იყო; ავაშენე კარგი დარბაზი, მარანი—და სხვა სახლები, ეზო და ბოსტანი. ვიყიდე აღიანში³⁰, ერთი კარგი ვენაკი³¹. ციციში³² ნასყიდათ ერთი ხუტესი მომცა, ქიქნაძე; დავასახლე ნასყიდზედა სა-

²³) უნდა იყოს: ამებში არც ერთს.

²⁴) უნდა იყოს: კათალიკოზის.

²⁵) უკანასკნელი ორი სიტყვა უნდა ეწეროს: ამხნავს უქეთესი.

²⁶) უნდა იყოს: ვენაკი.

²⁷) ფარდახტი, იგივე პარტახტი—ამოვარდნილი ადგილი.

²⁸) უნდა იყოს: ვენაკი.

²⁹) უნდა იყოს: ვენაკი.

³⁰) უნდა იყოს: აღიანში.

³¹) უნდა იყოს: ვენაკი.

³²) საგულისხმებელია: ციცი ციციშვილი.

გარეჯოს თვალსა³³. ბატონი შვილმა ბატონმა ლევან დამაყენა სასახლე³⁴ თვის³⁴ სარქვად მცხეთას, და აუშენე და ქირიც ვნახე; და მიბოძა სომხეთს³⁵ ხატისოფლის მოურობა საბოლოდ⁶ და სამკუიდროთ. ვიშოვნე ციხედიდი სამოუროთ³⁷ და სამი კომლი კაცი ყმადა; იქვე—ბეთუა შვილი და გელხაურები; მიბოძა დედოფალმა ერთი იმერელი გლეხი ხახუტა და დავასახლე მცხეთას. ავაშენე წინარეხს ორგან სასახლე ასეთი, რომე უკეთესი ჩემს ტოლს კაცს არვისა ჰქონდა ქვევრითა, მარნითა, ბაღბოსტნითა, შესავლითა და გამოსავლითა, ერთი სასახლე, ძმა გამეყარა ბეჟან, იმას დავანებე და ჩემთვის კიდევ ცარიელი ალაგი ავაშენე. ავაშენე ქალაქს სასახლე საჯინიბოთა, მარნითა და ეზოთა. ავაშენე ნიაბთ კარგი დიდი საწნახელი, სასახლე და საჯინიბო³⁸. მიბოძა მეფემ შანავაზ საჯილდოვით შვიდი კაცი დამრჩა შვილი თან მიახლა თრიალეთს ნასოფლარი ახალშენი. ვიშოვნე აღიანში³⁹ ვარდია შვილი თვისის მამულითა, წყლითა და წისქვილილითა⁴⁰. სხვაგან ან ცოტა მიწა, ან ვენკი⁴¹, ანუ უნჯი—ვერცხლი და ოქრო და სპილენძი, ან კაცი და ან იარაღი, რაც მიყიდნია და მიშოვნია, რომ ყუალა მომეხსენებინა, დიად ამბავი გაგრძელდებოდა. აწე, ღთის გულისათვის, აგრემც ღთი ორსავ სოფელს კეთილს გიზამსთ, ვინც ჩემი ქირნახული წაიკითხოთ და ამბავი მოიხსენოთ, შენდობა მიბრძანეთ, ჩვენი ბატონი და ნათესავნი. მე კემწიფეთა და პატრონთ სიამოვნით და სამსახურით ვქენით ეს ამდონი საქმე და ქირნახული, თორემ მე რა შემეძლო? თქვენც სიკეთესა და პატრონთ ერთგულობასა და სამსახურს ეცადენით. მე ასე მომიხსენებია და გავსულვარ ამ უხანოს სოფლისაგან; გამოვესალმე მზესა და მთოვარესა, სახლსა და სამყოფსა, პატრონთა, მოყუარეთა, ამხანავთა და მონთა², შვილსა რევაზს და ნიკოლოზს, ადამს, ხორაშანს და ზურაბს. შვილნი, მიტირეთ და მიხსოვნებდით, მამაშვილობის მადლსა, მეც მრავალ³ ქირი და პატიჯი მიქნია თქვენის ჩრომისათვის და სიკეთისათვის. მეფობასა გიორგისასა მეხუთესა. ქკსა ტნით; ადამს აქეთ შვიდი ათას ახ ოთხმოცდა ცხრაასა.

³³) საგარეჯოს ყოფ. მცხოვრების ღვევან მამისა შვილის სიტყვით დღეს სიტყვა, „თვალი“ ადგილობრივ აღარ შენახულა, მაგრამ არის სიტყვები, სადაც მისი ნაშთი მოხანს სახელდობრ: თვალთაი—ადგილია, სადაც 10—15 კომლი მოსახლე ცხოვრობს, და თვალთხევი—საგარეჯოს მთავარი ხევი.

³⁴) უკანასკნელი ორი სიტყვა უნდა ეწეროს: სასაფლავს თვის.

³⁵) უნდა იყოს: სომხეთს.

³⁶) უკანასკნელი ორი სიტყვა უნდა ეწეროს: მოურაობა საბოლოოდ.

³⁷) უნდა იყოს: სამოურაოთ.

იხ. წყალობის წიგნი, მიცემული დომენტი კზის მიერ პაპუა მაღალაძისადმი (ციხედიდ. მოურაობ.) 1672 წლ. მაისის 1-ს—საქ მუხ. ხელნაწ. განყ, № 1689 Ad.

³⁸) აქედან დაწყებული ქვემოთ 13 სიტყვის ფარგალში აზრი გაწვეტილია; საუქირებელია, რომ დამწერს შვიდან კახელად გადმოწერის დროს, სიტყვები უნდა გამორჩენოდეს.

³⁹) უნდა იყოს: აღიანში.

⁴⁰) იხ. წყალობის წიგნი, მიცემული ვახტანგ მე-V-ს მიერ პაპუა მაღალაძისადმი—საქ. ცენტრარქ. ფ. 226, № 2239.

⁴¹) უნდა იყოს: ვენახი.

⁴²) უნდა იყოს: მონათა.

⁴³) უნდა იყოს: მრავალი.

44 გავედ ამ უხანოს სოფლისაგან და მივალ წინაშენ მეუფისა ქართლისისა ტნით, იენისის ერთსა. და დაიდვა გვაში ჩემი ბეთლემისა ღმთისა მხარეც, რომ სამრეკლო არის; და მე შევმზადე საყდრად წმინდისა ნიკოლოზ მღვდელთ მოძღვრისა და იმას ზედათ ჭორედათ კოზმა დამიანესა. და ჩემთან წევს საყუარელი ძე ჩემი მამუჟკა; ახლა რომ ჭება მოვახსენოთ, ჩვენგან რაღა მოგეხსენებათ, თორემ დიდებულთაგანაც დიდათ სანატრელი⁴⁵ შვილი იყო, და ჩემს უწინარეს ოთხის წლით მიმეთარა თვალთაგან ჩემთა და მე პატიოსნის ცოლისა და შვილების სიკდილმა ასეთ სენს შემყარა სევდამან, რომ ველარ გადავრჩი და მეც მათთან მივედ განსვენებად. უწინ პატა⁴⁶ დამერჩო წყალში: ფცის ბოლოს, ფრონე შე ბანობდენ⁴⁷ ყმაწვილები, და იმან დამიკოდა გული. მერმე დედა იმისი დამეკარგა ამ სოფლიდამ და იმან მამშალა. მერმე მამუჟკა მომიკლა ღალატით ავმა კაცმა და სევდამ ცხოვრება დამალევირა და განმიყუანა ამიერ. კი ძმები დამეხოცნენ, ბეჟან და გედევან. უთუოდ სევდა ზარბაზნისაგან უფრო ძალიან ეცემის, თქვენმა მზემან, კაცსა და დაუფანტავს გონსა და სიბრძნესა და მოშლის კეთილისა და დიდებისაგან; მე ამათმა სევდამ მომკლა, თორემ სიბერე შორს იყო ჯერ ჩემგან; ორმოცდა თვრამეტის წლისამ დაუტევე ეს უხანოი სოფელი. წერილი ბრძანებს: „სენნი მეფეთაცა დამდაბლებელ ექმნებიან“; მეფეთა არა, გლახაკთაცა სასიკვდინე ყოფს; ეგრეთ ჩემზედა მოიწია სევდა სენტა მიერ და მოვაკლდი უფალთა, ძმათა, შვილთა, მოყასთა⁴⁸ და ყმათა. ვინც შენდობით მომიხსენოთ, ღონ მკდარი⁴⁹ გიცხოვნოსთ და ცოცხალი გიმზეგრძელოსთ.

44) აქედან იწყება მინაწერი, რომელიც დაწერილია სხვა ხელით.

45) სიტყვის მე-6 ასოს შემდეგ ადგილი გათხუნულია მელნით.

46) უნდა იყოს: პატა.

47) უკანასკნელი ორი სიტყვა უნდა ეწეროს: ფრონეში ბანობდენ.

48) უნდა იყოს: მოყუასთა.

49) უნდა იყოს: მკუდარი.

სტ. მენთეუაშვილი (ტფილისი)

კ ა ლ ო ბ ა ქ ი ზ ი ყ უ ზ ი

სანამ კალოს ლეწვას შეეცებოდეთ, ჯერ უნდა თვითონ კალო ავწეროთ. ქიზიყში გლეხები კალოს მარტო მორგვალეზულ ადგილს კი არ ეძახიან, რომელშიც ძნას ჩაშლიან ხოლმე და პურსა ლეწავენ, არამედ მინდორში არსებულ იმ შემოღობილ და დასაკუთრებულ ადგილს მთლიანად, სადაც მას ზაფხულში თავისი მოსავლის ჩასაკლებად ყოფნა უხდება თავისი ცოლშვილითურთ. კალომ, ვითარცა სასოფლო მეურნეობის, სახელდობრ, მემინდვრეობის, წარმოების ვიწროდ შემოფარგულულმა საწარმოო ერთეულმა თავისი სახელი განავრცო მთელ იმ ტერიტორიაზე, რომელზეც კალოობის პერიოდში მიწისმოქმედი იმყოფება.

მინდორში¹, ცივ გომბორის მთის ფერდობის დასასრულს, და არა ველზე, მართავენ კალოებსა. ყოველ გლეხს მოღობილი აქვს მიწის ნაკვეთი, რომლის სიდიდე განსაზღვრული არ არის. იქნება ასე ერთი დღიურიდან ორ-სამ და მეტ დღიურამდეც. ასე სათავისოდ განკუთვნილ და შემოღობილ მიწის ნაკვეთს მოღობილი ეწოდება. მოღობილი ვადღობილია ორ არათანასწორ ნაწილად. მცირე ნაწილში მოთავსებულია გლეხის საცხოვრებელი ქოხი. ქოხის წინ კალოა, რომელიც ქოხისთვის ეზოს მაგიერობასაც ეწევა. კალოს იმ მხარეს, საითკენაც ნიავე ქრის, საბძელი დგას. ქოხ-საბძლის კალოს ირგვლივ განრიგებას თავისი წესი აქვს. როგორც აღინიშნა, საბძელი კალოდან ნიავის საპირისპირო მხარეს დგას, რათა განიავებისას ბზე საბძლისაკენ წავიდეს, ქოხი კი საბძლის ან მარჯვნივ მხარეს არის, ან მარცხნივ, ისე კი, რომ საბძლის ახლოს არ იყოს და ნიავე ბზე ქოხში არ შეიტანოს. ქოხის ჩადგმა საბძლის პირის-პირ, კალოს მეორე მხარეს, არ შეიძლება, რადგან ნიავე დაუშლის და განიავებას შეაფერხებს. საბძლის გვერდზევეა ჩარდახი (სამკედლიანი და სახურავიანი წნულის შენობა), რომელშიც სასოფლო-სამეურნეო იარაღს ინახავენ. ზაფხულში ძნას აწყობენ. ჩარდახის გვერდზე თავიებს დგამენ.

გომი, საქონლის საზამთრო სადგომი, გაკეთებულია ქოხისა და საბძელ-კალოს მოშორებით, უკან, რათა საქონელი ნაკლებ ხედებოდეს ქოხ-საბძელს

¹ მე ავწერ ტიპიურ კალოს.

და კალოს, თორემ საქონლას ფეხი კალოს ათლოხნის, აქიქუნს და
 ლახებს. ვომებს მიწაში აკეთებენ. საგომე ადგილს მოსთხრიან ხოლმე და
 მერე სახურავს უჯანა მხრისაკენ ოდნავ დაქანებით უკეთებენ. სახურავი მიწისაა,
 ბანიანია. ზამთარში კალოზე დატოვებული უმცროსი, მეძროხე გომშია სა-
 ქონელთან ერთად, გომის ერთ-ერთ ნაწილში სითბოსათვის.

საქონლის საზაფხულო ღამის სამყოფო (ვიაც ცოტა ძროხა ჰყავს, თო-
 რემ ბევრ-ძროხიანებს ძროხის ბინები კალოებიდან მოშორებით აქვთ და იქ
 ატარებენ ზამთარსაც და ზაფხულსაც) მოთავსებულია საბძელ-კალოს მოშორე-
 ბით, მოღობილის ხრიხალთანვე, ღობის ყურში გაკეთებულ ბაკში, რათა
 საქონელი, რაც შეიძლება მოცილებული იყოს ხალხის სამყოფო არემარეს. კა-
 ლოებზე საქონელი ისეთ გლესს ჰყავს, როჟლისთვისაც მეძროხეობა მეურნეობის
 დამოუკიდებელი დარგი კი არ არის, არამედ მიწისმოქმედების დამხმარეა. მცი-
 რე მესაქონლეების ძროხა კალოების ახლო-მახლო საძოვრებად გამოყოფილ არე-
 მარეში გადის და მწყსიან ან თავიანთივე მორჩილები, ან მიბარებული
 ჰყავთ მენახირისათვის. მროხის რძეს მაწვნად ადევდებენ და მერე დღვე-
 ბენ სადღობლით და კარაქს რამოდენიმე დღის შემდეგ ერბოდ გა-
 დაადნობენ ხოლმე. დოს (კარაქის ამოღების შემდეგ რომ დარჩება) ხვრეტენ,
 გაგვაგრილებსო, და არიგებენ მეზობლებში. ძროხის ყველი მიღებული არ არის
 ქიზიყში, რადგან ცხვარი და მისი ყველი საკმაოდ არის. წველა-ღღვების საქმე
 ჰალს აქვს დაკისრებული.

ბაკი უბრალოა. საქონლისათვის საქირო რაოდენობისათვის მიწის ფარ-
 თობი შემოღობილია, ან შემოკაწნული, ან კუდალებული
 წნურით, რომ ღამე დამწყვედიული საქონელი არსად წავიდეს.

ხრიხალი ანუ ხირხალი (იხ. საბას ლექსიკონი) დატანებული აქვს
 ყოველ მოღობილს სასოფლო გზიდან მოღობილში შესასვლელად.

ხრიხალი შემდეგი სახისაა: სასოფლო გზის პირას მოღობილი წყდება 7-10
 მეტრის ოდენად. იმ ადგილას, სადაც ღობე წყდება, დასობილია ბოძები:
 ერთი ღობის ერთ ყურში, მეორე მეორეში. ამ ბოძებს, ან ოროლგან, ან
 სამ-სამგან გამოხვერტილი აქვს, რაც დაახლოებით ერთი მუჟა გაეტევა. ამ ნახ-
 ვრეტებში ერთი ბოძიდან მეორემდე გაყრილი აქვს ხის ლატნები, რომლებსაც
 აგრეთვე ხრიხლებს ეძახიან (იტყვიან: „ხრიხლები აუყარეო“, როცა შე-
 მოსასვლელის დახურვა უნდათ ხოლმე, ან, როცა გახსნა უნდათ, მაშინ იტყვიან
 ხოლმე, „ხრიხლები ჩამოუყარეო“). აი ასეთ კარს ეწოდება ხრიხალი.
 თუ ვინცოცობა კალოზე არავინ არის, მაგალითად ზამთარში, მაშინ ხრიხალს
 შეღობავენ ხოლმე ძეძვით.

მოღობილის ამ ნაწილშივე საბძელ-კალოს, ქოხისა, სათივისა და მისთანათა
 მოშორებითაა თონე ჩადგმული, რომლის მახლობლადვე ყრია შეშა-ფიჩხი, ძე-
 ძვი და მისთანა. თონე მოშორებით იმითომ არის ჩადგმული, რომ მისმა ნაპერ-
 წკალმა ხანძარი არ გააჩინოს კალოზე.

სათივეც მოშორებით დგას სადმე, ან საბძლისაკენ, ან გომისაკენ.

კალოზე ყველაფერი ერთი მეორისაგან, რაც შეიძლება მეტადე, ჯერჯერობლა შორეული მოსალოდნელი ხანძრის შიშის გამო. გლეხები იტყვიან ხოლმე: „ერთი ქა“ თუ დაიწვა, მეორე მანც ვადარჩებოა“.

უნდა აღინიშნოს, რომ ხანძარი ძალიან იშვიათი მოვლენაა კალოებზე და, თუ ხდება მაინც, მიეწერება პაპიროსის მწვეართა გაუფრთხილებლობას და უფრო მინდორში ხდება ხოლმე.

რაც შეეხება მოლობილის მეორე დიდ ნაწილს, ისიც ორად არის გაყოფილი: ერთ ნაწილში ვენახია¹ აშენებული და ხეხილია ჩაყრილი, დარგული, მეორე ნაწილი სახნავედ არის განკუთვნილი, რომელშიც თესენ კართოფილს, ლობიოს, ხახვს, ნესვს, მხისუმზირას და სხვა ბოსტნეულს. თუ მოლობილი დიდი აქვთ, მაშინ პურსაც თესენ ხოლმე (სახნავ-სათესი მინდორი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, კალოებს გარეთ აქვთ და ზოგჯერ კარგა მოშორებითაც).

ასეთია საშუალო შეძლების გლეხის ტიპიური კალო ქიზიყში. ოჯახიშვილებს, რომელთაც მრავალი ცხვარ-ძროხა ჰყავდათ, მოლობილის გარდა მინდვრად ცხვრისა და ძროხის ბინებიც ჰქონდათ. ძროხის ბინებში ზამთარ (გომებში) და ზაფხულ (ბაკებში), ხოლო ცხვრისაში ზამთრობით, უდგათ საქონელი.

მოლობილი შემოლობილია ძეძვით. დასაკუთრებული ადგილის ირგვლივ ჯერ ჩაჰყრიან ბარძაყის სისქე მუხის, ან ღვივის მარგილებს. მუხის მარგილებს ცივგომბორის მთაზე ჰკრიან, ხოლო ღვიოს ელდრიდან ეზიდებიან. ღვივის მარგილი ძალიან გამძლეა. მარგილი კელეპტარივით სწორე უნდა იყოს. ჰერქსა და ცილას (მუხას) შემოათლიან, ძირს მოუტუხსავენ (მუხას), წვერს გაუმწვეტებენ, გაუმახვენ. გატუსულ-დამწვარი ხე მიწაში დიდხანსა ძლებს. ღვიოს არ უნდა გატუსვა, რადგან ისედაც ძალიან გამძლეა. გატუსვით ვაი თუ ცეცხლი მოეკიდოს, ცეცხლს იზიდავს. ას წელიწადზე მეტსა სძლებს თურმე. ზოგჯერ მოკრილ ხეს, როცა რამდენსამე ზამთარს ტყეში გდია მზე-წვიმაზე, ჰერქი და ცილა ტყეშივე უღებება, მე რქანი კი ჰრჩება. ასეთ ხეებს, მუხისას რა თქმა უნდა, კრებენ და სამარგილეებს ამზადებენ. ასე გამოყვანილ მუხის მასალას ცილა მპალს ეძახიან. ცილა მპალს ვენახის სარადაც იყენებენ და მას მერქანსაც უწოდებენ.

სამარგილე ორმოებს წინასწარ თხრიან წერაქვითა და ბარით, ნათხარ მიწას კი ნიჩბით (არის რკინისაც და ხისაც) ყრიან. სამარგილე ორმოებს ერთი მეორიდან ერთი მხარის, ერთი - ერთნახევარი მეტრის დაშორებით თხრიან. მარგილის ხშირად, ან განი-განი ჩაყრა დამოკიდებულია იმაზე, პატრონს ბლომად აქვს მარგილი თუ არა, ე. ი. მდიდარია, თუ ღარიბი. სამარგილე ორმოებს იღებენ ორი-სამი მეტრის სიღრმისას. მარგილებს მოტუსული მხრიდან (ეს მხარე გაუმწვეტებელი, ბლაგვი აქვს) ჩაუშვებენ ორმოში, მიწას მიაყრიან, თან ჰქვებსაც ჩაუყრიან სიმაგრისათვის და სატენით² გარშემო მაგრადა

¹ ეს კალოს ვენახია. საერთოდ კი ვენახები სხვაგანა აქვთ, სოფლის ახლოს.

² სატენი ხელმოკლე მაგარი ჯიშის ხის კეტია, ან რკინის ძალაყინი, რომელსაც ქიზიყში ლომს ეძახიან და ააზრიანებენ, როგორც გარკვეული სახის პირუტყვის, ლომის, სახელს.

გასტენენ. კარგად რომ გასტენიან ერთ ხელს, მერე კიდევ ჩაუყრიან ქუჩის ქუჩას და კიდევ გასტენიან და ა. შ., სანამ ნაორმალი მთლად არ მარგილი მტკიცედ არ გამაგრდება.

ძეძვი მოზიდულობა და დაყრილი სამოლობილე ადგილის ირგვლივ ქუჩა-ქუჩა. როცა მარგილების ჩაყრას (ერთი მარგილის შესახებ ჩაგდებას იტყვიან) მორჩებიან, მერე მიაყოლებენ და შედობას დაიწყებენ.

ძეძვი დაჭრის დროსვე გაკეთებულია თალამებად. რაც ერთი ძეძვის ბუჩქს მოჭრილი ძეძვი გამოვა (ბუჩქს ჭრიან მთლიანად. ძეძვის მჭრელი ძეძვის ბუჩქს ხაჩაკლით ცალ მხარეს მიაწვენს; ხაჩაკალი მარცხენა ხელში უჭირავს, ხოლო მარჯვენა ხელში წაღდი: გველ-ტარიანი, მოგრძობირიანი და ნიღრიანი, ცხვირიანი, კინკოტიანი საჭერი. ნიღრი იმიტომ აქვს, რომ, რადგან ძეძვის ბუჩქს კაცი ახლოს კარგად ვერ უდგება და შორიდან უქნევს საჭერს, წაღდმა ნიღრი კარგად მოსდოს თითოეულ ძეძვის ღერს, არ გაეშვას ჭრის დროს, მოჭრას. ძეძვის ჭრა მეტად უსიამოვნო საქმედ ითვლება. კაცი იკაწრება, ტანისამოსიც ეხვევა), იმასა ჰქვია თალამი. თალამს კარგად დალაზვენ ხოლმე ფეხით, რომ ძეძვები ერთმანეთს კარგად მიეკვრას, თალამი მტკიცე გამოვიდეს და პატარა მოცულობისა. ასეთ თალამს ხაჩაკლით (მაჯის სისქეა. ორი სწორე, გაშლილი, წვერებ-წათილი თითი აქვს) იღებენ და შუაგულით მარგილს ჩამოაცვამენ ხოლმე და ხაჩაკლს სცემენ ლონიგრად ზემოდან, რომ კარგად დაილაზოს. თალამს ისე აყენებენ, რომ ძირი, მონაჭერი ქვემოთ ჰქონდეს, ხოლო ბოლო, წვერი კი ზემოთ. მაგრამ ეს ისე არ უნდა გვეჩვენებოდეს, თითქოს ძეძვს ფეხზე აყენებდენ, არა (ქიზიყში შედობვის ასეთი წესი მხოლოდ სოფლებშია მიღებული და ისიც მცირედ ბაღების გადასაღობად), არამედ ძეძვის თალამს აწვენენ, თალამი-თალამზე მიწვენილია აღმეშად ზემოაღნიშნული წესით. ესეც არის ყურადსაღები, რომ შედობისას ისე აწყობენ თალამებს, რომ ხრიხლისა და სხვა სამეზობლო კარებთან ძეძვის ძირები გასავალი კარებისაკენ უნდა იყოს თავის წესზე მიქცეული, ორი მიზეზის გამო: ერთი, — ბოლო რომ ჰქონდეს მოქცეული, მაშინ, რადგან ძეძვის თალამში, ცხადია, ზოგი გრძელი, მაღალი ძეძვია და ზოგი დაბალი, ამიტომ ბოლოები კარებისაკენ არათანაბარზომიერად იქნება, რაც ცუდია, რადგან ფეხებში მოედება გამგელეს; მეორე, — იმავე მიზეზის გამო, კართან ღობე თხელი იქნება და ქათმები და სხვა წვრილ-ფეხა საქონელი ადვილად გაძვრებ-გამოძვრება. სადაც ხრიხალი ან კარია დატანებული, იმ ადგილას კარის ბოძებამდე ღობე ისე მტკიცე უნდა იყოს, რომ „ჩიტიც ვერ გაძვრესო“, იტყვიან ხოლმე.

როგორც ზემოთ აღნიშნეთ, იმ წესით ჯერ ერთ პირ ძეძვს შემოავლებენ, მერე მეორეს, მაგრამ ისე, რომ ძეძვის თალამი, პირველ ჯერობაზე თუ იყო მარჯვნივ მიწვენილი, მეორე პირის გავლებაზე მარცხნივ უნდა იყოს მიწვენილი, მესამეზე კვლავ მარჯვნივ და ა. შ. თევზიფხური უნდა გამოვიდეს. ძირები კი მუდამ ქვემოთ ექნება. თალამებს უფლიან იქამდე, სანამ მარგილის წვერები დაიმალებოდეს. მარგილს ორი სამი მეტრის სიმაღლე ექნება. პირველ შემოღობვაზე სამი-ოთხი პირი დასჭირდება. მერე ორ-სამ წელიწადში ერთხელ განახლება უნდა. ღობეს

ერთ მეტრამდე სისქე ექნება. ძალიან მტკიცეა, ასე რომ, ქიზიყური ვაკეების
რომ ვინმართ: „შიგ გველიც ვერ გაძვრება, ჩიტიც ვერ გადაფრინდება“
ლომა კამეჩებიც ვერ გადაამტვრევენ“.

კალოზე მიდიან მაისიდან მთელი თავიანთი ჯალაბობით, დედა-ბუდრიანად.
წინამხრეღნი სოფელში სტოვებენ ერთ კაცს—შინაკაცს, რომელსაც მეზვე-
რესაც ეძახიან. ამას აბარია ვენახის მოვლა-პატრონობა და სახლკარის ყურის
გდება. უკანამხრეღნი კი, თუ უბანში არავინ დაჰჩაიხთ, მეველეს იჭერენ, რადგან
ესენი თითქმის მთლიანად იყრებიან კალოზას სოფლიდან და კალოზე მიდიან.
მეველე კალოებზეც ჰყავთ ყანებისა და ყორულების მოსაფელად, მეველე ჰყავს
სოფელს ვენახების მოსაფელადაც. შინა კარმიდამოს დაჰკეტენ და შეღობავენ.
რჩებიან მარიამობისთვის გასვლამდე, ასე სამ-ოთხ თვეს, წელიწადის
ყველაზე უფრო უცხელეს დროს, თავიანთი მიწა-წყლის ყვე-
ლაზე უფრო ცხელსა და ციებ-ცხელებიან ადგილას. რას იზამენ!
ასეთია მათი მეურნეობის ხასიათი. წინამხრეღებს ეხება ეს.

მინდორში სათიბი ცალკეა დატოვებული და შიგ თავის დრომდე არავის
შეუძლიან გავლა. ცალკეა დაგდებული საზამთრო საძოვრებიც. ორივეს ყორულს
ეძახიან. ვაზაფხულზე რომ გასთიბენ, მას ისევ ყორულადვე სტოვებენ, რადგან,
თუ ნოტიო ზაფხული დაიჭირა, კიდეე მოვა ურო ბალახი და მარიამობის-
თვეში ხელმეორედ გასთიბენ. საძოვრები ცალკეა დატოვებული, სახნავი ცალკე.

ჯერ თიბა იწყება, თიბას ქერის მკა მისდევს, ქერს შემოდგომის ნათესი
და მას ვაზაფხულისა, სულ ბოლოს კი ფეტვსა მკიან.

თივას ცელით თიბენ. ნათიბი მიწაში ღარებივით რჩება. ვათიბულს მზე
დახედავს. შუადღემდე მზე ცალ მხარეს გააშრობს, შუადღის შემდეგ გადააბრუ-
ნებენ ფიწლით. საღამო ხანზე უკვე საკმარისად იქნება გამშრალი, ააქურჩებენ
და კვირტებად დგამენ. ნედლისა და სველი თივის შეგროვება არ შეიძლე-
ბა, თორემ ჩახურდება, ობი ეცემა და გაფუჭდება. კვირტი რადგან პატარაა,
მზე მასაც ატანს და, სანამ მიწაშია, მანამ კიდეე შრება. არის პატარა კვირტებიც
და დიდიც. პატარა 10—15 დაედება ურემს, ხოლო დიდი 6-დან 8-მდე. ქიზი-
ყური ურემი ძალიან დიდია და დადება ოსტატურად იციან. კალოზე მოტანილ
თივას სათივეებად დასდგამენ. სათივის დადგმა ყველას არ შეუძლიან. თივას
ან მიწაზე დგამენ, ოლონდ ქვეშ ძეძვს, ან, თუ ძველი თივა აქვთ, მას უფენენ,
რომ არ გაფუჭდეს, ან ოთხ ბოძზე გამართულ სათივეზე დგამენ. შუაზე სარს
იშვითად უკეთებენ. რადგან ერთად რამდენსამე ურემ თივასა დგამენ და რად-
გან ძირი ვანიერი აქვს და არც დიდი ქარები იცის ქიზიყში, ამიტომ სათივე არ
იშლება.

ქობიცა და საბძელიც წნ ურისაა. მიწის საჭირო ნაკვეთზე ჩაჰყრიან ბო-
ძებს. ბოძებად გამოყენებულია ელდრიდან მოტანილი ღვია, რადგან იგი კელე-
პტრებივით სწორეა და ამავე დროს ყველაზე უფრო გამძლე. მის შესახებ გლეხე-
ბი იტყვიან ხოლმე, „ღვიო ჟამს დააბერებს“-ო. ზოგჯერ არც ახსოვთ,
მათი საბძლის ღვია ვინ მოიტანა, მაშამ, პაპამ, თუ პაპის პაპამ. რა თქმა
უნდა, თუ ღვია არ არის, მაშინ მუხასაც იკადრებენ. მაგრამ საბძელს მაინც
ღვიას უშოენიან, თუ ძალიან არ გაუჭირდათ.

მარგილს ყრიან ორ ფეხზე და შემოსწნავენ წნელით. ვინც იცის და დას-
დევს, ის ტყრუშულად მოსწნავს; ვინც არა, ის უბრალოდ სწნავს. წნული
შული წნულისათვის წნელი სწორე, თანაბარი და მოქნილი უნდა იყოს. ყოველ
მარგილთან უკდებენ 4-5 წნელს და აგრებენ; ერთი წყება რომ ქვევით
მოექცევა, მეორე ზევით. ბოლოში რომ გავლენ, ახლა იქიდან მოაყოლებენ
წენას. ორი კაცია საჭირო წენაში.

საქოხე წნელს სხებენ უქვევლად და მოწნულს მერე ნეხვით ლესავენ.

ქოხსაცა და საბძელსაც ზევიდან ნამჯას ჰხურავენ ან ჩალას ჰრთა-
ვენ. ყანის მომკის შემდეგ რომ მიწაში პურის ღერო დარჩება მოუჭრელი, მას
ჰქვიან ნამჯა (წველი), ამას სჭრიან და ჰხურავენ ქოხ-საბძელს. ჩალა ოლეებ-
ზე (ქაობებში) იზრდება, კრიან, კონებად კრავენ, მოაქეთ და გამშრალ-გა-
მხმარს ჰრთავენ. საბძელიც და ქოხიც მიწის ზემოთაა.

ქოხში უქვევლად არის დედაბოძი, რომლის თავზეც არის შეერთებული
სახურავის უკანა ნახევარიწრის ყველა კავი, რომელსაც კოწოლ-კავს ეძა-
ხიან. დედაბოძის ყბაზევეა (ყბა ეწოდება ბოძის ზემოთა ნაწილს, რომელიც
ორკაბად არის გაყოფილი, რომელშიც ჩასდებენ ხოლმე სათავეს, ან სხვა გასა-
დებ კოქს, ხეს) სათავე ანუ თავზე (სათავე ეწოდება იმ გრძელ ხეს,
რომელიც გადებულია დედაბოძსა და კართან დასობილ ბოძზე). დედაბოძთან
ქერაა — დიდი ქვა, რომელზეც გამოუღევივ დევს მარილის ქვა, რადგან
ცეცხლი მას მშრალად ინახავს, სინესტეში-კი ტირის ხოლმე.

ქოხს საჩეხად აქვს ფანჩატური — ოთხ ბოძზე დაყრდნობილი საჩრდი-
ლობელი, რომელსაც ზედ ფოთლიანი ფიჩხი აყრია.

ლეწვისათვის განკუთვნილ ადგილს — კალოს შემდეგანირად ამზადებენ:
10-20 მეტრი დიამეტრის მქონე მიწის ნაკვეთს რგვალად მოსთბრიან, გაავაკებენ.
თუ ნიადაგის მიწა მკრობია, მორწყავენ, გახერქნიან, გატკეცენ და
ეყოფა. თუ არამკრობია, მაშინ მოიტანენ თირ-მიწას, დააყრიან და მორ-
წყვის შემდეგ გატკეცენ. თირ-მიწის დაყრა 2-3 წელიწადში ერთხელ, ზოგ-
ჯერ ყოველ წლივ სჭირდება ხოლმე.

შემოდგომასა და გაზაფხულზე კალოში ბალახი ამოდის, ამიტომ ლეწვის
დაწყებამდე კალოს ყოველთვის თოხით გადათოხა-გადაფხეკა სჭირდება.
რამდენჯერმე დასჭირდება ამინდის მიხედვით. გადათოხნილს გადახვეტენ არნა-
დით და გადაჰვიან ცოცხით. მერე, თუ კალო გაცვეთილია, მიწას დააყრიან და
მორწყავენ, თუ არა და მხოლოდ მორწყავენ. მორწყვა საჭიროა იმეტომ, რომ
პურმა მიწა და ბუქი (მტვერი) არ აიყოლოს. მორწყვა ერთ კალოობას რამდენ-
ჯერმე დასჭირდება, თუ უავდრობაა, გვალვაა; ხოლო, თუ წვიმებია, მაშინ არც კი.

ქიზიყელებს სახნავ-სათესი მიწები კალოებიდან კარგა მოშორებით აქეთ,
ამიტომ მომკის შემდეგ საჭიროა მისი კალოზე მოზიდვა.

მგონი ურიგო არ იქნება, ცოტა რამ თვითონ მკის შესახებაც ვთქვათ და
მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ჯერ აღუნიშნავი ტერმინი აღვუხსნოთ, რომ
მომავალში არ დაიკარგოს.

ხელ, მოჭრილი მხრიდან თავთავეებისა იენ. მოჭრილი ზხრისაქენ კვლავ, მაშინ შეუშვებს ხელს, მარცხენა ხელს მიაშველებს, აიღებს მუშას, ულოში თავთავეების მხრიდან გაუყრის, მუშის თავს შემოხვეულ ულოს ტოტის თავს წამოსდებს და თავთავეების მხარეს ყულფად გაიტანს და მუშას გამოაძრობს. წვერი ისევ გარეთა ჰრჩება, რომ ულოს შემოხსნის დროს მას წაავლონ ხელი. გამოსწვევენ თუ არა და აჭკრავენ ხელს, ულო მაშინვე გამოიხსნება და ძნა გაიშლება.

მუშად აკეთებენ ხელოვალ, ადლიატოლა ჯოხს, შვინდისას, ცერის სისქეს. მეტად მარტივია. ცალ მხარეს ნახევარწრიურად კონუსის სახეს მისცემენ, ე. ი. წვერი ჩათლილი აქვს ნახევარი მხრით, ხოლო იმ ადგილას, სადაც კონუსის ფუძე თავდება, ჩაუჭდევენ, რათა ულოს ტოტი არ გაეშვას მუშას ულოს შეკერის დროს.

მკის დროს, თუ სამი მომკალია, ორი მკის და ერთი მეძნეურეა; თუ ოთხია მომკალი, მაშინ ორი მკის და ორი მეძნეურეა; თუ მარტო ერთია მომკალი, მაშინ ის მკის კიდეცა და ძნასაც კრავს.

მომკალს ჩაცმული აქვს სამკვდილი (იხ. საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების საკოლექციო დავთარში № 10 - 34). სამკვდილი ტყავისაა:

6

თხისა, ან ხბოსი. აკეთებენ ცხვრის ტყავისასაც იშვიათად. ტყავი გამოყვანილია დაბახანაში. შეკერვის დროს ისე იკერენ, რომ ნაბალნევი მხარე შიგნით მოჰყვეს. ოფლი ამ მხრიდან ვერას აკლებსო, ამბობენ. იკერება ორი ტყავისა; ერთ ტყავს შუაზე საყელოს ამოუღებენ, ისე რომ ნახევარი ტყავისა უკან ექცევა და მხრებსა და ბეჭებზე ეფინება, ნახევარი წინ გულს უფარავს. წინა ნახევარს სიგრძივ მოაკერებენ მეორე ტყავს, რომელმაც მომკალს მუცელი და, ბარკლები უნდა დაუფაროს. მონაკერები ზედ საქამრებზე არის ხოლმე. ამ ადგილას ზორტები აქვს და მას იკირებენ წელზე. სამკვდილს მარჯვენა ხელისათვის მოკერებული აქვს სამკლავე, რომელიც გაკერილი კი არ არის, არამედ ღიაა, მხოლოდ მაჯა აქვს რამოდენადმე ჩაკერილი. მთლიანი მხარე შიგნით აქვს მოქცეული, რადგან მომკალი მუქეულს მარჯვენა მკლავზე იცემს, ისწორებს და მკლავს ნამჯა (წველი) „შეგვიკამდა, ასე რომ არა გვჭკონოდა“-ო. ღია კი გარეთ არის, რომ მოხრა არ „დაგვიშალოსო“. მარცხენა ხელის მაჯაზე შემოხვეული აქვთ ტოლადი, სამკლავე, რომ მაჯა არ შეუქმოს ნამჯამ. მომკალი შუბლზე საოფლეს იკრავს; რომ ოფლი თვალეში არ ჩაუვიდეს და თვალეში არ დასწვას. ტოლადიცა და საოფლეც ჩითეულისაა. ტოლადს მარტო სარჩული აქვს. საოფლე კი დაბამულია. კერენ მათივე დედაკაცები.

რადგან ყანა ნეკის თითთან უნდა მოიჭრას და მკა კი მეტად სწრაფად ხდება, ამიტომ ნეკი თითი საფრთხეშია და ხშირად მოიჭრიან ხოლმე. ამიტომ აღნიშნულ თითზე სათათეს იკეთებენ. სათათე (იხ. საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების საკატოლოგო დავთარი № 10 - 34). აკაკის ხისაა, შე-

სახედავად მთლად ფლოსტს მიაგავს, მასვეთ უკან გრძლად სიბრტყე აქვს, მერე მრგვალდება და გული აქვს გამოღებული, რაშიც თითს უყრიან. ფლოსტიკით ნისკარტი აქვს. თითზე რომ იკეთებენ, ნეკი გამოღორულში ჯდება უკანა სახრელამდე ისე, რომ თითს მოხრა-გაშლა შეეძლოს. ბოლო კი ფრთასავით ხელის გაშლისას ნეკის გაყოლებზე ხელს წაეკვრის, ხოლო ხელის მომუშევას მალა აიწვევა ხოლმე. სათითეს გამოღარული მართალია ორივე მხრივ გახედული აქვს, მაგრამ თითმა არ უნდა გაახედოს, თორემ სათითეს აზრი ეკარგება.

ძნას საღამოთ ათეულეზად დასდგამენ. ათეული შემდეგნაირად იღვმება: ორ ძნას ცალი მხრიდან დასდებენ, ორს მეორიდან ისე, რომ თავთავები ერთმანეთისაკენ ჰქონდეთ, შიგნით. ერთი მხარის ძნების თავთავები მეორეთა თავთავებს ეფარება. ამვე წესით დააწყობენ კიდევ ორ-ორს, ე. ი. ოთხს; ეს ორი წყება ორჯერ ორიანი რვას იზამს, მერე ერთ ძნას ძნათა შუა ერთა მხრიდან დასდებენ, მეორეს მეორე მხრიდან, ისევ ისე, რომ თავთავები შიგნით იყოს მოქცეული და მონაქერი მხარე გარეთ; ახლა იქნება უკვე ათი ძნა, მაგრამ წვიმა რომ არ ჩაუვიდეს, ამიტომ ერთ ძნას კიდევ თავზე დაადებენ ხოლმე გარდამო; მაშასადამე ათეული თერთმეტი ძნა გამოდის. სიტყვა ათეული კი ათი ძნისაკენ შემდგარ ერთეულს ნიშნავს.

ვისაც ხელირსი აქვს (ხელირსის მქონე გლეხს ისეთ გლეხს ეძახიან, რომელსაც სახლში საქმარისი მუშა ხელი მოეპოება, კარგი ხარ-ურემი აქვს; შეიძლება ორი სამი ურემი ჰქონდეს, თუ რამოდენიმე ძნა ერთად, ე. ი. თუ ოჯახისშვილები არიან, კალოზის დროისათვის მეკალოე ჰყვანდეს დაქირავებული, მკას აწარმოებდეს დაქირავებული მუშა ხელით, სხვაფორიაც ქონებრივად კარგს მდგომარეობაში იმყოფებოდეს), ის ძნას მაშინვე ეზიდება კალოზე, ვისაც არა, იგი მიწაში ძნას დიდხანს სტოვებს, ან და, რაკინდ ხელირსიანად იყოს, ხარ-ურემი და ურემზე შემდგომიც რომ საქმარისად ჰყავდეს, მაინც მოზიდვას ვერ ასწრებს გლეხი და ამიტომ მიწაშივე სტოვებს ათეულებს კარგა ხანს.

ძნისა და თივის საზიდ ურემს, საძნე ურემში ჰქვიან, რომელიც ჩვეულებრივ ურემზე დიდია და კაცზე მალალი ქალები აქვს. ისე ურემს კი საბარო ეწოდება.

კალოზე მოზიდული ძნის გაღწევა ხელდახელ არა ხდება; ჯერ ძნა კარგა ბლომად უნდა იყოს მოზიდული, რომ ლეწვა არ შეწყდეს.

მიწებიდან ძნას ურემით ეზიდებიან. ურემზე დაედება 8-12 ათეულამდე, რაც დამოკიდებულია ურემის სიდიდესა და დამდების დახელოვნებაზე. ძნას უფრო ღამით ეზიდებიან, რადგან ხარ-კამეჩებს დღისით სცხელა.

მოზიდულ ძნას კალოს პირში დგამენ თაიებად და ფთემ მოქცეულეზად. თაიისა და ფთემ მოქცეულის დადგმას კარგა ცოდნა უნდა, — არ უნდა დიშალოს და წვიმა არ ჩაუვიდეს. ზოგჯერ თაია, ან ფთემოქცეული რამოდენსამე ათეულ ურემ ძნას შეიცავს. თაია რგვალად იდგმება, ფთემოქცეული გრძლად. ორივენი ძირიდან მოკიდებული მალა კარგა მანძილამდე სიგანე-უცვლელები არიან, შემდეგ თავს მოადგამენ ხოლმე, ე. ი. თაიის თავს კონუსის

ფორმას აძლევენ, ხოლო ფთეშმოქცეულისას სახლის სახურავის მსგავს. ანუ ცხენის ზურგისნაირს. თაიასა და ფთეშმოქცეულში, ისევე როგორც ათეულში, ძნას თავთავი შიგნით აქვს მოქცეული.

კ ა ლ ო ს ლ ე წ ვ ბ

როცა ძნა უკვე ბლომად არის მოზიდული, კალოს ლეწვას დაიწყებენ.

გამზადებულ კალოში შეუდგებიან ძნის ჩაშლას. კალოს გახსნასთან დაკავშირებით რაიმე ვრცელი თქმულობა ვერავისვან შევიტყე, გარდა შემდეგი ფრანგმენტული ცნობებისა:

1. უნაწილოდ (ნაწილობა დილა ადრიანის კამაობაა, რომელსაც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში საუზმეს, ან ხემს (ხეცს) უწოდებენ), ე. ი. უსაუზმოდ ძნის გატანა არ ვარგაო, უბარაქო იქნებაო.

2. პირველ ძნას ვინც გაიტანს, ვითომც მასზე დამოკიდებულია საქონლის შემატება: თუ ქალმა გაიტანა, საფურეები დაჩნდება, თუ ვაჟმა — სახარეებო. ზოგიერთი სქესისდა მიუხედავად, პიროვნებასთან დაკავშირებით, ხსნის იმ წლის ოჯახის სიაგარგეს.

3. ხვავში ტაბიკს, ან ნიჩაბს ურქვამენ, რომ, ხვავს თვალი არავინა ჰკრასო და ბარაქა არ დაუკარგოსო. ცხადია, ეს მოვლენა მხოლოდ მაშინ არის შესაძლებელი, როცა პირველი კალო მაინც არის უკვე გაღეწილი, რომ ხვავი არსებობდეს.

4. მესამის მსგავსია და ვანსხვავება ის არის, რომ ტაბიკის მაგიერ საჭერი გდია ხვავში იმავე აზრით.

5. პირველ კალოს რომ შეხევეტენ, იმ ადგილას, სადაც ხვავი უნდა ჩამოვიდეს, ნამგალსა და მუშას დააგდებენ, ღმერთმა ამ ოჯახში ეს არ გამოლიოსო.

ერთი კაცი ძნას ჰყრის თაიიდან, სხვანი (თუ ბევრნი არიან) ძნას ულოში ხელს ავლებენ და კალოში ჰყრიან შემდეგი წესით: ჯერ ერთი, — ხელი ულოში ისე უვლიათ, რომ ხელის ზურგი წინ იყოს მოქცეული, ძნას თავთავები უკან ჰქონდეს, რადგან ულო ისეა მოქირებული, რომ თავთავების მხარეს ძნა ცოტა გძელიც არის და სცალავს, და, რომ წაღებაში ხელი არ შეუშალოს, ამიტომ დააბრუნებენ, თავთავებს გარეთ უზამენ და, დააგდებენ ისე, რომ მუშით გამოსკვნილი ულოს ნასკვი ზევით მოექცეს. გამოსწევის ულოს ყულფს, შემოატრიალებს, აჰკრავს ხელს და გამოაძირობს ულოს, რომელსაც მარცხენა მკლავზე გადიდება, მარჯვნივ ულოს ხსნის. მიიტანს ულოებს და კალოს პირში ერთგან დაჰყრის. ვინც ულოს შეკერის წესი იცის, მისთვის მისი გამოხსნა სულ არაფერს წარმოადგენს.

მაშასადამე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ძნას კალოში კალოს ნაპირიდან შლიან და თანდათან გულსაც ავსებენ.

ძნას კალოში ზოგი ორ-ორს ეხიდება, ზოგი თითოს, ე. ი. ვინც რამდენს დასძრავს. ძნა მძიმეა, 8-10 კილო შინც გამოვთ: რაგინდ პატარა ძნა იყოს და მშიერი თავთავი ჰქონდეს (მშიერი თავთავს, ან საერთოდ მშიერი ყანას ისეთს

უწოდებენ, რომელსაც გვალისა, ან ავადმყოფობის გამო მარცვლი ქა-
გად არ უძლება, არ ევსება და არ ურგველდება. ასეთი ყანჯქიქეწუჭი
წვრილი, დაგრძელებული და ვალეული არის. ზოგჯერ ისეთი კაბუღიჩი
განიაგების დროს ნიავსაც კი მიაქვს ხოლმე. გული არა აქვს და მისი ფქვილიც
ცარიელ ქატოს შეიცავს).

სანამ კევრს შეაყენებდენ, მანამ ულო-მობსნილი ძნა ფიწლით
უნდა გაშალონ. აიღებენ ხის ორთითებს ან სამთითებს, რომელსაც ქი-
ზიუში ფიწალსაც ეძახიან, ხელში ისე დაიჭერენ, რომ ერთი ხელი უფლიათ
უკან სწორედ ისე, რომ თითები გარეთ არის მოქცეული ცერს გარდა, რომელიც
კაცის მუცლისაკენაა. მეორე ხელი წინ უფლიათ, უკუღმა, ისე, რომ ამის თითებ-
საც ისეთივე მდებარეობა აქვს ორთითზე, როგორც პირველი ხელისას. ზოგმა
მარჯვენა ხელით იცის მუშაობა, ზოგმა მარცხენით. საჭირო კია, რომ კაცმა
ორივე ხელით იცოდეს ორთითის ხმარება, თორემ მაჯა დაედლება.

ამავე დროს ერთი კაცი ულოს ნამგლით თავთავებს აჭრის. ულოს ჩაუჭრე-
ლად ჩაყრა არ შეიძლება, რადგან, ჯერ ერთი, — ულო მეტად გრძელია და მისი
გალეწვა ძნელია, მეორე, — საჭიროა შეკრული ულო არ შეჭყვეს, თორემ მისი
გალეწვა ძნელია, და მესამე, — ზოგჯერ ულო ნაგლეჯია და, მასხადამე, მიწა შე-
ჭყვება, თუ არ ჩააჭრეს.

ქუევის მიხანი ის არის, რომ ხელეურები დაშალოს, წვიბურტი არ შეაყო-
ლოს, ან და ულოს ნასკვი არ შეჭყვეს, ამავე დროს თანაბრად იყოს ძნა ყველ-
გან ჩაშლილი.

კალოში ძნის სიხშირე დამოკიდებულია იმაზე, თუ რამდენი კევრი და
ცხენია ნავარაუდევია, ან რამდენი მუშახელია, ე. ი. მეკალოე¹. კალოში ერთ-
ჯერობაზე შლიან ერთ ურემ ძნას ორი კევრისათვის, ე. ი. ორი ცხენისათვის.

როდესაც ძნა უკვე ჩაშლილია, მოათრევენ კევრს კალოს პირში. კევრს
ასაბმელზე (კორაზე) მობმული აქვს საბელი, რომელსაც მოსაბ-
მელს ეძახიან. მოსაბმელს კევრის ასაბმელს აბამენ ორწვრივ შემდგენიარად:
საბელს მოაორწვერებენ, გაუყრიან ასაბმელის ნახერტში, მერე საბლის
ლია წვერებს გაუყრიან მოორწვერილ ში (თოკს ან საბელს რომ აიღებ,
მოაორწვერებ, ცალ მხარეს ხომ საბლის წვერები იქნება, მეორე მხარეს კი და-
ხურული იქნება და ყუღფის მაგიერობას ეწვევა ხოლმე) და გაუჭირე-
ბენ. მოსაბმელი უკვე შემბულია. მოსაბმელს ასაბმელიდან ცოტა მოშორებით
აბამენ ზედაგარდს (валек). ზედაგარდს კევრიდან იმდენ მანძილზე
აბამენ, რომ ცხენმა გაქენების დროს ფეხი კევრის თავს არ მოარტყას.

ზედაგარდი ჯოხია, მაგარი ხისა (შენიდისა), მისი სიგრძე დამოკი-
დებულია ცხენის სისქეზე. იმ სიგრძე უნდა იყოს, რომ მის თავსა და ბოლოს
მობმულ მოსაბმელის წვერებს შუა ცხენი თავისუფლად იმართებოდეს, მოსაბ-
მელი ბარკლებს არ უნდა ედებოდეს. ზედაგარდს ორსავე მხარეს დაჭდიული
აქვს ირგვლივ, რომ მასზე მობმული მოსაბმელი არ გასძვრეს. ზედაგარდი სი-

¹ მეკალოე ქიხიში სულ სხვა მნიშვნელობისაა (იხ. აქვე გვ. 76 შენ. და ჩვენ მიერ აქ
ნახმარი მეკალოე არ არის ქიხიური ტერმინი, არამედ ლიტერატურულია.

სქით მუქა-ჯოხია. მოსაბმელის ერთ წვერს ზედაგარდის ერთ მხარეს აბამენ, მეორეს მეორე მხარეს. ზედაგარდი ცხენის უკან გარდიგარდმო დგებენ. მოსაბმელის ზედაგარდზე ჩაკვანძებაც განსაკუთრებული წესითაა დგობენ. ადვილი იყოს მისი მოხსნა-შებმა, გამოჭყულთავენ ხოლმე, ყულფში გაუყრიან ზედაგარდის თავს და გაუჭირებენ.

ცხენს ჩამოცმული აქვს ყელზე უღე, რომელსაც ადვილობრივ „ხამუტ“-ს ეძახიან. იგი ჩვეულებრივი შესაბმელი ცხენის იარაღია. პირში ლაგამი აქვს ამოღებული. ეს არის და ეს კვერში შესაბმელი ცხენის მორთულობა. ასე მოკაზმულ ცხენს მოაყენებენ კვერთან. მოსაბმელის ორსავე წვერზე აცმულია ქარშიკი—ცხენის წელის გადასაბმელი. მოათრევენ კვერსა და მოსაბმელის ცალ წვერს შეაბამენ უღის ცალ ყურზე, მეორეს მეორეზე. წელის გადასაბმელი ცხენს ზურგზე გადაედება. ამას უჭირავს მოსაბმელის ტოტები, რომ ცხენს იგი ვაჭრების დროს ფეხებში არ ჩაუვარდეს. კვერი უკვე შებმულია (ასეთია ხალხური გამოთქმა: კვერი შეაბი, ურემი შეაბი და მისთანანი). ცხენს ლაგამზე გრიგვლებში (რკინის რგოლებში) შეაბამენ თითის სისქე ირე ვშმას, რომელსაც „ოჟს“ (ВОЖЖИ) ეძახიან.

მოსაბმელს (საბელს, ირეშმას და ქარშიკს) ქიზიყელი მეცხვარეები თხის ბალნისას სწნავენ.

შებმულ ცხენს შეუდგებიან და ატარებენ კალოში ირგვლივ. კვერზე მდგომს მარცხენა ხელში ცხენის ე. წ. „ოი“ უჭირავს, ხოლო მარჯვენაში შოლტი ცხენის სარეკავად.

კალოში ხამი ცხენი არ უფლის წესიერად, რადგან ამ შედარებით პატარა მოედანზე ირგვლივ სიარულს და ჩვეულებას, გაწვრთვნილობა უნდა. რამოდენიმე დღის შემდეგ ცხენიც ეჩვევა, ხოლო მეორე წელიწადს ხამი აღარ ეთქმის.

ცალ მხრივ რომ გადაიქცევ-გადაიღესება ყანა, მერე კვერს მოაბრუნებენ და ახლა მეორე მხრივ დაუწყებენ ტარებას ასე, რომ კვერს კალოში ხან მარჯვნივ ატარებენ და ხან მარცხნივ, რომ ლეწვა დაჩქარდეს და ცხენსაც თავბრუ არ დაესხას.

კალოს ლეწვაში მონაწილეობას ყველა იღებს, დიდიან-პატარიანად, ვისაც კვერზე დგომა მაინც შეუძლიან. ეს კიდეც არაფერია. არის ხოლმე ისეთი შემთხვევაც, როცა ჩვილი ბავშვის დედა შვილს კალთაში ჩაიწვენს, ზედ რამეს გადააფარებს, რომ სიცხემა და კალოს ბუქმა არ შეაწუხოს, და ასე ატარებს კვერს. ასეთი მოვლენა ხდება მაშინ, როცა სახლში მხოლოდ ერთი დედაკაცია და მორჩილიც არაფერია ჰყავს. ბავშვის ქონში უპატრონოდ დავლებას მის კვერზე წაყვანას რჩეობს.

როცა ერთზე მეტი კვერია შებმული, მაშინ, რათა რამოდენიმე ხელი არ მოსცდეს, ამიტომ, ერთ კვერზე თუ უღვას ვინმე, მეორეზე ქვით საცხე გუდას დააკრავენ ხოლმე. ცხადია, თუ „ხელიანად არიან“, მაშინ ყოველ კვერს კაცს უღვას. ზოგჯერ, თუ კალო დიდია, რაც ხშირია, ერთი წყება ცხენები რომ ცალი მხრივ დადიან, მეორე წყება ცხენები მეორე მხრივ უფლიან კალოს.

კალოს ლეწვაში კაცები ნაკლებ მონაწილეობას იღებენ, რადგან ჩინური წესი დროს მინდორში არიან ყანის სამკალად გასულნი, ზოგი ძნაძს სჭირდება სჭირდება სხვა. ასე რომ კალოს ლეწვის სიძვივე აწევით დედაკაცებსა და ბავშვებს. რა თქმა უნდა, თუ მამაკაცი კალოზე არის, ისიც იღებს მონაწილეობას კალოს ლეწვაში.

ყანა რომ ზემოდან მოიქეცლება (მცირედ გაილეწება) ფიწლით უქცევვენ. ქცევა შემდეგნაირად იციან: კალოს ცალი მხრიდან მოექცევიან და ყანას ფიწლით, ანუ ორთითით აბრუნებენ, რომ გალწვილი ქვეშ მოექცეს და გაულწვავი ზემოთ. ამ დროს ცხენსაც გადააყენებენ ხოლმე დასასვენებლად იქვე კალოს პირში გამართულ ფანჩატურში.

ფიწალს აკეთებენ შეინდისას, სისქე ექნება ბავშვის მაჯის ოდენა, ერთი მუჭა, რომ კაცმა თავისუფლად დაიპიროს ხელში. სიგრძე ექნება დაახლოვებით მეტრ - ნახევრამდე; ან ორთითია, ან სამითითი, უფრო ხშირად ორთითია ხოლმე, ამიტომ ხშირად ორთითსაც უწოდებენ. თითების სიგრძე იქნება 30 სმ-დე. თითები ზევით არის ამოხრილი. საერთოდ ფიწლისათვის განსაზღვრული ზომა არ არსებობს, ზოგი რამოდენას აკეთებს, ზოგი რამოდენას.

ფიწლით უქცევენ 2-3-ჯერ. ამასობაში უკვე საკმაოდ გაბზევდება. როცა იმდენად დაიუწვება ნაძვა, რომ მას ფიწალი ველარ აიღებს, მაშინ ნიჩბით უქცევვენ. ნიჩბით ქცევას შემდეგნაირად აწარმოებენ: ადამიანს ცალი ხელი უვლია ნიჩბის ტარის ბოლოზე, მეორე კი წინ შუისაკენ, ოღონდ უკულმა. უკანა ხელით აბრუნებს ბზეში ჩაყოფილ ნიჩაბს და წინა ხელით მიმართულებას აძლევს. ნიჩბით ქცევის შემდეგ კალო მოხნულ მიწასა ჰგავს, ისეა დაკვალულ-დაღარული. ნიჩბითაც უქცევენ ორჯერ-სამჯერ. რასაკვირველია აუცილებელ მინიმუმზე ქვევით ქცევა არ შეიძლება, თორემ ისე კალოს გამოყვანა ყოვლად შეუძლებელი იქნებოდა. მაგრამ აღსანიშნავია ისიც, რომ, თუ მუშახელი, ე. ი. მეკალოეთა რიცხვი ბლომადაა, მაშინ კალოს ჰბეჯითობენ, მალ-მალ უქცევენ, კევრს არ აცდენენ, ცხენს მარდად ატარებენ და კალოც მალე გამოდის.

თუ მეკალოეთა რიცხვი მცირეა (ორი ადამიანი მინიმუმია, ხოლო, თუ მაინცა და მაინც ერთი სრულწლოვანი მუშა-ხელია, მას შემწედ ბავშვი მაინც ჰყავს, რაც უკვე ორს უდრის, თორემ უამისოდ კალოს ლეწვა ყოვლად შეუძლებელი იქნებოდა), ე. ი. ერთია ან და ორი, მაშინ მარტოხელა მეკალოე იძულებულია ყოველი ქცევის დროს კევრი გადააყენოს, ანუ, როგორც იტყვიან: ცხენი გადააყენოს, რაც აგვიანებს კალოს ლეწვას.

ცხენს ასვენებენ ხოლმე ორ-სამჯერ, შეიძლება მეტჯერაც. უკანასკნელი შემთხვევა დამოკიდებულია გარემოებაზე, ჰამასა და კევრის გადაყენებას ერთმანეთს უფარდებენ, ყოველშემთხვევაში სამხარს მაინც. ნაწილობა, ანუ მცირედ წანაყრება, დანაყრება დილის 7-8 საათზე, კალოს ჩაფენამდე ხდება; მაშინ ცხენი ჯერ ისევ გაშვებულია. სადილობისას, დილის 11-12 საათზე, თვითონაც სკამენ კარგად და ცხენსაც გამოუშვებენ, დაასვენებენ, ქერს აკმევენ, ასმევენ. სამხრობისას, ნაშუადღევს 4-5 საათზე, კვლავ გადააყენებენ ცხენს, დიდხანს ასვენებენ, კარგად მოამკმევენ

და წყალს ასმევენ. თვითონაც შეუდგებიან სამხრის კამას, რომლისაჲც სამხრობას ეძახიან. ამ დროს წაიძინებენ ხოლმე კიდეცა მარჯვე მეკალოეა, ან პატარა კალო აქვს, სამხრობას ერთი საათით გადასწევს და სამხრობისათვის კალოს ლეწვას მორჩება კიდეც. ისამხრებს, კარგად დაისვენებს და შეუდგება შეხვეტა-განიაყების თაღარიგს. უმრავლეს შემთხვევაში ქცევა და გადაყენება ერთმანეთს ჰხედება, ზოგჯერ არა, რაიკ მეკალოეთა ხელიანობაზეა დამოკიდებული.

ცხენს კალოში მოზონზორიკვის ნებას არ აძლევენ; როცა დააპირებს უკანასკნელს, წამსვე შეუშეწერენ ბზით დაფარულ ხელს და შორს გადაჰყრიან. თუ ვინცობა ვერ მოასწრეს ხელის შეშვერა და ცხენმა მოზონზორიკა კალოში, მაშინ კვერზე მდგომი ჩამოხდება, მოსაბმელს მოაგლებს ხელს, ნეხეს კვერს დაარიდებს და განაგრძობს ლეწვას. სხვა აპკრებს ჩონჩორიკს. მოშარდვით ყოველი ცხენი, ვარდა მცირე გამონაკლისისა, გადაყენებისას შარდავს. ასეა მიჩვეული ცხენი.

საღამო ხანს კალო უკვე გაღწილია. კვერს გამოუშვებენ და დაიწყებენ შეხვეტას. ხვეტავენ არნადით. არნადი ხისაა, მსუსუი ხისა, ლაფნისა. სქელი ხე გამოღარულია ისე, რომ მისი გვერდები (ორი გვერდი აქვს არნადს) ერთ წიბოში (ნაპირის ზოლს ეწოდება. ორი სიპრტყე რომ ერთმანეთს შეხედება, შეხვედრის გარეთა კუთხეს ეწოდება წიბო) იყრის თავსა ერთმანეთისადმი პემპენდიკულარულად. არნადის ყბას (არნადის გამოღებული გული, რომელიც ბზეს ხვეტს და მიაქვს) ჰირი გათხლებული აქვს, რომ ბზე კარგად დახვეტოს. ყუისაკენ თანდათანობით უფრო სქელია, ღონიერდება. უკანიდან დაგებული აქვს მუჭახისავე ტარი 1—1½ მეტრი სიგრძისა. ხისავე ნიჩაბიც. ესეც სუბუი ხისაა, ლაფნისა. ნიჩაბი მთლიანად ტარ-პირიანად გამოთლილია მთლიანი ხისაგან, მთლიანია.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, არნადით ხვეტენ კალოს. კალოს შუაგულის ორ ადგილას ნალეწს და ზვიანავენ იმ ვარაუდით, რომ ნიავემა ზვინთა შუა სიპრტყე გაკვეთოს, ზვინებს შუა გაიაროს; ე. ი. ნიავე თუ ჩრდილოეთიდან უტერავს, ან სამხრეთიდან, მაშინ ერთ ზვიანს დასდამენ შუა კალოში აღმოსავლეთისაკენ, მეორეს დასავლეთისაკენ. აქვე შეიძლება დაუმატოთ, რომ ქიზიყში მხოლოდ ასე დგამენ ზვინებს, რადგან ან ჩრდილოეთის ნიავე ანიავებენ (უკანამხრელნი. უკანამხარი ეწოდება ცივ-გომბორის მთისა, ივრის მარცხენა ნაპირისა და შირაქის მოსახლეობას), რომელსაც ქვენა ნიავეს¹ ეძახიან წინამხრელნი. ხოლო უკანამხრელნი ზენა ნიავეს, ან სამხრეთისაზე (წინამხრელნი. წინა მხარი ეწოდება ალაზნის ველის მიდამოებისა და ცივ-გომბორის მთის ჩრდილოეთის ფერდობის მოსახლეობას), რომელსაც ზენა ნიავეს უწოდებენ წინამხრელნი, ხოლო უკანამხრელნი ქვენა ნიავეს. ამიტომ არის, რომ წინამხრელებს საჰმელი კალოს ჩრდილოეთით უდგათ, რადგან სამხრეთის ნიავე ანიავებენ, ხოლო უკანამხრელებს სამხრეთით, რადგან

¹ ქარისათვის ეს სახელები სხვა მნიშვნელობისაა. ზენა ქარი დასავლეთის ქარია, ხოლო ქვენა აღმოსავლეთისა.

ჩრდილოეთის ნიავე ანიავებენ. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ჩრდილოეთის ნიავეს ლეკი მთის ნიავესაც უწოდებენ, რადგან კავკასიონის მთებში უბრავეს (ამ ადგილას ლეკები. დიდებინადრობენ). ხოლო სამხრეთისას სხვადასხვა სახელს იმისდამიხედვით თუ ცივ-გომბორის მთის რომელ ადგილს ადგილობრივი მკვიდრი რას ეძახიან. ამბობენ მაგალითად: ქუეთის ნიავეო და სხვა.

არნადით შეხვეტილ კალს მერე ცოცხით შეჭვვიან. შემოგვილი თითქმის მთლად მარცვლია. ამასაც ზინს მიაყრიან. უცდიან ნიავეს. დაუბრავეს თუ არა, იმ წამსვე შეუდგებიან განიავებას. ხანდახან დგება ხოლმე ისეთი ამინდი, როცა ჰაერი არ იძვრის, მაშინ დგება ყველაზე საწინელი წამი მეკალოისათვის. დგას საცოდავი ქალი კალში ნიჩაბ-დაყუდებული და შეჭყურებს ცას, „აცა როდის დაუბრავეს“, რომ შეისროლოს ბუე მიღლა. განიავება ასეთ შემთხვევაში ზოგჯერ შეუღამემდე გასტანს ხოლმე. თუ მიინცა-და-მიინც ვერ განიავეს, მაშინ დილით გარიერაზე ანიავებენ უკუღმა ნიავეით, შემბრუნებული ნიავეით, რადგან იცვლება ნიავეის ქროლვის მიმოთულება.

თუ ვინცობაა გაავდრდა, მაშინ შეჭვეტენ და ზედ საფენებს დააფარებენ. თუ დასველდა, მაშინ პური ალაო გამოვა. ალაო ისეთ პურს ეწოდება, რომელიც ლეწვის დროს დასველებულა, ჩახურებულა და მერე მისი პური არა ცხება. როგორც საპონი ისეთი გამოდის, ცუდია ძალიან.

განიავებისას ერთი განიავებელი ერთ ზინს ადგება. მეორე მეორეს, თუ არის ორი განიავებელი; და თუ მარტოხელაა, ჯერ ერთს განიავებს. მერე მეორეს. განიავებელი ზინს უდგება ნიავეის ქროლვის მხრიდან ისე, რომ პირი ნიავეისაკენ მჭკეული და ზურგი ზინისაკენ. ვარეთა ხელი, ე. ი. ის ხელი, რომელიც ნიავეის ქროლვის მხრისაკენაა, უვლია ნიჩბის ტარზე ბოლოში, მეორე — შესიაკენ წალმა; იმ ხელის სახელის მქონე ფეხი, რომელიც ტარის ბოლოში უვლია, გამართულია, მეორე ფეხი კი, ე. ი., შესიაკენ რომ ხელი უვლია, მისი სახელის მქონე ფეხი, წინ არის წადგმული და განიავებელი ხელს აშველიებს, რომ ნიჩაბი ღრმად წაუყაროს ზინს და პირი აავსოს ბზით. სურათი შემდეგნაირად იხატება: წარმოვიდგინოთ, ჩვენ ვდგევართ ნიავეის ქროლვის მხრიდან. ჩვენა წინაშე კალოა, რომლის შუაზე მარჯვნივ და მარცხნივ ზინები დგას. ერთი ადამიანი ერთ ზინს უდგას, მეორე მეორეს. ორივენი უდგანან ზინებს ჩვენი მხრისაკენ ისე, რომ პირი ჩვენსკენ აქვთ მოქცეული. ნიჩბები შემდეგნაირად უჭირავთ: ჩვენი ხელის მარჯვნივ რომელიც დგას, მას ნიჩაბი მარჯვენა ხელში უჭირავს, ე. ი. მარჯვენა ხელი ნიჩბის ტარზე შუაზე უვლია, რომლითაც ნიჩაბს ეწევა, და მარცხენა ხელი ტარის ბოლოზე, რომელიც მარჯვენას ეხმარება. მარჯვენა ფეხი წინა აქვს წადგმული და მოხრილი ყოველთვის, მარცხენა კი გამართულია. ჩვენი ხელის მარცხნივ მდგომარის ხელ-ფეხის მდგომარეობა მარჯვნივ მდგომარის ხელ-ფეხის მდგომარეობის შემბრუნებული იქნება.

განიავებლებიც მიჩვეულნი არიან, ან მარჯვენა ხელით განიავებას, ან მარცხენით. იშვიათი გამოერევა, რომელმაც ორივე ხელით იცოდეს განიავება. თუ ვინცობაა სახლში რამდენიმე მუშახელია და ამასთანავე ზოგმა მარჯვენა

ბელიო იცის განიავება და ზოგმა მარცხენით, მაშინ საქმე კარგად მიდის; ხოლო თუ არ იცის, ან და ერთი ადამიანია, მაშინ მთელი ტანჯვა იწყება. უკულმა ანიავებს. ეს კიდევ არაფერი, ზოგჯერ ოჯახში რამდენიმე მეტროს და შემთხვევით ისე მოხდება ხოლმე, რომ ყველამ ცალმხრივ იცის განიავება, მაშინ იძულებულნი ხდებიან, რომ ზოგმა მაინც ისწავლოს მეორე ბელიოთაც განიავება.

განიავებისას, როცა გამნიავებელი საესე ნიჩაბს მაღლა შეიქნევს (წესიერად და საჭირო სიმალღეზე უნდა იქნეს ატყორცნილი ბზე, დაახლოებით სამიოთხი მეტრის სიმალღეზე), ნიავს ბზე კალოს მეორე მხარეს მიაქვს, მარცვალი კი შუა კალოზე, ზენთა შუა ჩამოღის. მარცვალთანავე ცვივა ყველა სხვა მძიმე სხეულება, სახელდობრ, გაულეწავი თავთავები, ბალახეულის ძირები და ღერო, მიწა, კენჭი, ნეხვი და სხ. ერთ ადამიანს, მორჩილს (8-12 წ.), უმცროსს (12-25 წ.) ცოცხი უჭირავს და ჰკვის ზემოჩამოთვლილ ჩალა-ბულას და სხვ. და აგროვეს ხევის ბოლოს ზენის კუთხეში ნიავის ქროლვის მხარეს. მეორე მხარეს რომ დააგროვოს. ბზეში გაერევა. ამ გადაგვილს ჩელხი, ანუ ჯელდი ჰქვია. იმის პურს ჯელდი-პური ეწოდება.

განიავების შემდეგ ზენთა შუა რომ მარცვალთა გროვა დადგება, მას ხეავი ეწოდება. განიავებულ ბზეს საბძელში შეხვეტენ. ხოლო მერე უკან ეწევიან ფიწლით, უკვე მაშინ, როცა მოიცლიან.

ზემოაღნიშნულ ჩელხს აგროვებენ მთელი კალოობის განმავლობაში საღმე კალოს პირში და ბოლოს ლეწავენ ხელახლად. ჩელხის-პური დაბალი ხარისხისაა, რადგან საესეა კილითა და ჩალა ბულით.

ხეავს, ერთი კვირის ნალეწს, იღებენ კვირა დღეს, როცა მამაკაცებიც შინ არიან, რადგან მძიმე სამუშაოა. ჭურჭლად გამოყენებული აქვთ საცალო (საცალოს ქსოვენ ქიზიყელი ქალები ცხვრის მატყლისა და თხის ბალნის ნართისას. მოაქვთ აგრეთვე სხვა ადგილებიდანაც, თათრებისა და სომხების მხრიდან. საცალო კრელია ხოლმე, ტომარის მსგავსია).

საცალოს შემდეგი ნაწილები აქვს: ნაქსოვს პირზე ირგვლივ ყულფები აქვს დატანებული, რომლებშიც სახლართია (თხის ბალნის თითის სისქე გრებილი ან წნული) დაყრილი. ხოლო საცალო რომ აივსება პირამდე, მას პირს კი არ მოუკრავენ, ან არ გაუკერენ, როგორც ტომარას, არამედ ასე პირგაშლილად პირს დაუბანდებენ ხოლმე ტყავს, თუ გაკირდა სხვა ძველ რამეს საბანდს, და მერე სახლართებით დახლართავენ; ჯერ ყულფებში დაატარებენ ირგვლივ სახლართს, მერე საცალოს პირს საბანდზე გადაატარ-გადმოატარებენ. ასე პირწაკრული საცალო სადაცარ უნდა გადაავდოთ, პირს არ წასქდება. საცალოში ჩაეტევა დაახლოებით 7-10 ფუთი (2-3 კოდი). საცალოს წელზე ორ მოპირისპირე მხარეს განაქრთან ყულფები აქვს თითო-თითო ხელის წასავლებად. აღებული ხორბალი მაშინვე შინ მოაქვთ და ბედელში ჰყრიან. ბედელი პატარა ფიცრული სახლია ცოტა მაღლად დაყენებული. დგას ხოლმე ეზოში სახლის მოშორებით. ახლა რადგან დიდი სახლები

აქვთ (ორსართულიანი და რამდენიმე-ოთახებიანი) ამიტომ საჭიროებენ ასეთ სულადის შესანახს. არის დიდი ყუთიც, რომელშიც 100 ფუნტიანი და ჰქვიან ამბარი. ძველად კოდიც იყო გამოყენებული, რომელიც გულ-გამოღებულ ხეს წარმოადგენდა.

სათესლე პურს კალოზევე ინახვენ ორმოში. ორმოს მიწაში სთხრიან, პირი ვიწრო აქვს, ძირი განიერი, სულადის (სულადი ეწოდება მარცვლეულ-ხორბლეულს) ჩაყრამდე ძირში ბუჩქს ჩაყრიან ხოლმე, რომ სინესტე არ მისცეს, გარშემო გვერდებზე წვრილ ფოთლიან ფიჩხს შემოაკრავენ ხოლმე, რომელსაც ირგვლივ სარტყლებს აკრავენ (გასხეპილი წნელია) და ამ სარტყლებს პატარა კაპიან პალოებს აჭერინებენ, რომელსაც ორმოს გვერდებში ურჭვამენ. ორმოს პირზე ბადიმები აქვს დაფარებული. ბადიმი სქელი ფიცარია. ორმო შეიძლება იყოს ერთ-ურმიანი, ორ-ურმიანი და მეტიც. ურეში ივარაუდება 20 კოდი, ანუ 60 ფუთი. კოდში ათი ლიტრაა, ქიზიყურ ლიტრაში 13 გირვანქაა.

საესე ორმოს ზედ რამდენსამე ურემ ძეძვს დააყრიან ხოლმე, რომ, თუ ვინცილობა შემოდგომაზე დათესვამდე, როცა კალოზე პატრონთაგან აღარავინ რჩება, ქურდებმა ორმოს გატეხვა და ხორბლის მოპარვა სცადეს, გაუჭირდეთ პურის ამოღება. სანამ ქურდები ამოღენა ძეძვს გადაჰყრიან და ორმოს იპოვიან, კიდევ გაუთენდებათო, იტყვიან ხოლმე.

ქერს პურის გაღწევამდე ლეწენ. ქერის კალოზე იტყვიან ხოლმე, „სურავანდიანიაო“, ცხვირ-პირის და თვალების დაწითლება იცის იმისი, ვისაც სურავანდი აქვს, და ამიტომ ისინი ერიდებიან ქერის კალოს. ფეტვი მარიამობის-თვეში იშკება და იგი ბოლოს ილეწება. ფეტვის ძნს მელეურებად დგამენ, ე. ი. ერთმანეთს მიაყუდებენ. ერთმანეთზე რომ დააწყონ, ჩახურდება, რადგან ნედლია. ფეტვის კალო ძალიან ძნელი გასალეწია, რადგან მისი წველი ისევ ნედლია, არა ბზვედება. ერთ კალოს რომ გალეწენ, ფეტვის ბურღოს (წველი) იღებენ და ინახავენ (ზამთარში კამეჩებს აკმევენ, ძალიან ასუქებს), მერე სხვას ჩაშლიან. ფეტვის კალოს ლეწვას ბურღოსაც ეძახიან. ნალეწს არ ხვეტენ ყოველი კალოს შემდეგ, არამედ ბოლოს ერთად იღებენ, და არკვევენ და შეინახავენ. ბურღო ძალიან მძიმეა, ამიტომ ბავშვს და დედაკაცს არასოდეს გადააწევენ ბენ მას, კაცი მიჰყრის ხოლმე საბძელში ან ჩარდახში ფიწლით.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, კალოს ლეწვაში ოჯახის ყოველი წევრი იღებს მონაწილეობას, მაგრამ, თუ რომელიმე საშუალო მეჭად მძიმეა, როგორც ზეგალითად განიავება, ბზის გადაწევა, ხვავის აღება და მისთ., ბავშვს არ გააკეთებინებენ.

იმ დროს, როცა კალო მოცდენილია, ე. ი. არა ლეწვენ, მაშინ კალოს ჩრდილოეთის მხარეს, ე. ი. იმ ნაწილს, რომელსაც მზე უყურებს, ბზეს მოაყრიან ხოლმე, რომ კალო არ დასკდეს. ანას მობრევებას ეძახიან. რას უნდა ნიშ-

ნადეს „მობრევებაში“ ჩართული „ბრე“ სიტყვა, ძნელი გასაგებია, ეჭვი ეპოება რომ ქიზიყში იხმარება ერთი გამოთქმა, „სულ ბრე გაადინა“ თითქოს დანგრევას, დაღწევას უნდა ნიშნავდეს. „მობრევება“ კი სწორედ დაღწევის, უფრო სწორედ კალოს დახეთქვის, დასკდომის თავიდან ასაცილებლად არის გამოყენებული.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ დღეს მთელ ქიზიყში კვერში ცხენია შებმული, მაგრამ ძველად ხარებიც ჰბმიათ ხოლმე, თითო კვერში თითო უღელი, მაგრამ როგორც გადმოგვცემენ ძველადაც მომეტებულად ცხენები ყოფილა გამოყენებული.

ქიზიყურ ძნას საშუალოდ ოთხი კილო მარცვალი წავა. მაშასადამე ათეულს წავა 40 კილომდე მაინც. თუ ერთ კალოში 10 ათეულს ვივარაუდებთ, მაშინ ერთ კალოზე 400—440 კილო ხვარბალი უნდა ვიანგარიშოთ, ე. ი. 25 ფუთი, ავილოთ 20. ფ. რაც შეეხება ბზის რაოდენობას, მის შესახებ შედმიწვენიითი ცნობების როცმა უჭირთ. ბზე საუკეთესო საკვებია, რადგან ჯერ ერთი—მას ბლომა მარცვალი მისდევს და მეორეც ძალიან წვრილად არის დაკუწული და საქონლისათვის მალე საქმელია.

ბზის მარცვლიანობაზე ერთი არაკი არსებობს: „ერთმა ოჯახიშვილმა ერთი მეკალომ¹⁾ დაიჭირა. გარიდენ ჯამაგირზე. მეკალომ ჯამაგირად ბზის მეორედ განიავების დროს მიღებული ხვარბალი მოსთხოვა. ოჯახიშვილი სხარულით დასთანხმდა. იმსახურა მეკალომ. შემოდგომაზე საბძლიდან ბზე გამოყარა, გაანიავა და, რაც ხვარბალი გამოანიავა, წაიღო შინ. იმ ზამთარს ოჯახიშვილს საქონელი სულ გაუწყდა, რადგან მისი ბზე უნაწილო იყო. ოჯახიშვილმა ჭკუა ისწავლა, სხვა დროს აღარ მოირიგა ამ პირობით“.

ისიც აღსანიშნავია, რომ კალოში გაღწეილი პური უკვე საკმაოდ ვამხმარია.

სანამ ხევს კალოდან აიღებდნენ, მანამ ხორბალს ჯერ ცხავეში გაატარებენ ხოლმე. ცხავეს სხვილი ჩუჩრუტანები, თვლები აქვს და მარცვალი გასდის, ხოლო ჩელხი და ჩალაბულა შიგ რჩება, რომელსაც ჩელხზე მიაყრიან ხოლმე. ცხავეში ვატარებულს მერე ცხრილში გაატარებენ. ცხრილს წვრილი თვლები აქვს, პური შიგ რჩება, ჭვეშ გადის მიწა, წვრილი ბალახის თესლი და წვრილი ხორბალი. ცხრილვის დროს მოუქცევენ ხოლმე და შემოდან მოიგდებს კილსა და სხვა ბალახ-ბულახს, რომელიც ცხავეში ვატარების დროს პურს გაჰყვა. ცხრილხვევითს მუჭით იღებენ და ცალკევე ჰყრიან, რომელსაც ბოლოს კიდევ გააქვთებენ. საბოლოოდ ცხრილხვევითსაც და ცხრილ-ჭვევითსაც შინაური ფრინველის საკვებად ხმარობენ.

ცხრილიცა და ცხავეც მოკრიკლული ყვარია, რომელსაც ძირი კობით აქვს გამოწნული. აკეთებენ კრუები (სომხები), რომელსაც მესაცრეებს ეძახიან, რადგან საცრებსაც ისინი აკეთებენ.

1) მეკალომ ეწოდება იმ მოჯამაგირეს, რომელსაც კალოთბის დროს იჭერენ თიბათიდან ძარიამბის თვის გასვლამდე.

ერეკლესი
კატალიქი

დაცხრილის შემდეგ გაახვავებენ: ხორბლის ხევი რომ ნიაგმა, რაც მტვერი
ნიჩბით ერთი ადგილიდან მეორეზე ისე გადაჰყრიან, რომ ნიაგმა, რაც მტვერი
აქვს, გააცალოს. გადაქცევაში ხორბალს შლიან.

თუ რომელსამე გლესს ცხენი არა ჰყავს, მაშინ იგი ცხენს ქირობს. ქირად
ცხენის პატრონს მთელი ბზე მიაქვს. ცხენის პატრონი ცხენს თანახლავს ხოლმე,
რადგან ცხენს არ ანდობს სხვას. კევრს შავდენ მნიშვნელობას არ აძლევენ და
შეიძლება ვისი იყოს, შეიძლება ვისი.

სტ. მენთეზაშვილი (ტფილისი)

კ ე ვ რ ი

1931 წელს საქართველოს მუზეუმს განზრახული ჰქონდა სვანეთის ეთნოგრაფიული გამოფენის გამართვა. გამოფენაზე სხვათა შორის კევრიც უნდა წარმოგვედგინა, რადგან სვანეთში კევრით ლეწავენ.

ჩვენ შევისწავლეთ როგორც სვანური (დას. საქართვე.) კევრი, ისევე ქიზიყური (აღმოს. საქართვე.) კევრი, მაგრამ ამასთანავე მიზნად დავისახეთ, ამ სამეურნეო იარაღის საკითხი ზოგადადაც განგვეხილა.*

აქვე მინდა გულითადი მადლობა მოვახსენო იმ პირთ, რომელთაც თავიანთი რჩევით, ხელმძღვანელობით, თუ სხვა რამ შეწვევით უდიდესი დახმარება გამოიწიეს ამ თემის დამუშავების დროს. უპირველეს ყოვლისა დიდ მადლობას მოვახსენებ პროფ. ივ. ჯავახიშვილს, რომლის მრავალჯერო შეწუბება მომიხდა, აგრეთვე უფროს ეთნოგრაფს დოც. გ. ჩიტაიას უშუალო ხელმძღვანელობის გაწვევისათვის. ვმადლობ აგრეთვე მხატვარ უჩა ჯაფარიძეს, რომელმაც სხვადასხვა წიგნებიდან ჩემთვის საჭირო მასალების ნახაუბი გადმოიღო.

1. ქიზიყური კევრი და მისი შემგადაება

არსებული ლიტერატურიდან ჩანს, რომ არც კევრის კეთების პროცესი, არც კევრის ნაწილთა ტერმინოლოგია და ამავე დროს, არც მისი ნაწილების ზომები არავის ჩაუწერია, რაც დიდ დანაკლისად უნდა ჩაითვალოს. ამასთანავე, არსებული მასალების მიხედვით კევრის სრული სახის წარმოდგენა შეუძლებელია. ამიტომ 1932 წ. მარტში საქ. მუზეუმის მიერ მივიღებელი ვიქმენი ქიზიყს, რათა ადგილობრივ გაცნობადი კევრსა და მის კეთებას ოსტატების დაკითხვის საშუალებით, აგრეთვე კევრის ნაწილთა ტერმინოლოგიას. უნდა ჩამომეტანა თვითონ კევრი და მისი საკეთებელი იარაღი სათანადო სიტყვიერი ახსნითი მასალითურთ. ექსკურსია შევასრულე და ნივთებაც ჩამოვიტანე (იხ. საქ. მუზეუმის ეთნოგ. განყ. კოლექციები № 1—32/1—15).

*) წაკითხულია მოხსენებად მარტისებ-ლენინისის ინსტიტუტის ენისა და მატერიალური კულტურის ისტორიის სექციის საჯარო კრებაზე 1932 წ. 22 ოქტომბერს.

ქიზიყს სოფელ ქვემო-მაჩხაანში¹ მიემართე მეკვერე ქარუჭგალის მკვლელის ლიშვილს. აღნიშნულმა ოსტატმა ყველაფერი მიაშმო. ქვემო მოყვანილი ცნობების გადმოცემისათვის მეკვერე ქ. მკვდლიშვილს დიდ მადლობას მოვახსენებ.

მეკვერე ქ. მკვდლიშვილის ცნობით კვერს იფნისას, ან და ბოკვისას (ქორაფი) აკეთებენ, ისეთი ჯიშის ხისას, რომელაც მაგარია და არა სქდება. იფანი სჯობია. თუ გაკირდა, მაშინ შეიძლება თელისაც გავაკეთოთ.

მეკვერისავე გადმოცემით, ტყეში² შეარჩევენ სათანადო სისქის საკვერე ხეს, მოსკრიან გრძელტარნიანი ცულთ³, გასხევენ, დასკრიან სათანადო სიგრძისად. ასე დაჭრილ დიდრონ ხეებს მორი ჰქვიათ. მორების გარდიგარდმო გადასახერხავად ბირდაბირი⁴ იხმარება, თუ მორის სიგანეს გადასწვდა, თუ არა და ცულთ გადასკრიან ხოლმე. მერე დაუდებენ ურემს და გამოაქვთ სოფლად. ერთი ურემის საპალნე მორს ურმიან მორს უწოდებენ.

ტიყიდან გამოტანილ მორებს ჰყრიან ისეთ ადგილას, სადაც ხარაჩო გაიმართება მორის დასახერხავად. რადგან მორი ძლიერ მძიმეა და მისი ხარაჩოზე ატანა მეტად ძნელია, ამიტომ ხარაჩოს მაკთავენ ფერდობზე. ამ ფერდობზე ქვემოდან გამოასწორებენ ადგილს. გამოსწორებულ ადგილზე ორგან დაურუჟამენ ორ ორკაბა ბოძს. ამ ბოძებზე გაუდებენ კოქს, მერე დაფერდილი ადგილის ზემომხრიდან გაუდებენ ორ კოქს ბოძებზე გადებულ კოქზე სწორეთ ბოძის თავებთან. ხარაჩო უკვე მზადაა. მორს ჯერ გვერდებს ცულთ ჩამოუთლიან, ჩამოუსწორებენ, გააკოპიტებენ. მერე წამოაგორებენ ზემოდან და გაუდებენ ხარაჩოზე. დაყენებენ სათანადოდ. მორს ხარაჩოზე ატანამდე ლარს არ ტყამენ, ანუ ლარავენ (ხაზაკენ) შემდეგნაირად: დაფქული ნახშირისა და წყლის ნახავი მოთავსებულია ჯამში, შიგ ამოავლებენ ხოლმე ცხვრის მატყლის ძაფის გრებილს (ბაწარს), რომელსაც ლარი ეწოდება. ნახშირწყალში ამოვლებულ ლარს მიტანენ მორთან. ერთი მხერხავი თავს მოექცევა, მეორე ბოლოს. მორი წინასწარ თავსა და ბოლოს დანიშნულია სათანადო დასახერხავ ნაწილებად, ცალმხრიდან მოჰყვებიან და დანიშნულ ადგილს, მორის ქიმზე ლარს ცერით დაიჭერენ. უფროსი მხერხავი ადგება, ლარს ხელს არ აუშვებს. მეორე ხელს სადამდეც გადაუწვდება მორის შუაგულისაკენ, ცერსა და სალოც თითს ლარს მოავლებს და ასწევს, მერე ერთბაშად გაუშვებს

1) ქიზიყი არჩულ იქნა იმიტომ, რომ იგი წარმოადგენს მეტად მდიდარ მემინდვრობის კულტურის ქვეყანას, ხელოსნები კი, თითქმის ყველანი, ქვემო-მაჩხაანში არიან თავმოყრილნი.

2) ქიზიყში საკვერე ხე მხოლოდ ალახანს გაღწია.

3) ქიზიყში ვიწრო პირიანი სატყვევ ცული სულ არ არსებობს, იგი ჩვეულებრივი ბრტყელ-პირიანი ცულია, ოღონდ ტარი აქვს გრძელი, რომ ხეს განიდან შემოჭრან და ცულმა ძალა მიიტანოს.

4) ბირდაბირი ეწოდება ისეთ დიდ ხერხს, რომელსაც ხმარობენ დაგდებული დიდი ხის გადასატრედად. სიგრძით ადლი იქნება, ან ცოტა მეტ-ნაკლები, სიბრტყე ციდად. კბილები ცალმხრივ აქვს და სწორედ გამოჰშვირავს. ორსავე ბოლოს ხის ტარები აქვს, რომელიც ზემოდან აჰშვირავს, ყუისაკნ. ამით მუშაობისას საჭიროა ორი კაცი, რომელთაც ტარებზე ხელი უვლიათ და გააქვთ და გამოაქვთ, ხან ერთ მხრივ და ხან მეორე მხრივ.

ხელს. ლარი მოპხედება მორს მთელ სიგრძეზე და დასტოვებს შავ, ^{სტრუქტურული} ხავეები ამგვარად დახაზუას ლარის დარტყმას უწოდებენ.

მორი და ტივის ხე დასახერხავად ასე იხაზება ხოლმე. მორის ნაპირის ჩამონახერხებს ნაშური ჰქვიან, რომელიც თავისი უსწორ-მასწორობის გამო ფიქრად არ ვარგა.

საკეერე მორის დაღარვაწი (და დახერხეაშიც) ის განსხვავება არის მხოლოდ, რომ რადგან კევრს თავი ოდნავ—3 გოჯით აქვს ამოხრილი, ამიტომ დაღარვა (დახაზვა) და დახერხეა, ორ პირობაზეა საჭირო, თითოეულ სიბრტყეზე ცალ-ცალკე მიმართულებით, რადგან საკეერე მორს ორი სიბრტყე აქვს. მოხრილობის ხაზთან ლარი. ან მარჯვნივ გაუხვევს, ან მარცხნივ იმისდა მიხედვით, თუ მორს საით აქვს ცხვირა გაბრუნებული.

მორს საკეერისთავო ცხვირი ორსავე მხარეს (მოპირდაპირედ და არა თავსა და ბოლოს) აქვს ხოლმე გაბრუნებული, ასე რომ მორის შუიდან ნახევარს ცხვირი მარჯვნივ აქვს, ნახევარს მარცხნივ.

თავებს შუა, კევრების ცხვირთა შორის, რჩება სამკუთხოვანი გამონახერხი პრიზმი—კოკურო. მორების დახერხეა სწარმოებს სხვანაირი ხერხით და გარდიგარდმო გადახერხეა სხვანაირი ხერხით, რომელსაც ბირდაბირი ეწოდება და რომელიც ზემოთ აღვწერთ.

მორის დასახერხავად გამოყენებულია გრძელი ხერხი სიგრძით ადღ-ნახევრიდან ორ ადღამდე; სიბრტყე ზემოთ ერთი მტკაველია. ქვემოთ თანდათან ვიწროვდება და ჩამოდის ოთხი თითის სიგანემდე; კბილები აქვს ცალმხრივ აქვს, მაგრამ ცალმხრივ არის მიტკეული. ქვემოთ ჩამოწევისას ქრის მხოლოდ (ბირდაბირის კბილები ორივე მხრივ ქრის). ბრტყელი მხარისაკენ ხერხს რკინის ყუნწი აქვს დაკრული, რომლის ბოლოში მუქა ტარია გაყრილი ისე, რომ ყუნწის ტარის შუაზე პერპენდიკულარულადაა. ზედა მხერხავს ცალი ხელი ცალ მხარეს უვლია, მეორე მეორე მხარეს.

ქვედა მხერხავისათვის სახელური ხერხს შემოკმული აქვს და მეგრე სოლით არის გაქვილილი. ეს სახელური ბრტყელია და ბრტყელი მხრითვე შემოკმევა ხოლმე ხერხს. სახელური ორივე ხელისათვის აქვს, ერთი ხერხის მარჯვნივ ექცევა, მეორე მარცხნივ.

ხარაზონზე აგორებულ მორს კოჭებზე ჩანგლებით დააკრავენ ხოლმე, რომ ან არ ჩამოცურდეს, ან არ დატოკმარიცდეს.

ხერხების დროს ერთი მხერხავი შაღლა, ზედ მორზე დგას, მეორე კი ქვეშ არის.

რადგან საკეერე მორი ორ სიბრტყიანია, ორ პირობაზე დაღარული, ამიტომ დახერხეითაც ორპირობაზე ხერხავენ. ასე დახერხილ კევრებს გვერდებს ცუდით შემოუსწორებენ და სიბრტყეებს ერთი გაუთლიან ხოლმე. მეგრე გამოჰყავთ გონიოში. ამოხრილობის ხაზიდან კევრის ცხვირს გვერდებს სისო ხერხით, რომელიც იგივეა, რაც ტფილისის შეშის დამკრელებს დააქვთ. ჩამოახერხავენ, რომ ცხვირმა ირგბი სახე მიიღოს.

კევრის ზურგს ისე სთლიან, რომ მისი ზედაბირი პორიზონტალური იყოს. კევრის მუშაობის დროს ამაზე მეკალოვ დგება. ქვეშითა პირს კი, ე. ი.

კვერს ბურღით რომ დახვრეტენ, მერე მოხვრეტილებს პირებს ასწვრივ ჩაუსწორებენ ჩასასწორებელი სატეხით. ამ სატეხს პირი, ხანხანხანა წრიული აქვს. სატეხს ზემოდან ხვედას, ხის უროს სცემენ. საკოზე ადგილებს, ბუდეებს, კვერის ასწვრივ ელიფსური სახე ეძლევა. ასე მომზადებულ ბუდეებში ჩაქუჩით კოხს აქლდევენ.

კოხი არის მაგარი ჯიშის შავი ქვა. კარგი ხარისხის კოხი მაწიმის ხეზე¹ იცის. კოხი არის ძველანაგის ხეხვცე, კოდი წყალთან, მაგრამ დაბალი ღირსებისაა.

კოხს ადგილობრივ ამტრევენ უროთი, სახელოსნოში მიტანილს კვერით, ხოლო სულ წვრილად, უკვე ბუდეში ჩასაქდევეს, ჩაქუჩით.

კოხის დასამტრევე უროსა და კვერს ერთი, სქელი მხარე, ყუა ისეთივე აქვს, როგორც საერთოდ ყველა ურო-კვერ-ჩაქუჩს, ხოლო მეორე, ვიწრო მხარე, პირი, ქნარი, ნარიგი, მარაგი, აღმადღმა, ანუ ასწვრივ აუღის. ჩაქუჩის კი, რომლითაც კოხს ბუდეში აქლდევენ, ყუა ჩვეულებრივი აქვს, ხოლო ქნარი, დაპირული მხარე, რომლითაც კოხს ხელში აწმინდავენ, საპირო ზომისად, გარდივარდმო.

სახელოსნოში მოტანილ კოხს ჯერ პირდაპირ მიწაზე მდებარეს ამტრევენ, მერე ფეხებში იჭერენ და ისე, ბოლოს რაიმე რკინაზე დასდებენ, თვით კოხს ხელში დაიჭერენ და ასე აწმინდავენ. კოხი ბუდეში უნდა ჩაქდეულ იქნას რაც შეიძლება მაგრად.

კვერის გარეგანი სახის შესახებ წყაროები მოკლედ ამბობენ: სამკუთხედის მსგავსი (wie ein Triangel), ან თხილამურის მსგავსი (на подобие лыж).

რაც შეეხება კვერის ცხვირის ზეახრილობას, მის შესახებაც თითქმის ყველა მარტივად ამბობს: ერთი მხრით გაწვრილებულია და ზემოთ ახრილი (an der einen Seite zugespitzten und daselbst etwas nach aufwärts gebogenen Brett; концы досок с одной стороны сужены и загнуты вверх).

კვერის შემზადების ჩვენი ზემომოყვანილი აღწერილობიდან ცხადად ჩანს, რომ კვერის გარეგანი სახე მართლა თავკვეთილ სამკუთხედს მიაგავს.

არავის აღნიშნული არა აქვს, თუ სახელობრ რამდენად არის კვერის თავი ზემოთ ახრილი. მეკვერე ქ. მქედლიშვილის თქმით კი, „კვერის ცხვირიდან კვერის ზურგამდე ამოხრილობა ცხვირისა სამი გოჯია“.

ამ ზემოთ ახრილობის საზღვართან, ზედ ცხვირზე არის ასაბმელი, რომელიც მხრებთან, ახრილობის საზღვართან გამოხვრეტილია გვერდივ, რომ შიგ კაპანი გაუყარონ და გამწვევი პირუტყვი შეუბან. არავისა აქვს ნათქვამი, აღნიშნული ნაწილი თავისივეა, თუ შემდეგ დაკრული, ან რა მიმართებაში იმყოფება კვერის სიგრძე-სიგანესთან. მხოლოდ ალ. პეტჰოლდსა აქვს აღნიშნული, რომ ასაბმელი Grütze თავისივეა (იხ. Al. Petzhold, Der Kaukasus, B. II, გვ. 162).

¹ მაწიმის ხევი ეწოდება იმ ხეცს, რომელიც ლაგოდების აღმოსავლეთით მდებარეობს და რომელსაც ისტორიულად მაქიმი ეწოდებოდა.

ჩვენი მეკვერის სიტყვი-თ-კი, ზოგს თავისივე აქვს, ე. ი. უმჯობესობა ასაბმელიც ერთი და იგივე ხისაა, ზოგს შემდეგ აკრავენ. როცა ასაბმელი თავისივეა, მაშინ იგი კვერის ცხვირის ასწვრივია, შემდეგ დაკრული კი გარდივარდმოა, ზედ მხრებზე გადასდევს. ასაბმელის ასეთი თვისება დამოკიდებულია იმაზე, კვერი მორის ნაპირიდანაა გამოჭრილი, თუ შუიდან. ნაპირისას გამოჰყვება ასაბმელი, ხოლო შუისას კი არა (იხ. დახვრხვის პროცესის აღწერილობა ზემოთ).

ასაბმელი წარმოადგენს კვერის თავთან მდებარე ამალღებულ ზოლს (როცა იგი თავისივეა), როველსაც ზოგან კორას ეძახიან, ან დაკრული ზეა. ასაბმელი მხრებიდან იწყება და ცხვირისაკენ მიემართება (რასაკვირველია, როცა კორა თავისივეა) და ამავე დროს თანდათანობით დაბლდება და კვერის წვერთან სულ გამჭრალა უკვე. გარდივარდმო მყოფი ასაბმელი დაკრულია მხრებთან და იქვე შუაგულში აქვს მოხვრეტილი საასაბმელო ნახვრეტი.

ასწვრივ კორას საასაბმელო ნახვრეტს უღებენ მხრებიდან, ანუ თვით კორის დასაწყისიდან ორი გოჯით მინც წინ ცხვირისაკენ, რათა, შებმულმა ცხენმა რომ გაიწიოს და კვერი მოითრიოს, მკერდმაც და ბოლომაც თანაბრად მოუსვას. თუ ვინცილობა მხრებისაკენ მოეხვრეტა, მაშინ მეკრდს ასწევს და მხოლოდ ბოლოს მოუსვამს; ხოლო, თუ ცხვირისაკენ მოეხვრეტეს, მაშინ კვერი დაყირავდება და ცხვირს ჩაჰყოფს ჩაშლილ ძნაში. ორსავე შემთხვევაში ლეწვა ბრკოლდება, ზოგჯერ ლეწვა შეუძლებელიც კი ხდება.

2. ს ვ ა ნ უ რ ი კ ე ვ რ ი

საქართველოს მუხეთში კოზნაკოვმა 1910 წელს სვანეთიდან, სოფ. ლექსურიდან (ლენტეხის ხეობაშია) ჩამოიტანა კვერი (იხ. საქ. მუხ. ეთნოგრაფიული განყოფ. 1910 წლის საკოლექციო დავთარი, რომელშიც სვანური კვერი შეტანილია № $\frac{50-10}{62}$ და ამავე №-ით სათანადო კოლექციაც). კვერის სვანურ სახელად სწერია „კვირ“, ხოლო რუსულად თარგმნილია *ворона*-დ (sic).

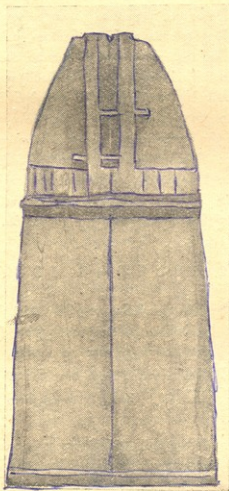
ეს სვანური კვერი, რომელსაც სვანურად კევირ, კავირ ეწოდება, ფიქვისაა. ერთი შეხედვით სამკუთხედს მიაგავს, შედგება ორი ტოლი ნაწილისაგან (იხ. სურათი 1 და 2). ზომა: კვერის სრული სიგრძე 209 სმ.; აქედან სამუშაო¹ ნაწილისა 134 სმ., თავისა 75 სმ. სიგანე: ქუსლთან 95 სმ., შუაზე 88 სმ., კორასთან 81 სმ., ხოლო წვერის სიგანე 38 სმ.; კვერის სისქე 9 სმ.

ცხვირი წვერისაკენ გათხელებულია, რადგან ნაფოტები აქვს აყრილი. კვერის ქუსლიდან 145 სმ. დაშორებით კვერი ამოხრილია ზემოთ ისე, რომ ბლაგვ კუთხეს ქმნის. ამ ადგილიდან იწყება თავი, „თხემი“, „თხუმი“ სვანურად. იმ ადგილას, სადაც კვერი ზემოთ იხრება, ე. ი. თავთან, ამოხრილობის

¹) კვერის ნაწილების ადგილობრივი სვანური სახელები, რომელ სვანსაც არა ვკითხე, ვერ მითხრა. აქ ნახმარი ტერმინები ქართულია.

საზღვართან, ვაკე ადგილზე კვერს მთელ სიგანეზე გადასდევს ბეჭი, რომლის განივი განაკვეთი ოთხკუთხედიანია. ეს სარტყელა ბეჭი, რომელსაც კორა ეწოდება, ანუ ასაბმელი (სვანური სახელი არ ვიცით), თვით საკვერე ფიცრის მთლიან ნაწილს წარმოადგენს, ე. ი. საკვერე ფიცრის გათლის დროს ეს ნაწილი უკვე ნავარაუდები ყოფილა და ისიც მასთან ერთად არის გამოყვანილი. აღნიშნული კორა, ცხადია, ორსავე საკვერე ფიცარს აქვს, და ეს ორი საკვერე ფიცარი ერთმანეთს რომ არის მიტყუებული, კორა ისეთ შთაბეჭდილებას სტოვებს, თითქოს შემდეგ დაუკრავთო (იხ. სურ. 1).

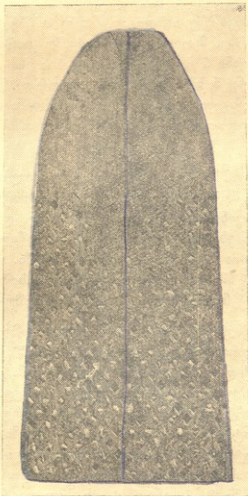

სურ. 1. სვანური კვერი წინადან

კორის სიგრძე 81 სანტიმეტრია (ნამდვილად 80 სმ., რადგან საკვერე ფიცრებს შორის დაახლოებით ერთი სანტიმეტრის ოდენა სახსარია დაგდებული), სიგანე 13 სანტიმ., ხოლო სიმაღლე $9\frac{1}{2}$ სმ. ამ კორიდან თითოეულ საკვერე ფიცრის ცხვირისაკენ აყოლებით, შიგნითა მხრივ, ნაპირიდან (შიგნითა ნაპირიდან თვითოეული საკვერე ფიცრისა) 4 სმ. დაშორებით მთელი ცხვირის სიგრძეზე, გამოსულია შტო, რომელიც აგრეთვე კორა დვე ჩაითვლება.

პირველი კორა, რომელიც კვერს გარდიგარდმო გადასდევს და სწორედ იგივეა (წყვილია, რადგან თითოეულ საკვერე ფიცარს თითო ასდევს ერთმანეთის პარალელურად), რომელიც კვერის ცხვირის აყოლებზეა, ერთმანეთთან სწორ კუთხეს ჰქმნიან. ასწვრივ კორათა შორის, რადგან საკვერე ფიცრის შიგნითა ნაპირიდან ოთხ-ოთხი სმ. ასდევენ, ღარია, რომლის სიგანე $8\frac{1}{2}$ სანტიმეტრია, ნახევარი სმ. ფიცრებს შუა სახსარია.

სურ. 2. სვანური კვერი მოკოხილი მზრიდან

ასწვრივი კორის სიგრძე იგივეა, რაც კვერის ცხვირისა, ე. ი. 64 სმ., სიგანე $6\frac{1}{2}$ სმ., სიმაღლე იმ ადგილას, სადაც გარდიგარდმო და ასწვრივი კორები ერთად იყრის თავს, $9\frac{1}{2}$ სმ., მერე კი თანდათან კლებულობს და წვერთან 4 სმ. ძლივ-ლა აღწევს. ამ ადგილას, ე. ი. წვერთან კვერს ნაფოტები ასცვივნია და ამიტომ თვით კვერის სისქე ერთ სანტიმეტრამდეც ჩამოდის.

ასწვრივი კორები გახვრეტილია გვერდიდან ორგან განივ 5 სმ. ბურლით. პირველი ნახვრეტი გამოლებულია გარდიგარდმო კორიდან 2 სმ. დაშორებით,

ხოლო მეორე 20 სმ. დაშორებით; თვითონ ნახვრეტებს შუა მანძილზე ალნიშნულ ნახვრეტებში გაყრილია გათლილი ტაბიკის სისქე ჩხირები (ხე რცხილა უნდა იყოს), რომელთაც სქელი მხრისაკენ 5 სმ. დიამეტრი აქვთ, ხოლო წვრილი მხრისაკენ 3 სმ. პირველ ნახვრეტში ჩხირი მარცხნიდან არის გაყრილი, მეორეში მარჯვნიდან. მეორე ჩხირს ეტყობა, რომ ჭაპანი მასზე ყოფილა მობმული.

საკვერე ფიცრები ლეწვისას, თრუალის დროს, ერთმანეთს რომ არ დასცილდნენ, კვერს მთელ სიგანეზე გარდიგარდმო ორი წკეპლა აქვს დაკრული: ერთი ჭუსლთან ზედ პირზე, მეორე გარდი-გარდმო კორასთან. პირველი წკეპლის სიგრძე 95 სმ., სიგანე $7\frac{1}{2}$ სმ., სიმაღლე $4\frac{1}{2}$ სმ. მეორე წკეპლის სიგრძე არის 82 სმ., სიგანე 5 სმ., სიმაღლე 5 სმ. ორსავე წკეპლას ჩენილი წიბოები ჩათლილ-ჩანაწიბურებული აქვს, რომ წიბო პირიანი არ იყოს. ორივე წკეპლა კვერზე დაკრულია ოთხ-ოთხი ქარხნის მსხვილი ზომის (3-4 გოჯიანი) რკინის ლურსმით.

კვერის უკანა მხარე, სამუშაო ნაწილი, რომლის ფართობი 129 სმ. \times 35 სმ. უდრის, მოქედილია ქვითა (და არა კოხით) და რკინის (თუ თუჯის) ნატეხებით. საკუთრივ რკინით მოქედილია წინა მხარე, დაახლოებით 9 სმ. სიგრძით მთელი კვერის სიგანეზე, და კვერის გულის ის ნაწილი, რომელიც სამკუთხედის მსგავსად შეჭრილია წინიდან მოკოხილის არეში. ამ ადგილას მორკინულის სიგრძე აღწევს 29 სმ.-დე, ე. ი. სამკუთხედის სიმაღლე 29 სმ. თვითონ მოკოხ-რკინულის სიგრძე ნაპირებთან 120 სმ., ხოლო შუაზე 103 სმ.

კოხი ჩაქდებულია ჭადრაკულად. საკოხე ბუდეები ამოღებულია კვერას (რომბის) სახისა, რომლის გრძელი დიამეტრი $4\frac{1}{2}$ -დან $5\frac{1}{2}$ სმ. უდრის, ხოლო მოკლე 3-4 სმ-დე. გრძელ დიამეტრიანი ასწვრივია, მოკლე კი გარდიგარდმო. ამ ბუდეების სიღრმე, როგორც კოხ-ამოცვივებული ბუდეებიდან ჩანს, 4-დან $5\frac{1}{2}$ სანტიმეტრამდეა. როგორც ეტყობა, ბუდეები ჯერ ბურღით ამოულიათ ერთპირობაზე, ხოლო მერე სატეხით გარეშემო კვერას სახე მიუციათ, ე. ი. ბურღილი გაუფართოებიათ. სატეხით (ჩასასწორებლით) ჩაჭრილი ბოლომდე კი არ არის დაყვანილი, არამედ 2-დან 3 სანტიმეტრამდეა, ე. ი. დაახლოებით ორ სანტიმეტრამდე ღრმაა. ბუდეებში 3-4 სანტიმეტრის სიდიდე ქვებია ჩაქდებული. არის წვრილიც, ოღონდ ძალიან ცოტა. ეტყობა, მუშაობის დროს ქვა დამტვრეულა. თითო ბუდეში, მცირე გამონაკლის გარდა, თითო ქვა ზის, მაგრამ ზოგ ბუდეში 2-3-ცაა ჩაქდებული. ყველაზე უფრო მაღლა ამოშვერილი ქვის წვერი ერთ სანტიმეტრს არ აღემატება. კოხი, საერთოდ, მუშაობისაგან გაცვეთილია, ამიტომ, თითქმის ერთი მეოთხედი სმ-ს სიმაღლედ ძლივ არის ამოშვერილი. გარე პირი ბასრი აღარ არის, გაცვეთილია, გალესილი.

კოხად დაბალი ღირსების მთის ჯიშის ქვა გამოყენებული, რომელიც ძალიან ჰგავს რიყის ქვას; ამიტომ მისი დაპირვა თითქმის შეუძლებელია და, ალბათ ამიტომაც არის, რომ კოხსა და კოხს შორის ჩარკობილია მოგრძო

რკინის ნაჭრები (თუჯის ნატეხები¹), რომელთა სიგრძე 3 სმ.-დე, ხოლო - სისქე $\frac{1}{4}$ სმ. ძლივ აღწევს.

კოხსა და კოხს (ბუდესა და ბუდეს) შუა მანძილი სიგრძეზე 5-დან $5\frac{1}{2}$ სმ-დე არის, სიგანეზე 3-დან 4 სმ-დე. კვერის სიგრძივ გამართულია 24 კოხი სიგანეზე ზოგან 13, ზოგან 12, არის 11-იც. სულ 248 საკოხე ბუდე არის. კოხიცა და რკინაც ზოგან ამოცვივებულია.

სურ. 3. ასწვრივ ასაბმელიანი (თავისივთა) კვერი

კვერი ნახმარია. მარჯვენა ფიცრის ქუსლი ოდნავ შემოცვეთილია, მარცხენა ფიცარს გარდივარდმო კორა რგვალად ხის ძარღვის მიხედვით 15 სმ-დე მოვარდნილი აქვს. ფიცარსა და ფიცარს შორის სახსარია დაგდებული: ბოლოსაკენ მცირე, ხოლო ცხვირისაკენ უფრო დიდი, დაახლოებით ერთ სანტიმეტრამდე. სხვაფრივ კვერი დაუზიანებელია და საკმაოდ კარგად არის შემონახული.

კვერი შუაზე ორგან კორით² არის გადაბმული. ეს კორები გარედან არა ჩანს, რადგან ფიცართა მიტყუცების შემდეგ იგი შიგ არის მოყოლილი და დამალული, მოჩანს ფიცართა შუა სახსრიდან. ერთი ამთავანი გაყრილი აქვს

¹ სვანს რომ შეევეითხე ამ ლითონის შესახებ, მან მითხრა: ძველი ქვაბის ნატეხებიაო, ე. ი. თუჯის ქვაბი გულისხმობდა, როგორც ეტყობა. სპილენძი არ არის, თუჯია.

² ეს კორა სხვა არის და კვერის ასაბმელი, რომ ზოგან კორას ეძახიან, ის კიდე სხვაა: ეს კორა ერთგვარი სოლია, რომელიც ორი ფიცრის გადასაბმულად იხმარება ხოლმე

ქუსლიდან 80 სმ. დაშორებით და ამ კორების სისწორივ კევრს ზურგიდან დაკრული აქვს ორი ფარეში ერთ სმ. ცოტა მეტ-დიამეტრიანი, ერთი ფარეში ერთ საკვერე ფიცარზე, მეორე მეორეზე. ფარეშთა შუა მანძილი 3 სმ. მეორე კორა ქუსლიდან 146 სმ. დაშორებით აქვს გაყრილი. აქაც იმავე ზომისა და იმავე წესით დაკრული აქვს 2 ფარეში, რომ კორებს საკვერე ფიცრები უკეთესად დააქერინოს. ფარეშები მხოლოდ მოკობილი მხრიდან ჩანს, მეორე მხარეს გახედებული არ არის.

3. კ ე ვ რ ი ს ს ი დ ი დ ე

ზოგიერთ ავტორს კევრის ზომაც აქვს აღნიშნული, მაგრამ ეს ცნობები არც დაწვრილებითა და არც ზედმიწევნითი: 5 bis 6 Fuss lang, 2 Fuss breit (Al. Petzhold, Kaukasus, II B., გვ. 161), „Dreschbrett ist 2 - 3 m lang, 50 - 80 cm. breit (Byhan, III. Völkk., II B., 2 T., გვ. 687), „длиною около трех и шириною полутора арш.“ (МИЭБГКЗК т. I, вып. III, გვ. 247). იხ. ავრეთვე P.—W. R.—E.: Dreschen.

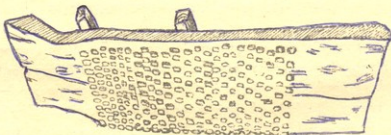
ყველა ის ლიტერატურული ცნობები, რომელნიც ხელთა გეგმონდა კევრის ზომათა მაქსიმუმისა და მინიმუმის შესახებ, შემდეგ სურათს იძლევა:

მაქსიმუმი { სიგრძე—3 მ., სიგანე—1 მ.

მინიმუმი { სიგრძე—145 სმ., სიგანე—50 სმ.

ეს ცოტა რომ ჩემ მიერ გაზომილი კვერების ზომებს შევადაროთ, აღმოჩნდება, რომ ცნობები სწორია. ჩემგან გაზომილ კვერთაგან სევანური კევრის სიგრძე 209 სმ., სიგანე 90 სმ. დიღმის კევრის სიგრძე 160 სმ., სიგანე 50 სმ. ქიზიყური კევრის სიგრძე 158 სმ., სიგანე 53 სმ. გურჯაანული კევრის სიგრძე 148 სმ., სიგანე 38 სმ.

ჩემგან გაზომილ კვერთა სიდიდეს მაქსიმუმი და მინიმუმი შემდეგნაირად გვეხატება: სიგრძე 209 სმ., სიგანე 90 სმ.; სიგრძე 148 სმ., სიგანე 38 სმ., ე. ი. ყველაზე დიდი სევანური კვერია და ყველაზე პატარა გურჯაანული.

სურ 4. გარდიგარდმო ასაბმელიანი (შემდეგ დაკრული) კვერი.

რაც შეეხება საქართველოს დანარჩენი კუთხეების კვერების ზომებს, მათი მოყვანი ვერ შევძელ, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ სათანადო მასალა არ არის შეკრებილი ყველგან და, თუ ვისმე მოეპოება კვერზე ცნობა, იგი მის ზომას არ გვაწვდის. მე კი ამ ხელად ვერ შევძელ ყველა კუთხიდან დაწვრილებითი ცნობები შემეგროვებინა.

მეკვერე ქ. მჭედლი შვილის ცნობით, კვერებს სხვადასხვა ზომისაა და ადინიწნოს, რომ კვერის ზომა ასე ერთბაშად და პირდაპირ არ აიღება, არამედ კვერის სამუშაო ნაწილს თავისი ზომა აქვს და კვერის თავს კიდევ თავისი და ამავე დროს კვერის ერთი ნაწილის შეცვლასთან ერთად კვერის მეორე ნაწილის სათანადო შეცვლაცაა საჭირო.

მეკვერე ქ. მჭედლი შვილის ცნობით, სულ დიდი ზომის კვერის სიგრძე: სამუშაო ნაწილისა 1 არშინი და 18 გოჯია, თავისა—12 გოჯი, მთლად 2 არშინი და 6 გოჯი, — სიგანე 13 გოჯი. სულ პატარა ზომის კვერის სიგრძე: სამუშაო ნაწილისა 1 არშინი და 8 გოჯი, თავისა 10 გოჯი, მთლად 2 არშ. და 2 გ., — სიგანე 11 გოჯი. ანუ მეტრულ ზომებად რომ ვაქციოთ გამოვა: დიდი კვერის სიგრძე 170 სმ., სიგანე 60 სმ., პატარა კვერის სიგრძე 150 სმ., სიგანე 50 სმ.

ამნაირად ხელთა გვაქვს სამი ცნობა. 1. ლიტერატურული წყაროებიდან ამოღებული: მაქსიმალური სიდიდისა—სიგრძე 3 მეტრი, სიგანე 1 მეტრი; მინიმალური სიდიდისა—სიგრძე 145 სმ., სიგანე 50 სმ., 2. ჩემგან განაზომი: მაქსიმალური სიდიდისა—სიგრძე 209 სმ., სიგანე 90 სმ.; მინიმალური სიდიდისა—სიგრძე 148 სმ., სიგანე 38 სმ. და 3. მეკვერე ქ. მჭედლი შვილის ცნობა: მაქსიმალური სიდიდისა—სიგრძე 170 სმ., სიგანე 60 სმ.; მინიმალური სიდიდისა—სიგრძე 150 სმ., სიგანე 50 სმ.

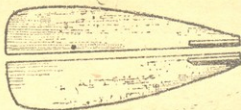
ამ სამი ცნობიდან სიდიდის მაქსიმუმი 3 მეტრი და მინიმუმიც 145 სმ. ლიტერატურულ ცნობას უპყრია, მაგრამ ჩვენ მიერ გაზომილისა და მეკვერისაგან მოწოდებული ცნობებიდან იმდენად მცირედ განსხვავდება, რომ რაიმე ეჭვის დაბადება ძნელია.

კვერის სისქის შესახებ ზედმიწევნითი ცნობა არავისა აქვს, რადგან არავის გაუზომია, არამედ ან მოკლედ არის ხოლმე ნათქვამი: სქელი, ხორციანი და მისთანანი (იხ. Byhan, III. Völk., II B., 1 T., გვ. 391 და აგრეთვე МИЭБГКЗК ყველა ტომები და წიგნები).

მხოლოდ ალ. პეცოლდს გაუზომია და, მისი სიტყვით, კვერის სისქე ორი გოჯია („2 Zoll stark“: იხ. ზემოდასახელებული შრომა, II ტ., გვ. 161).

ჩემ მიერ გაზომილ კვერთაგან სევანური კვერი ყველაზე სქელია, მისი სისქე 9 სმ. უდრის; სხვა კვერები კი, რადგან ნაცვეთი იყო, ამიტომ ნამდვილი სისქის გამორკვევა ძნელი შეიქნა; რაც დარჩენილა, იმისი სისქე 4-5 სანტიმეტრს არ აღემატება. მეკვერე ქ. მჭედლი შვილის მიერ გადმოცემული ცნობით კი „ყველაზე სქელ კვერს 3 გოჯს (13 სმ). ვიქერთ, ხოლო ჩვეულებრივი ზომისას კი 1½ გოჯსა (7 სმ).“

კვერის სიდიდის და სისქის შესახებ უნდა მეკვერე ქ. მჭედლი შვილის შემდეგი ცნობაც დავძინოთ: „ძველად ოჯახიშვილები დიდ კვერს გვაკეთებინებდნენ, რომელსაც 3 არშინი სიგრძე ჰქონდა, არშინამდე სიგანე და 3 გოჯი სისქე. ოჯახიშვილებს ბევრი მოსავალი მოსდიოდათ, ლეწვას ვერ ასდიოდნენ, რადგან კვერს ზედმდგომიც სჭირდება, ხოლო მათ მუშა ხელი არა ჰყოფნიდათ. ამიტომ ასეთ დიდ კვერს კალოში ცარიელს ან და ზედ ქვით საფე გულა დაკრულს დაათრევდნენ“-ო.

სურ. 5. გათავთავებულ ნახევრებიანი კვერი.

აღსანიშნავია, რომ უწინ კვერში ხარებსა და კამეჩებს აბამდნენ, რომელიც მეტად ზანტად დადიან, ახლა კი ცხენია შებმული კვერში, რომელიც სწრაფად დადის, დააქენებენ კიდევაც, და, რადგან კალოს გამოყვანის სისწრაფე დაექვემდებარა ცხენის სისწრაფეს, ხოლო თვით კვერის სიმძიმით გამოწვეულ წნეხვას მეორადი მნიშვნელობა მიენიჭა, ამიტომ საჭირო გახდა ცხენის განტვირთვა, რათა ზედმეტი ტვირთისაგან განეთავისუფლებინათ და სამაგიეროდ მისი სისწრაფისათვის მიემატებინათ.

4. კმპრის მოკოხვის უსახებ

როგორც ზემოთაც აღნიშნეთ კვერის სამუშაო ნაწილის უკანა მხარე მოკოხილია მაგარი ჯიშის შავი ფერის ქვით, რომელსაც კოხი ჰქვია. არც სახელმწიფო გლეხების ეკონომიური მდგომარეობის შემსწავლელთ და არც კავკასიისა და სხვა ქვეყნების აღწერელ სხვა ავტორებს არა აქვთ აღნიშნული, თუ ადგილობრივ, კვერის მხმარებელნი კოხს რას ეძახიან. არც მისი დამახასიათებელი თვისება აქვთ აღწერილი. ისინი უბრალოდ, ან ქვას აღნიშნავენ, ან კაჟს, ან ფიქალს და მისთ. თავიანთ ენაზე. მათი ცნობით კვერის უკან სამუშაო ნაწილი მოქედილია 1. ქვით, 2. ქვითა და რკინით და 3. რკინით.

1. ქვით მოქედლობის შესახებ იხ. von A. Boltz 1884, 36, nach P.—W. R.—E.: Dreschen და Al. Petzhold, Kaukasus, B. II., გვ. 161-2), აგრეთვე МИЭБГКЗК ყველგან, „в которые вставляются острые кремневые камушки“.

2. ქვითა და რკინით მოქედლობის შესახებ იხ. A. Haxthausen, Transkaukasien, T. I, Kap. 2., გვ. 39. A. Byhan, Ill. Völk., B. II, T. 2, გვ. 727 და სხვ.

3. რკინით მოქედლობის შესახებ იხ. Varron, De re rustica, lib. 1, თავი 52 და Byhan, Ill. Völk., B. II, T. 1, გვ. 372 და სხ.

1935 წლის ზაფხულს კახეთ-ქიზიყის შემოვლის დროს სოფ. ჯიმიტში ვნახე მხოლოდ რკინით მოქედილი კვერი, რომელიც არც ერთს ფოტოსურათში არ იყო წარმოდგენილი წიგნებში, დასახელებით კი ბევრნი ასახელებდნენ. ასე რომ ოდენ რკინით მოქედილი კვერიც, თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც არის.

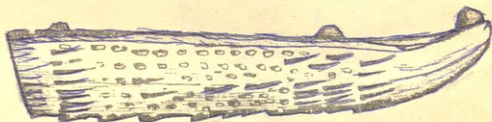
სახელმწიფო გლეხების ეკონომიური მდგომარეობის შემსწავლელთ მხოლოდ ქვეით მოქედილობა აქვთ აღნიშნული. ზემომოყვანილ ლიტერატურულ ცნობებს შემდეგი უნდა უნდა დაემატოს, ჩვენ მიერ ნანახ კვერთაგან ზოგი მხოლოდ ქვეით იყო მოქედელი, ან მოკობილი, ზოგი ქვეითა და რკინით და აგრეთვე მხოლოდ რკინითაც.

5. კვერის სახესხვაობანი

თუ კვერად ყოველგვარ ისეთ სპეციალურ მანქანას ვიგულისხმებთ, რომელიც განსაზღვრული წესით ხორბლეულსა ლეწავს, მაშინ კვერის სახელის ქვეშ შემოვა როგორც *tribulum* ტრიბულუმ-ი, ჩვეულებრივი კვერი, ისევე *plottellum punicum* პლოტელუმ პუნიკუმ-ი, პუნური სალევავიც. ამ მხრივ, მაშასადამე, ჩვენ სალევწი იარაღის ორი დიდი ჯგუფი, ორი სახე გვექნება: ტრიბულუმისა და პროსტელუმ პუნიკუმისა.

რადგან ჩვენში მხოლოდ *tribulum* ტრიბულუმის ტიპის სალევწი იარაღი გავრცელებული, ამიტომ ქართულ სახელს კვერს ჩვენ ყოველთვის ტრიბულუმის შესატყვისად ვიხმარებთ და ჩვენ მიერ სალევწი იარაღების სახესხვაობათა მიხედვით დაჯგუფება სწორედ კვერსა და მის სახესხვაობებს შეეხება მხოლოდ.

რადგან ჩვენ ვიცით კვერის კეთების ტექნიკა და ამაზე დამოკიდებული მისი ლევწითი უნარიანობა, ამის მიხედვით ახლა თვითონ კვერის სახესხვაობათა განსაზღვრაც შეგვიძლიან.

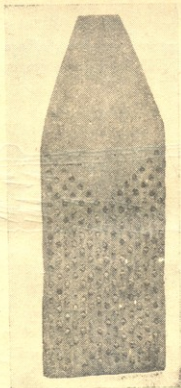

სურ. 6. კობით და რკინით მოქედელი კვერი.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი თვისება კვერის ლევწითი უნარიანობისათვის მნიშვნელოვანი არ არის, მაგრამ ასეთ თვისებებსაც აღვნიშნავთ, რადგან თვალისათვის შესამჩნევია და კვერის კონსტრუქციასაც შეეხება. პირველი ასეთი სახის განმასხვავებელი ნიშანი იქნება კვერისათვის ასაბმელის, ანუ კორის ასე თუ ისე მდებარეობა; ასაბმელი კვერს შეიძლება ჰქონდეს ან თავისივე (იხ. სურ. 3), ან შემდეგ დაკრული (იხ. სურათი 4). თავისივე ასაბმელი კვერს ცხვირზე აქვს და მის ასწერივია, შემდეგ დაკრული კი კვერს მხრებზე აქვს და მის გარდვიარდმოა. ლიტერატურულ წყაროებში ამის შესახებ ცნობა არ მოიპოვება. მხოლოდ ალ. პეტოლდსა აქვს აღნიშნული, რომ Gröthe თავისივეაო (Kaukasus, B. II, გვ. 162), რადგან, როგორც ჰგავს, მის მიერ ნანახ კვერს ასეთი ასაბმელი ჰქონია. შემდეგ დაკრული ასაბმელის შესახებ კი არაფერი აქვს

ნათქვამი. შემდეგ, კვერი შეიძლება მთლიანიც იყოს და ნახევრებიანს (ქნისქნის) რა თქმა უნდა, დამოკიდებულია სათანადო სისქის ხის შოვნა-არშოვნაზე. კვერის ასეთი აგებულება არაფერს დამახასიათებელს არა ჰქმნის კვერის მუშაობისათვის. იმას გარდა, რომ ლეწვის დროს შეიძლება ნამჯა (წველი) გაეჩაროს მიტკუცებულობის ადგილში და კვერის მუშაობა, ცოტა არ იყოს, დააბრკოლოს. ის გარემოებაცაა გასათვალისწინებელი, რომ კვერის აღნიშნული ნახევრები ზოგ რაიონში ერთმანეთზე მილურსმულია და გაერთმთლიანებული, ზოგან კი ცალკ-ცალკეა და მხოლოდ მუშაობის დროს კორაში, ანუ ასაბმელში ჩხირის გაყრით ერთმანეთს ატკუცებენ (მაგალითად, საინგილოში ჩემგან ნანახი კვერი. სვანეთშიც ყოფილა ასეთი კვერები იწვიათად. იხილე აგრეთვე სურათი 5). ეს გარემოება ალ. პეტოლდსაც შეუნიშნავს და ამბობს, რომ ხშირად ერთი კვერის მაგიერ ორი გვერდი-გვერდ მიმყოლი კვერია, რომელთაც ერთი ულელი ხარი მიათრევსო. ისინი ამ შემთხვევაში ცოტა პატარები არიან და არა სიმეტრიულნი, ხოლო როცა ორსავე ერთმანეთს მივატკუცებთ, მაშინ კი სიმეტრიული გახდებაო (Kaukasus B. II, გვ. 164).

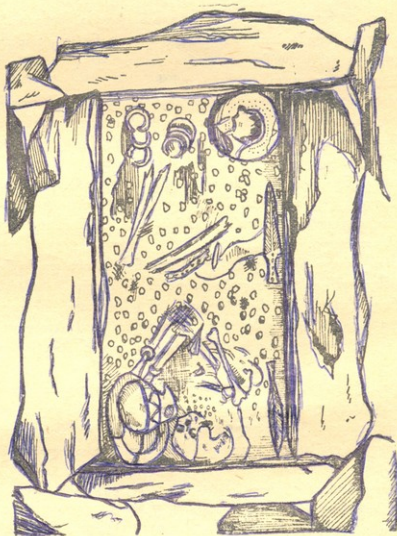

სურ. 7. მხოლოდ კოხით მოჭედილი კვერი

ასეთი მილურსმავი ნახევრებისაგან შედგენილი კვერი, ცხადია, ლეწვაზე ერთგვარ გავლენას მოახდენს, რადგან, რაგინდ ცხვირი მაგრად არ მიუბან, ბოლო მაინც გაეშლება და ნაკლები ინტენსივობა ექნება მის მუშაობას. ამასთანავე ის გარემოებაც არის გასათვალისწინებელი, რომ თითოეულ ნახევარს ირგვლივ

საკმაო არშია დაპრჩება მოუკობხვი და მიტყუცების შემდეგ კვერის ეკლესიის კმაო ნაწილი მოუკობხვი აღმოჩნდება. ესეც ნაკლად ჩათვლება. მუღუღილს კა რიანს კი მხოლოდ ირგვლივ აქვს ასეთი არშია. მაგრამ ამ შემოაღნიშნულ ორ მოვლენას კვერის მუშაობისათვის, როგორც შემოთაც აღვნიშნეთ, არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს, ამათგან პირველს თითქის არავითარი.

კვერის ლეწვით-უნარიანობისათვის დიდი მნიშვნელობა კვერის მოკობხვის ტექნიკასა აქვს და აგრეთვე მასალასაც.

სურ. 8. ანტალის სამარხი კვერითურთ

მოკობილობის მასალის მიხედვით კვერები სამ ჯგუფად იყოფა: 1. მხოლოდ ქვით, კოხით მოკობილი კვერი (იხ. სურათი მე-7); 2. ქვით (კოხით) და რკინით მოქედილი კვერი (იხ. სურ. 2 და 6) და 3. მხოლოდ რკინით მოქედილი კვერი.

თავდაპირველად კვერი მხოლოდ ქვით უნდა ყოფილიყო მოქედილი, ანუ მოკობილი, რასაც ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ დე-მორგანის მიერ ახ-

ტალის განათხარში ბრინჯაოს ხანის საფლავში აღმოჩენილი კვერი, ენციკლოპედია ეტყობა, მხოლოდ მოკობილი ყოფილა (იხ. Mission Scientifiques aux Indes Néerlandaises études archéologiques et historiques, გვ. 59., სურ. 8). რკინით მოქედვა იმას უნდა დამატებინა, ვისაც კობი არ უვარგოდა, უკბილო იყო. ამ მხრივ აშკარად ღალატებს ქიზიყური და სვანური კვერების (იხ. საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების კოლექცია: ქიზიყური კვერი № 1—32—1. სვანური კვერი № 50—10 მოკობილობა. ქიზიყური კვერის კობი შედარებით მაღალი ხარი-

62

სხისაა, მეტად ბასრი კბილები აქვს და გვიან ცვდება. მისი სიძველისდა მიუხედავად იგი მაინც შედარებით მკრეღია, ვიდრე სვანური კვერის კობი. ქიზიყური კობი ვულკანური ქანია, ფოსფორატი, არის ხოლმე დიორიტი და ბაზალტი¹. სვანური კვერის კობი კი დაბალი ღირსებისაა, რიყის ქვას წარმოადგენს, დამტვრევისას კბილებს არ იკეთებს და მცირე კუთხეებიც მალე უცვდება, ელესება. იგი მეტამორფული ქვიშა-ქვაა. ვფიქრობთ, რომ სვანური კვერისათვის რკინის ზიმატებაც ამიტომ გახდა საჭირო, თორემ ისე ლეწვა თითქმის შეუძლებელი გახდებოდა. ყველაზე უფრო ბასრი კობი კაქია.

რა თქმა უნდა მარტო იმის აღნიშვნა, რომ კვერი ან ქვით, ან ქვითა და რკინით, ან ოდენ რკინით არის მოქედილი, საკმარისი არ არის, არამედ ისიც საინტერესოა, თუ კობი² როგორ არის კვერის სამუშაო ნაწილის ზედაპირზე ჩასხმულ-განლაგებული.

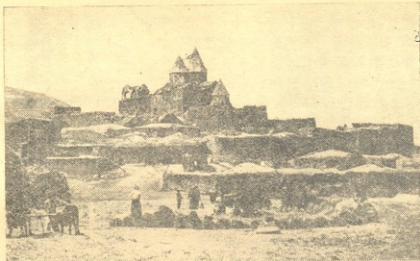
✓ ლიტერატურულ წყაროებში არსებული ნახაზებისა და ჩვენგან ნანახი კვერებიდან ჩანს, რომ კობი შეიძლება სამუშაო ნაწილის ზედაპირზე ან ყოველგვარი წესრიგის გარეშე იყოს ჩაქედული, ან მწკრივად. მწკრივად მოკობილი კვერის ზურგზე რივი შეიძლება ან გარდივარდმო იყოს დაცული, ან ასწვრივ, ან ასწვრივაც და გარდივარდმოც, ან არა და კვერი ჭადრაკულად იყოს მოკობილი. ✓

✓ ცხადია, ყველაზე პრიმიტიულია კობის უწესრიგოდ ჩასხმის წესი; შემდეგ თანდათანობით გაუმჯობესებულ წესად უნდა იქნეს მიჩნეული რიგის პირველსაზე მწკრივის დაცვა. ჭადრაკულად მოკობვის წესი კი უმაღლესად უნდა მივიჩნიოთ. ქიზიყური და სვანური კვერები სწორედ ჭადრაკულადაა მოკობილი (იხ. სურ. 2 და 5).

საყურადღებოა, რომ ზოგ კვერს სამუშაო ნაწილი მთლიანად აქვს მოკობილი, ე. ი. მოკობილი არე სწორკუთხედს წარმოადგენს (იხ. სურ. 4), ზოგი კი ისეა მოკობილი, რომ წინა პირისაკენ კვერის სამუშაო ნაწილი სამკუთხედის მსგავსად მოუკობავად არის დატოვებული (იხ. სურ. 7). ერთი შეხედვით ასეთი განმასხვავებელი ნიშანი თითქოს არსებობს არაფერს ჰქმნის, მაგრამ, ვინც კვერის შემზადებას ჩაუკვირდება (იხ. აქვე გვ. 81), ის მიხვდება, რომ ამას არსებითი მნიშვნელობა აქვს და, ცხადია, იგი შემოღებული უნდა იყოს მას შემდეგ,

¹ ჩემი თხოვნით კობის ჯიშების გარკვევისათვის ახალგაზრდა გეოლოგ გ. კელიძეს დიდ მადლობას მოვახსენებ.

² სიმოკლისათვის მხოლოდ კობს ვიზნარებ პირობითად.

სურ. 9. კევრით კალოს ლეწვა.

რაც შეიგნეს, რომ საჭიროა კევრს გული ოდნავ გამოღებული ჰქონდეს, რაც, რა თქმა უნდა, ხანგრძლივი შრომისა და დაკვირვების შედეგი უნდა იყოს.

უკანასკნელი გარემოება, ე. ი. მოკოხვის ტექნიკა, მნიშვნელოვანია, რადგან კევრის გაუმჯობესება მასალის გამოცვლაზე კი არ არის დაფუძნებული, არამედ მის რაციონალურად გაოყენებასა და სხვადასხვა კომბინაციაზეა დამყარებული.

ზემოაღნიშნული სახესხვაობანი უეჭველად გარკვეული ჯგუფის ქვესახეობასთან არ არიან დაკავშირებულნი. შეიძლება მაგალითად, რომ მარტო კოხით მოქედილი ქადრაკულიც იყოს და არა ქადრაკულიც.

6. კევრისა და ჯარჯარის ბავრცემლების არამსაქართვმო-ლოსა, ა. ა. და უცხოეთში

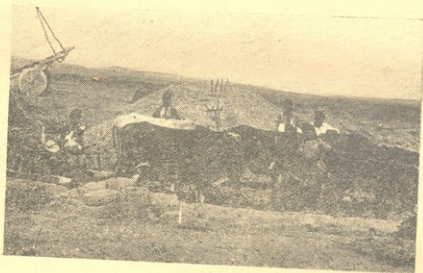
იმ ლიტერატურული წყაროების მიხედვით, რომელიც ჩვენ ხელთა გვქონდა, და აგრეთვე ჩვენ მიერ შეკრებილი ცნობების მიხედვით, კევრის ბავრცემლების არეს შესახებ შემდეგის თქმა შეგვიძლიან. 1930 წ. ჩემი საინგილოში ყოფნის დროს იქ კევრის არსებობა დავამოწმე. იქაური კევრი ორ-ფიცრიანია და გათავთავებული. ქიზიყში მთლიანი კევრი არსებობს, ან გამთლიანებული, იშვიათად (МИЭБГКЗК, ტ. IV., ნაწ. 2, გვ. 179). კახეთშიც მთლიანი კევრია როგორც შიგნით (იგივე ტ. V, ნაწ. 1., გვ. 102), ისე გარეკახეთში (იგივე, ტ. IV, ნაწ. 2 და ტ. V, ნაწ. 1). კევრი გვაქვს ქართლში, თიანეთის ყ. მაზრაში (იგივე, ტ. V, ნაწ. 1., გვ. 237 და 448), გორის ყ. მაზრაში (იგივე, ტ. VI, გვ. 217), აგრეთვე დასავლეთ საქართველოში: ამერეთს, რაქას, ლეჩხუმს, სვანეთს, სამეგრელოს, გურიას, აჭარას (იხ. МИЭБГКЗК ტომები), ერთი სიტყვით, მთელი საქართველო კევრის ქვეყანას წარმოადგენს. მაგრამ უნდა დაეძი-

ნოთ, რომ თუშეთსა, ხევსურეთსა და ჩვენი მთიანეთის რაიონების ზოგ მთიანეთ-ლეობაში კვერი არ არსებობს მთის ჩვეულებრივი პირობების გვერდით. მაგალითად რაქაში და სვანეთში, კვერი მოიპოება, მაგრამ იქაურ უფრო მთიან ადგილებში უკვე აღარა გვხვდება.

კავკასიაში და კერძოდ ა-კ. პურულ-ქრთილელის ლეწვა კვერით ყველგანაა გავრცელებული. „Молотьба хлеба почти повсеместно в Закавказском крае производится на току (кало) с помощью особых молотильных досок (кам, вяль, кэври) (Свод МИЭБГКЗК, ტ. IV, ნაწ. I., გვ. 340).

სომხეთში კვერს *ყამნი* ჯამნ ჰქვია, რომელიც გავრცელებულია შემდეგ ყ. მაზრებში: ნახჩევნის, შარურ-დარალაგეზის, ერევნის, ეჩმიაწინის, სურმალის, ახალ-ბაიაზეთის, ალექსანდროპოლის, ელისაბედპოლის, ყაზახის, ზანგეზურის, ნუხის, ჯეჯანშირის.

სურ. 10. ქარქარით კალოს ლეწვა ვანის მხარის სომხეთში.

ადერბეიჯანშიც კვერია გავრცელებული შემდეგ ყ. მაზრებში: ბაქოს, ჯევათის, გეოგჩაის, კუბის.

როგორც ზემოთ იყო მოხსენებული, კვერი, ანუ *tribulum* ძველ რომს საკმაოდ ცნობილი სალეწი იარაღი იყო. (იხ. Varron, De re rustica, Columella და სხ.). საბერძნეთშიც ყოფილა გავრცელებული (იხ. P.—W.R.—E.: Dreschen) დ. ზელენინის სიტყვით აღმოსავლეთ სლავები კვერსაც ხმარობენ სალეწი იარაღად (D. Zelenin, Russische (ostslavische) Völkerkunde, 1927, გვ. 48). ცნობილია ის ხმელთაშუა ზღვის არე-მარეში, მცირე აზიას, არაბეთს. (იხ. Ar. Byhan, III. Völk., B II, T. 1, გვ. 372), ბასკეთს (იქვე T. 2, გვ. 287), ალბანეთს (ევროპისა) (Dr. Baron Nopcsa, Albanien, 1925).

მეორე სახის სალეწი იარაღი *plastellum punicum*, ანუ ქარქარი, სემიტური წარმოშობისაა, მას ფლობენ ყველა სემიტები. გავრცელებულია (ისტორიულად) ხმელთაშუაზღვის აუზებში: აქვთ ფინიკიელთ, რომელთაგან შეუთვისებიათ რო-

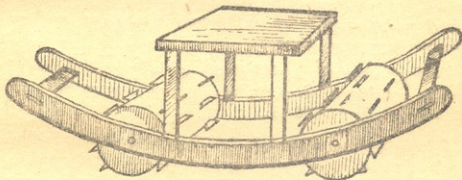
მელთ, რასაც გვიჩვენებს ამ საღეწი იარაღის ლათინური სახელი *plustellum punicum* ისევე მსგავსია ევროპაში გავრცელებულ ევრეთ წოდებული: **Walze, каток**.

კავკასიაში *plustellum punicum*-ის მსგავსი საღეწი იარაღი გავრცელებულია მხოლოდ სომხეთში: ეჩმიაწინისა და ვანის მხარეში, რომელსაც სომხური საკუთარი სახელი **ქარჭარი** ანუ **ჯარჯარი** ეწოდება (იხ. სურ. 10—11). ხოლო რაც შეეხება დაბადების სათანადო ადგილს მორაგ-ის შესატყვისად **ქარჭარის** მოუხსენებლობას, ამის შესახებ იხილე აქვე გვ. 101.

კევერის მღეწველობითი უნარიანობა

კევერის საერთო მღეწველობითი უნარიანობის გამორკვევა ლიტერატურული წყაროებით შეუძლებელია.

ფ. მარკოვის სიტყვით ერთი მუშა ხელი დღეში ასეთი წესით (კევერით ლეწვით) 100 ძნას გაღეწავსო (იხ. **МИЭБГКЗК ტ. I, წ. III, გვ. 247**). დ. ნოსოვიჩი ცოტა უკეთეს ცნობას იძლევა: —კევერს მიათრევს უღელი ხარი, ლეწვას სჭირდება ყოველთვის ორი მუშა ხელი, ხშირად ბავშვები ან და დედა-კაცები, —ერთი მიუძღვის ხარებს, მეორე კევერს უდგას (იგივე, წ. II, გვ. 178). მარკოვისა და ნოსოვიჩის ცნობები ერთმანეთისაგან განსხვავდება: ერთი ერთ მუშახელს ასახელებს, მეორე ორს, ამასთანავე ნოსოვიჩს ჩაუფნილი ძნის რაოდენობა აღნიშნული არა აქვს. ამის გამორკვევის საშუალებას ჩვენ შემდეგი ავტორებიც არ გვაძლევენ.

სურ. 11. სომხური ქარჭარის სქემა.

კალოში შლიან 200-დე ძნას და ლეწავენ 2—3 ცხენით თითქმის მთელ დღეს (იგივე, ტ. II, წ. II, გვ. 354); ან და წყვილი კევერი დღეში, ჩვეულებრივ ერთს ეღს. ე. ი. 66 ძნას გაღეწავსო (იგივე, ტ. I, წ. 1, გვ. 38). აქვე უნდა აღინიშნოს ყოველგვარი გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად, რომ ავტორის მიერ აღნიშნული წყვილი კევერი (**пара кома**) არ არის ნამდვილად ორი ცალკე სათრევი კევერი, არამედ ერთი კევერია ორფიცრიანი (იხ. სურ. 5).

საქ. მუხეჯის მოამბე IX B.

ზემოაღნიშნული ცნობები რომ ერთმანეთს შევადაროთ, შემდეგი სურათი დაგვეხატება: 1. ერთი კვერი უღელი ხარით და ერთი მუშახელით ლეწავს 100 ძნას, 2. ერთი კვერი და უღელი ხარი ორი მუშახელით ლეწავს, ანუ გამოიყვანს კალოს მთელ დღეს (ძნათა რაოდენობა დასახელებული არა აქვს). 3. კვერთა რიცხვი გაურკვეველია, გაურკვეველია მუშახელიც, 2—3 ცხენი ორასამდე ძნას გალეწავსო. ასეთი ცნობებით არაფრის გარკვევა არ შეუძლიან კაცს. ჩვენ ჩვენგან შეკრებილ მასალებს მივაშველებთ და ეგების მაშინ გასაგები გახდეს ზემოაღნიშნული ცნობები.

ჭიხიყში კალოში შლიან ერთ ურემ ძნას, ანუ 10—12 ათეულს, რაც უდრის 110—132 ძნას. შეაყენებენ ორ კვერს, თითო კვერში თითო ცხენია შებმული. თუ სახლში მორჩილი¹ არა ჰყავთ, მაშინ ერთ კვერზე ქვით სავსე გუდას დააკრავენ, მეორეზე კი აუცილებლივ უღვას კაცი; ამასთანავე საჭიროა კიდევ მეორე მუშა-ხელიც, რომელიც ქცევაში უნდა ეხმარებოდეს (დაწვრილებით იხილე აქვე „კალოზა ჭიხიყში“). მაშასადამე 110—132 ძნის გასალეწავად საჭიროა ორი კვერი, ორი ცხენი, ორი კაცი (მინიმუმ) და ერთი დღე.

ახლა, თუ ვინცობაა, ამას ერთი კვერის წილობაზე ვიანგარიშებთ, შეცდომა მოგვივა, რადგან მარტივად შუაზე გაყოფა არ შეიძლება. რადგან ყველას არა ჰყავს ორი ცხენი, ამიტომ ერთსაც სჯერდება. ერთ კვერსა და ერთ ცხენს ჩაუშლიან არა უმეტეს 7—8 ათეულისა (77—88 ძნა). სამაგიეროდ მუშახელი უკვე მეტია საჭირო. ერთი კაცი კვერს გამოუღვევლად უღვას, მეორე კალოს ხელს ატანს, ურევს, უქცევს, ცხენის პატივზე ზრუნავს (მწვანე ბალახის გამომარგვლაა საჭირო ვენახში, ან მოლობილში, რათა ცხენს დასვენებისას საკმელი მაშინვე ჰქონდეს მზად) და მისთ. ამასთანავე, ანგარიშ-გასაწევია ის გარემოებაც, რომ კალოში ძნა ამ შემთხვევაში თხლადაა ჩაფენილი და ლეწვა შედარებით მალე უნდა გათავდეს.

უკანასკნელი ანგარიში ზედმიწევნითია და საშუალო ნორმად უნდა მივიჩნიოთ: ერთი კვერისათვის ერთი ცხენი, ორი კაცით, ერთი დღის განმავლობაში 7—8 ათეული ანუ 77—88 ძნა.

ჩვენ მიერ შეკრებილი ცნობები რომ შევუდაროთ ზემოაღნიშნულ ცნობებს, აღმოჩნდება, რომ სინამდვილესთან ახლოს ის ცნობაა, რომელიც 66 ძნას ასახელებს (მაგრამ *para кама* უნდა გავიგოთ, როგორც ერთისა და იმავე კვერის ნახევრები), და მეორე, 100 ძნას რომ დებს, მაგრამ იმ შესწორებით, რომ მეორე მუშახელიც უნდა დაემატოს; ხოლო 2—3 ცხენისათვის რომ 200 ძნაა ნავარაუდები, ამ შემთხვევაში უნდა ვიგულისხმოთ ორი-სამი კვერი, ხოლო ძნა ძალიან წვრილი უნდა ყოფილიყო, და, მართლაც, მთის ყანა იმდენად დაბალია, რომ მისი ძნა ალბათ ხელეწიურით იქნება (მთას ეხება ის ცნობა). სწორედ ანგარიშ-გასაწევია თვითონ ძნის სიდიდეც, ამასთანავე ისიც, ყანას ძირში მკიან, თუ ზევ-ზევით, თორემ ცარიელ სათვალავს რა მნიშვნელობა აქვს? ჭიხი-

1) ჭიხიყში მორჩილი ეწოდება 8—12 წლ. ბაღლს.

ყური ძნა გამოვა დაახლოვებით 15—20 გირვანქა, ასე რომ, ათეულს, თერთმეტ ძნას მიღის ორი სამი ფუთი პური, ბზე გაცილებით მეტი, რომლის პარკულა ბის გაპორკვევა ვერ შეეძელ, რადგან გლეხებს უჭირთ ამის გამოანგარიშება.

რაც შეეხება იმას, თუ კვერი როგორ ლეწავს ყანას, მარცვალს როგორ არჩევს, თვითონ ნამჯას როგორ აწვრილებს და საქონლისათვის რამდენად კარს საკვებს ამზადებს, ამის შესახებ ა. ჰაქსტაუზენი შემდეგ საწერს: მარცვალს სწრაფადა და სუფთად არჩევს (ნამჯისა და კილისაჲნ), კუწავს ნამჯას საქმარისადა (Transkaukasia, T. 1, 2, გვ. 52), ასეთი ლეწვის დროს (იგულისხმება კვერით ლეწვა, არა მარტო მარცვალი იჩრჩნება, არამედ წველიც (ნამჯა) წვრილდება, რომლისაგანაც ვიღებთ ბზესაო (МИЭБГКЗК, ტ. IV, წ. 2, გვ. 275). ზემომოყვანილი ამონაწერები მგონი საკმაო სიცხადით ადასტურებენ კვერის ლეწვითს უნარიანობას. ქვემომოყვანილი ამონაწერი ცხადყოფს იმასაც, თუ, მიუხედავად კვერის მარტივი აგებულებისა, ხოლო პლოსტელუმ პუნიკუმის რთული აგებულებისა, რომელიც თავისი აგებულებით ახლანდელი მანქანის ჩანასახს წარმოადგენს, კვერი ანუ ტრიბულუმი პლოსტელუმ პუნიკუმზე უკეთესად ლეწავს: როცა ჯარჯარი (პლოსტელუმ პუნიკუმი) აქვთ შემბული და მით ლეწავენ კალოს, კალოს მალე გამოყვანისათვისა და წველის უკეთესად გაბზევებისათვის, ჰარჰარს უკან ყოველთვის კვერს მოუბამენ ხოლმეო (იქვე).

8. კვერის ხნიერება

უძველეს ქართულ წერილობითს წყაროებში კვერის ხსენება ჯერ-ჯერობით დამოწმებული არ არის. მხოლოდ გამოჩენილ ქართველ ლექსკოგრაფს საბა ორბელიანს მოეპოვება კვერის შესახებ ცნობა. მისი განმარტებით „კვერი სალევწელი ფიცარია“ (იხ. ლექსიკონი).

დაბადების ქართულ თარგმანში კვერი არა გვხვდება, თუმცა ლეწვა და კალო მოხსენებულია. მაგ. ლითად იქ ნათქვამია: „დასთრგუნვენ კალოსა ურემთა ზედა“-ო (ესაია 25, 10). პროფესორი ივანე ჯავახიშვილი ამბობს ამის შესახებ, რომ „ბერძნულში მცდარად გაგების გამო მისგან დამოკლებულ ქართულშიც არ გვხვდება „კვერი“-ო (იხ. საქ. ეკონომიური ისტორია, წიგნი II, გვ. 92). ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ არა მარტო ტექსტის მცდარად გაგებასთან გვეკონდეს საქმე, არამედ ქართულში კვერისა და ბერძნულში τριβύλι მოუხსენებლობა გამოწვეული იყოს იმისაგან, რომ ებრაელებს არა მარტო კვერის (tribulum) მსგავსი სალევწი იარაღი ჰქონიათ; არამედ სხვანაირიც, ეტლის მსგავსიც? პალესტინაში დღესაც არიან კვერი tribulum გავრცელებული. ხომ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ ებრაულ დედანში კვერი tribulum კი არ იყო მოხსენებული, არამედ ეტლივით სალევწი იარაღი, რომელიც ეგვიპტეში დღესაც არის გავრცელებული და რომელიც მთარგმნელებმა მცდარად გაიგეს?

სხვათა შორის *plostellum punicum* საომარ იარაღადაც ყოფილა გამოყენებული (იხ. P.—W. R.—E: Dreschen).

რომელიც აგრონომის ვარონის თხზულებიდან (Varon, De re rustica, lib. I, თ. 52; Les agronomes latius, Paris MDCCCLXIV, Nisard-ის გამოცემა)

ჩანს, რომ ორი სახის საღებველი იარაღი ყოფილა: ერთი ქვიანი ანუ მასწავლებელი ნიანი ფიცარი (d fit e tabula lapidibus aut ferro asperata), რომელსაც კვერი, ტრიბულუმი, tribulum პრქმევეია თუ-მე, მეორე—მორგული დაკბილული ხე ex assibus dentatis cum orbiculis ყოფილა, რომელსაც ფინიკურ ურემს, პლოსტელუმ პუნიკუმ plostellum punicum (quod vocant plostellum punicum) უწოდებენო.

Plostellum punicum-ის მსგავსი საღებვი იარაღი აღწერილი აქვს ნიკიფოროვს ერევნის გუბერნიის ნახჩევნის მაზრის შესახებ გამოკვლევაში. მისი აღწერილობის თანახმად ლეწვისათვის გამოყენებულია ჯარჯარი, რომელიც წარმოადენს ორ მოძრავ ღერძს ირგვლივ რკინის ცუნდულებით მოჭედილს „Для молоты употребляются джарджар и кам. Первый представляет две подвижные оси с вбитыми кругом железными топоринами“ (ბ. წ. ს. მ. МИЭБГКЗК, ტ. I, წ. V, გვ. 560).

სურ. 12. ეგვიპტური ნორეგი.

ალ. პეტცოლდს სამხრეთ კავკასიაში გავრცელებულ საღებვი იარაღად სწორედ ჯარჯარი Dschardschar აქვს დასახელებული და თანაც შესაძარებლად მოაქვს Wilkinson-იდან ეგვიპტური საღებვი იარაღი ნორეგ-ად (Noreg) წოდებული. მას დართული აქვს ნორეგის სურათიც (იხ. Al. Petzhold, Kaukasus, Leipzig, 1866, გვ. 164 და 166, შენიშვნა მე-2. იხ. აქ დართული სურ. 12). მაშასადამე, როგორც ზემოთმოყვანილი ცნობებიდან ჩანს, სომხური ჯარჯარი, ეგვიპტური ხორეგი და ვარონის მიერ მოხსენებული პლოსტელუმ პუნიკუმი ერთი და იგივე საღებვი იარაღია, რომელნიც თავიანთი დანიშნულებით და აგებულებით ერთნაირნი არიან.

დაბადების ებრაულ დედანში **მორაგი**¹ სწერია, არაბულში **მურაჯი** (ესაია 41,15.). ცხადია, რომ პეცოლდის მიერ მოხსენებული **ნორეგი**, ებრაული **მორაგი**, და არაბული **ნავრაჯი** ერთი და იგივეა. დაბადების ზემოაღნიშნულ ადგილას ბერძნულში **ჰეჯბ ტროქოხ**, ხოლო ლათინურში **plaustrum პლაუსტრუმ** სწერია. როგორც ტროქოს, ისევე პლაუსტრუმიც თვალს, გოგორას, ეტლსა ნიშნავს. ხოლო სომხური დაბადების სათანადო ადგილას (ესაია 41,15) **կամისაჲ** კამნასაილ არის მოხსენებული, რაც თვლებიან ურემს, ურემმღეწველს ნიშნავს. კამნასაილ პროფ. პრ. აქარიანის დიდ სომხურ ლექსიკონში ჰარჰარად **ჰანაჲ** არის ახსნილი. აქარიანის ჰარჰარი და XIX საუკუნის მწერალთა მიერ მოხსენებული **ჯარჯარი** **джарджар**, ცხადია, ერთი და იგივეა.

ქართულ დაბადებაში **თვალნი ურმისანია** (ესაია 41,15 და 28,27) მოხსენებული, ხოლო ესაიას 25,10 **ურემი** სწერია. დართული აქვს აგრეთვე, რომ მკრელია, ან ხერხივით არისო (იხ. აგრეთვე 2 მეფეთა 12, 31; 24, 22 და ამონის 1,3) (იხ. Kurzes Bibelwörterbuch, herausgegeben von H. Guthe, Leipzig, 1903; C. Siegfried, Dreschen)

ყოველივე ზემოაღნიშნულის შემდეგ უნდა ვიფიქროთ, რომ ებრაელთა შორის გავრცელებული საღეწი იარაღი მორაგი, დაბადების დაწერის დროს, ერლის, ურმის მსგავსი იყო, რომელმაც საბაბი მისცა ბერძენ ცთარგნელს შეცდენისა, თორემ მაშინ იგი **ჰაჰხაჯ**, **ჰაჯი** ტუქანეს, ტუკოს, დასწერდა და არა **ჰეჯბ ტროქოს**. ამავე მიზეზით უნდა აიხსნას ქართულ დაბადებაში კვერის მოუხსნებლობა ისევე, როგორც სომხურში კამნისა **კამი** და ჰარჰარისა **ჰანაჲ**.

კვერის ხნიერების შესახებ რომელი ავტორების ცნობების გარდა არქეოლოგიურა ნაშთებიც მოგვეპოება, როგორც მაგალითად ანისის ნაქალაქევისა (იხ. Ани́йская серия № 3. Каталог ани́йского музея древностей, вып. I, Описание предметов первого отделения I. Орбели-ს მიერ, 37 პოლა, გვ. 130).

მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვანია დე-მორგანის ახტალის განათხარებში საფლავეში ნაპოვნი კვერი, რომელიც გამოყენებული ყოფილა, როგორც ჰვავს, ეგრეთდობებულ „კუბოდ“ (უფრო სწორე იქნებოდა, თუ ვიცოდით, რომ იგი იმავე აზრით არის ჩაყოლებული მიცვალებულთან საფლავეში, რა აზრითაც სხვა იარაღ-სამკაული). ამ კვერის მხოლოდ მცირე ნაშთილაა დარჩენილი, მაგრამ კოხი, რომელიც, ცხადია კვერსა ჰქონდა, საფლავეში ჩარჩენილია ისევე, როგორც თვითონ კვერსა ჰქონია, და კვერის სრულ მთაბეჭდილებას სტოვებს. ოღონდ ძნელი გასარკვევია, რომელ სახესხვაობას უნდა მივაკუთნოთ იგი.

დე-მორგანის აზრით ეს საფლავე ბრინჯაოს ხანისაა, მაგრამ პროფ. ი. ვ. ჯავახიშვილის თქმისა არ იყოს (იხ. მისი საქ. ეკონომიური ისტორია, წიგ. 2 გვ. 93), „ისეთ შორეულ წარსულშიც, რომ არ ვიგულისხმით და გინდ ქრის-

¹ ჩემი თხოვნით ებრაული დაბადების სათანადო მუხლების გადასინჯვისათვის ს. იზრაელაშვილს დიდ მადლობას მოვასწავებ ისევე, როგორც ილ. აბულაძეს სომხური დაბადებისა და გ. წერეთელს არაბული დაბადების სათანადო ადგილების შედარებისათვის.

ტეს წინ მე-X საუკუნისად მივიჩნით, მაინც კვერის არსებობის ხანგრძლივად დიდი გამოდის, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ კვერი უხსოვარი დროითგანვე ყოფილა შემოდებული საქართველოში“ (ხაზი ავტორისა).

ჰანის ცნობა, თოქოს კვერი ქვის ხანის დროისად მისაჩნევი იყოს (იხ. K. Ф. Ган, Путешествие в Кахетию и Дагестан—летом 1898, გვ. 2), მხოლოდ დაუსაბუთებელი მოსაზრებაა და მისი გაზიარება ყოველად შეუძლებელია.

გიორგი წერეთელი (ტფილისი).

შამილის წერილები ბარონ ნიკოლაისადმი

(ტაბ. VII—VII)

ამ უკანასკნელ დროს სპეციალისტთა შორის თავს იჩენს ინტერესების ერთ-გვარი გაცხოველება კავკასიური წარმოშობის არაბული ძეგლებისადმი. ეს ძეგლები საყურადღებოა არა მარტო როგორც ისტორიული დოკუმენტები, რომლებიც პირველწყაროების სამსახურს უწევენ კავკასიის მე XVIII-XIX საუკ. ისტორიის მკვლევარს¹. არა ნაკლებია მათი მნიშვნელობა სხვა მხრითაც: არაბული ენა, როგორც ცნობილია, კავკასიის მთიანეთში ტრადიციით ცოცხლობდა. ეს ტრადიცია იმდენად ძლიერი იყო, რომ ჩრდ.-კავკასიის ზოგიერთ მხარეში კლასიკური არაბული ხშირად ერთადერთ სამწერლობო ენის ფუნქციებს ასრულებდა. მთაში განვითარდა „არაბული“ მწერლობის თავისებური შტო, რომელიც ენისა და ფორმის მიხედვით კლასიკურ არაბულ ძეგლებს გვაგონებს, მაგრამ ამავე დროს მას კლასიკური არაბულისათვის უცნობი თავისებურებანი ახასიათებს; გარდა ამისა ჩამოყალიბდა დამწერლობის თავისებური სახე, არაბული პალეოგრაფიისათვის უცნობი ნიშნებით, რომლებიც ჯერ კიდევ სრულფასოვანად არ შეუსწავლელია და ნაწილობრივ გამოუცნობი². ამ თავისებურებათა შესასწავლად და იმ გზების გასათვალისწინებლად, რომლითაც ვითარდებოდა არაბული ენა კავკასიის მთიანეთის პირობებში, საყურადღებოა ჩრდ.-კავკასიური წარმოშობის ყოველი არაბული ძეგლი, დამოუკიდებლად მისი შინაარსისა.

შამილის წერილები საყურადღებოა, გარდა ამისა, დერვიშთა ნაკშენდიე ორდენის³ ამ სახელგანთქმული მეთაურის პიროვნების დახასიათებისათვის. სულ უკანასკნელ დრომდის შამილის მხოლოდ რამოდენიმე წერილი იყო ცნობილი. 1933 წელს აკადემიკოსმა ეგნატე კრაჩკოვსკიმ გამოაქვეყნა შამილის ერთი უცნობი წერილი⁴ და იმედი გამოთქვა, რომ ამ წერილის გამოქვეყნება ხელს შე-

¹) И. Крачковский, Арабская рукопись воспоминаний о Шамиле. ЗИВ АН II, Ленинград 1933, 10.

²) И. Крачковский; ibid., 18-19.

³) ამ ორდენის შესახებ იხ. В. Я. Гордлевский. Баха-уд-дин Накшбанд Бухарский (К вопросу о наслоениях в Исламе). Сергею Феодоровичу Ольденбург. пятидесятилетию научно-общественной деятельности. 1882-1932. Сборник статей. Ленинград 1934, 147-169.

⁴) როგორც აკად. ე. კრაჩკოვსკიმ გადმოგვცა, მის განკარგულებაში ამჟამად მოიპოვება რამდენიმე წერილი შამილისა თავის ნაიბებისადმი.

უწყობდა ცნობების შეგროვებას შამილის სხვა არაბული წერილების შესახებ მას შემდეგ მართლა; კიდევ აღმოჩნდა შამილის რამოდენიმე წერილი, რომელთა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერებს. ერთი მათგანი, დაწერილი კალუგაში 1281 წლის 19 რაბიუ პირველს (1864 წ. 22 აგვიტოს) დამხადებულია დასაბუჯად. ამ ქამად ჩვენ გვსურს შევხვით შამილის დანარჩენ წერილებს, რომლებიც შამილის მოღვაწეობის უფრო სხვა პერიოდს ეკუთვნიან ვიდრე ზემოხსენებული წერილი.

წერილები დატულია საქართველოს მუზეუმში, გ. მ. თუმანიშვილის არქივში. გიორგი თუმანიშვილის მამა, მიხეალო, დადბანს მსახურობდა იმ დაწესებულების რედაქტორად, რომლის სახელია „временное управление по делам гражданского устройства края“, ხოლო მამა მისი, ბირთეელი, მინაწილობას იღებდა სამხედრო ოპერაციებში შამილის წინააღმდეგ¹. ამით აიხსნება, რომ შამილის რამოდენიმე წერილი თუმანიშვილის არქივში მოხვედრილა.

ხელნაწერები დატულია დიდი ზომის (36 X 24, 4) ნაცრისფერ სქელ ბარათში, რომელიც გადაკეცილია ოთხად. ბარათს ზევიდან აწერია რუსულად: *Сношения барона Л. П. Николаи с Шамилем и его сыном Джемал-эдином. 1855-1856.* შიგნით მოთავსებულია ორი ამავე ზომისა და სისქის პაკეტი. პირველ მათგანს ბეჭდურად აწერია: *Сословно-поземельная комиссия военно-народного управления.* მასში დატულია ორი ნაბეჭდი დოკუმენტი: პირველი წარმოადგენს ალექსანდრე II-ს მადლობას „ერთვულსაყუარელთა ქრეშევრდომთა ყოველთა წოდებათა ტფილისისა ლუბერნიისა“ შამილის წინააღმდეგ წარმოებულ ოპერაციებში დახმარების აღმოჩენის გამო. ტექსტი ნაბეჭდი რუსულად (V 1) და ქართულად (R 2). მეორე დოკუმენტი ნაბეჭდი მეგრულად და ალექსანდრე II-ს მანიფესტს შეიცავს (1866 წ.). მეორე პაკეტში მოთავსებულია ქალაქის ფურცელი, რომელსაც ზევიდან აწერია: *Сношения с Шамилем и Джемал-эд-Дином* ამ პაკეტში გახვეულია სხვადასხვა პირების წერილები:

1) რამდენიმე წერილი ფრანგულად და რუსულად ბარონ ალექსანდრე პავლეს ძე ნიკოლაისა² მისი ძმის, გეხერალ ლეონტი პავლეს ძე ნიკოლაისადმი³.

¹) *Кавказский календарь, 1859, 449-1865, 11 (отд. IV)*

²) იმდროინდელი წერილები ბირთეელისა დატულია საქართველოს მუზეუმის ზემოხსენებულ არქივში.

³) ბარონ ალექსანდრე პავლეს ძე ნიკოლაი, კავკასიის ოპტის მზრუნველი (*Кавказский календарь 1859 წლისა, გვ. 659*) და შექდევში განათლების მინისტრი (1881, 1882) (*ნ. ავრთეე ბროკჰაუზ-ეფრონის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, ტ. 41, 113*), ძმა იყო გენერალ ლეონტი ნიკოლაისასა, რომლის შესახებ ქვევით გვევჩნება საუბარი.

⁴) ამ წერილების ნაწილი გამოქვეყნებულია *Русская Старина*-ში. *Эпизод из истории кавказской войны, 1854—1857 Сообщил барон Я. П. Николаи; Р. С. XXXVI, 268.* (ამ წერილზე მე ლ. ენიკოლოპოვმა მიმოითთა).

ქართული
ენების
ცენტრი

2) თექვსმეტი წერილი შამილის უფროსი ვაჟის, ჯემალ ედ-დინის ნერალ ნიკოლაისადმი, ეს წერილები ეკუთვნის პერიოდს 1855 წლის მაისიდან 1857 წლის სექტემბრამდე. ზოგიერთი მათგანი თავის დროზე გამოქვეყნებული იყო ალექსანდრე ნიკოლაის მიერ.¹ აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ რუსულ წყაროებში გამოქვეყნებული ზოგიერთი ცნობები ჯემალ ედ-დინის შესახებ ამ წერილებზეა დამყარებული.² ნაწილი ამ საბუთებისა დღემდე სრულიად უცნობია ლიტერატურაში. ამ წერილებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ჯემალ ედ-დინის პიროვნების შესწავლისათვის და იმ გრძნობების გათვალისწინებისათვის, რომელსაც განიცდიდა პატარაობისას გადახვეწილი და ნაწილობრივ გადაგვარებული უფროსი ძე შამილისა, სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ. ამ წერილებიდან კარგად ჩანს აგრეთვე ის შედეგები, რომლებსაც მიაღწია ბარონმა ლ. ნიკოლაიმ შამილთან და ჯემალ ედ-დინთან „გულითადი თანხმობის“ დამყარების გზით.³

3) გენერალ ლეონტი ნიკოლაის წერილები: ერთი — ჯემალ ედ-დინისადმი, 1855 წლის 28 მარტის თარიღით⁴; ორი წერილი შამილისადმი. პირველი მათგანი დაწერილია 1855 წლის 15 მაისს⁵, მეორე — იმავე წლის 8 ივლისს⁶.

4) შამილის წერილები ნიკოლაისადმი. ერთი მათგანი წარმოადგენს შამილის პასუხს⁷ ნიკოლაის 1855 წლის 8 ივლისის წერილზე; ეს წერილი, ისე როგორც არქივში დაცული დანარჩენი სამი⁸ რუსული წერილი შამილისა იმავე ნიკოლაისადმი, დაწერილია რუსულად და ყველას, გარდა ერთისა, შამილის ბექედი აზის. საფიქრებელია, რომ ეს წერილები ჯემალ ედ-დინის მიერ არის დაწერილი რუსულად, შამილის კარნახით⁹.

5) გენერალ პ. ბრონევისკის¹⁰) მიერ ბარონ ნიკოლაისადმი გაგზავნილი ორი წერილი, რომლებიც ტყვეების გაცვლის საკითხს ეხება.

6) მთავარ-სარდლის სამხედრო-საველე კანცელარიის უფროსის, პოლკოვნიკ კ. ფონ კაუფმანის წერილი 1855 წლის 23 ოქტომბრის თარიღით¹¹) იმავე ალექსანდრე ნიკოლაისადმი.

1. Русская Старина; ibid., 276—278

2. Е. А. Вердеревский. Плен у Шамиля, СПб., 1856., III, 54.

3. შდრ. მისი 1845 წლის 10 ოქტომბრის წერილი; Русская Старина, XXXVI, 1882, 156 და შმდ.

4. ეს პირველი წერილია, რომელიც მიიღო ჯემალ ედ-დინმა ნიკოლაისაგან, ვედნოში დაბრუნების შემდეგ.

5. დაბეჭდილია Русская Старина-ში. ibid., 279.

6. Русская Старина, ibid 280—281.

7. დაბეჭდილია Русская Старина-ში, ibid., 281. წერილს თარიღად აწერია: Месяца июля. пятница. საფიქრებელია, რომ წერილი 1855 წლის 12, 19 ან 26 ივლისის არის დაწერილი, რადგანაც რვა ივლისის შემდეგ პარასკევი ამ რიცხვებს მოუდის.

8. ერთი მათგანი გამოქვეყნებულია Русская Старина-ში, ibid., 281—282.

9. შდრ. Русская Старина, XXXVI, 1842, 265, 2-1.

10) პ. ბრონევისკი ამ დროს სავანებო დავანლებათა აღმასრულებლად იყო მთავარმართებელთან. Б. Кавказский календарь, 1885 г., 691,

11) გამოქვეყნებულია Русская Старина ში XXXVI, 1882, 264. კ. კაუფმანი — შემდეგში თურქისტანის გენერალ-გუბერნატორი, Б. В. Баргольд. История культурной жизни Туркестана, Ленинград, 1927, 182 და შმდ.

2) თექვსმეტი წერილი შამილის უფროსი ვაჟის, ჯემალ ედ-დინის¹⁾ ნერალ ნიკოლაისადმი. ეს წერილები ეკუთვნის პერიოდს 1855 წლის მაისიდან 1857 წლის სექტემბრამდის. ზოგიერთი მათგანი თავის დროზე გამოქვეყნებული იყო ალექსანდრე ნიკოლაის მიერ.² აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ რუსულ წყაროებში გამოქვეყნებული ზოგიერთი ცნობები ჯემალ ედ-დინის შესახებ ამ წერილებზეა დამყარებული.³ ნაწილი ამ საბუთებისა დღემდის სრულიად უცნობია ლიტერატურაში. ამ წერილებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ჯემალ ედ-დინის პიროვნების შესწავლისათვის და იმ გრძნობების გათვალისწინებისათვის, რომელსაც განიცდიდა პატარაობისას გადახვეწილი და ნაწილობრივ გადაგვარებული უფროსი ძე შამილისა, სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ. ამ წერილებიდან კარგად ჩანს აგრეთვე ის შედეგები, რომლებსაც მიიღწია ბარონმა ლ. ნიკოლაიმ შამილთან და ჯემალ ედ-დინთან „გულითადი თანხმობის“ დამყარების გზით.⁴

3) გენერალ ლეონტი ნიკოლაის წერილები: ერთი—ჯემალ ედ-დინისადმი, 1855 წლის 28 მარტის თარიღით⁵; ორი წერილი შამილისადმი. პირველი მათგანი დაწერილია 1855 წლის 15 მაისს⁶, მეორე—იმვე წლის 8 ივლისს⁷.

4) შამილის წერილები ნიკოლაისადმი. ერთი მათგანი წარმოადგენს შამილის პასუხს⁸ ნიკოლაის 1855 წლის 8 ივლისის წერილზე; ეს წერილი, ისე როგორც არქივში დაცული დანარჩენი სამი⁹ რუსული წერილი შამილისა იმავე ნიკოლაისადმი, დაწერილია რუსულად და ყველას, გარდა ერთისა, შამილის ბექედი აზის. საფიქრებელია, რომ ეს წერილები ჯემალ ედ-დინის მიერ არის დაწერილი რუსულად, შამილის კარნახით¹⁰.

5) გენერალ პ. ბრონევის¹¹⁾ მიერ ბარონ ნიკოლაისადმი გაგზავნილი ორი წერილი, რომლებიც ტყვეების ვაცვლის საკითხს ეხება.

6) მთავარ-სარდლის სამხედრო-საველე კანცელარიის უფროსის, პოლკოვნიკ კ. ფონ კაუფმანის წერილი 1855 წლის 23 ოქტომბრის თარიღით¹²⁾ იმავე ალექსანდრე ნიკოლაისადმი.

1. Русская Старина; ibid., 276—278

2. Е. А. Вердеревский. Плен у Шамиля, СПб., 1856., III, 54.

3. შდრ. მისი 1855 წლის 10 ოქტომბრის წერილი; Русская Старина, XXXVI, 1882, 156 და შმდ.

4. ეს პირველი წერილია, რომელიც მიიღია ჯემალ ედ-დინმა ნიკოლაისაგან, ვედნოში დაბრუნების შემდეგ.

5. დაბეჭდილია Русская Старина-ში. ibid., 279.

6. 6. Русская Старина, ibid 280—281.

7. დაბეჭდილია Русская Старина-ში, ibid., 281. წერილს თარიღად აწერია: Месяца июля. пятница. საფიქრებელია, რომ წერილი 1855 წლის 12, 19 ან 26 ივლისის არის დაწერილი, რადგანაც რვა ივლისია შემდეგ პარასკევი ამ რიცხვებს მოუდის.

8. ერთი მათგანი გამოქვეყნებულია Русская Старина-ში, ibid., 281—282.

9. შდრ. Русская Старина, XXXVI, 1852, 265, 2-1.

10) პ. ბრონევისკი ამ დროს სავანგებო დაჯავშნადა აღმარებულთა იყო მთავარმართებელთან. 6. Кавказский календарь, 1885 г., 691,

11) გამოქვეყნებულია Русская Старина ში XXXVI, 1882, 264. კ. კაუფმანი—შემდეგში თურქისტანის გენერალ-გუბერნატორი, 6. В. Баргольд. История культурной жизни Туркестана, Ленинград, 1927, 182 და შმდ.

7) დასასრულ პაქეტში მოთავსებულია 19x13 სანტ. ზომის კონვერტის წარწერით:

Его высокопревосходительству, барону Александру Павловичу Николаи. В собственные руки. От Берже.

С глубокой признательностью возвращаю документы на арабском языке.

მეორე მხარეზე კონვერტს დალუქული ბეჭედი აზის:

Археографич. Комиссия при Главном Управ. Нам. Кавк.¹.

კონვერტს დართული აქვს პატარა ბარათი: с просьбой по миновании надобности возвратить в . . .² როგორც ჩანს კონვერტში დატული წერილები ბარონ ნიკოლაის ბერესსათვის უთხოვებია, ხოლო ბერესს თავის მხრით მირზა ფეთალი ახუნდოვისთვის გადაუცია. კონვერტში შენახულია რვა არაბული წერილი, ერთი უცნობი პირისა, ექვსი ჰაზუ (აუხელი) ნაიბისა³ და ერთიც შამილისა. შამილის წერილი დაწერილია 9,7x8,6 სანტ. ზომის სქელს, მოყვითალო ქაღალდზე, შვიდ სტრიქონად. მარჯვენა ზედა კუთხეში ფანქრით აღნიშნულია № 1 (იხ. ტაბ. VII).⁴

ტექსტი შამილის ხელით ნაწერი არ არის. ეს ნათლად ჩანს ამ წერილის შედარებით შამილის ავტოგრაფებთან⁵. მართალია დამწერლობის საერთო სახე შამილის ნაწერებს გვაგონებს, მაგრამ ცალკე ასოების მოხაზულობა ჰმომბს, რომ ტექსტი სხვა ხელითაა ნაწერი.

კონვერტთან ერთად შენახულია არაბული წერილების რუსული თარგმანი, ნაწერი ფანქრით, მირზა ფათალი ახუნდოვის⁶ ხელით. თარგმანს 35¹/₃x22-ს. ზომის ქაღალდის რვა გვერდნახევარი უჭირავს და დართული აქვს შემდეგი წერილი ახუნდოვისა:

¹ როგორც ცნობილია ა. პ. ბერესს ოცდა ორი წლის განმავლობაში თავმჯდომარეობდა არქეოგრაფიულ კომისიის (ამ კომისიის დაარსებიდან [1864] 1886 წლამდის [ა. ბერესს გარდაცვალების თარიღი]). ნ. Памяти А. П. Берже. Тифлис. 1886, I, 3; აგრეთვე „Кавказ“ 1886, № 32.

² წინადადება ამ სიტყვასთან წყდება.

³ ნ. Русская Старина, XXXVI, 1892, 269, 277; „Кавказ“, 1874, №№ 87, 109.

⁴ ტექნიკური დაბრკოლებების გამო არაბული ტექსტის დაბეჭდვა არ მოხერხდა.

⁵ ნ. შამილის წერილი კალუჯიდან 1281 წლის რაბიუ პირველის (1864 წ. 22. VII) თარიღით (დატულია საქართველოს მუზეუმში, თეშანაშვილის არქივში); აგრეთვე И. Ю. Крачковский. Незданное письмо Шамиля. ЗИВ АН II, I. Ленинград, 1933. (შდრ. შამილის წერილის ფაქსიმილე); Е. А. Вердеревский. Плен у Шамиля. СПб. (შესამე ნაწილის წინა; Русская Старина. XVIII, 1878, იხ. დამატება (გრაფირებული სურათი შამილისა მისივე ხელის მოწერით).

⁶ მ. ფ. ახუნდოვის შესახებ ქართულად იხ. თურქული მწერლობა, სახელგამი, 1934, ტფილისი. VI-X.

Ваше превосходительство.

Я не мог отыскать в Коджорах переписчика¹. Ради Бога, прикажите Вашему писарю² переписать мои переводы, потом отошлите их к его превосходительству барону³ вместе с нижайшим моим поклоном. Как я рад, что мне случилось оказать маленькую услугу его превосходительству.

Записки я получил 26-го числа вечером и на другой день переводы были готовы.

Покорнейший Ваш Слуга

Мирза Фет Али Ахундов.

28-го июня 1877 года.

Коджоры.

მ. ფ. ახუნდოვის მიერ შესრულებულ თარგმანს პირველი გვერდის პირველი ნახევარი უჭირავს და შემდეგი სახე აქვს:

Перевод первого нумера.

От Шамиля, эмира правоверных
к начальнику крепости Хасав-юрт⁴ барону.

Податель сего письма, старик желает отправиться к плененной своей дочери. Отправь его к месту, куда он должен ехать.

2-го числа м/еся/ца шабана $\frac{1271}{1854}$ года.

თარგმანი საერთოდ სწორად არის შესრულებული. მეტი სიზუსტისათვის ჩვენ ახალ თარგმანს ვიძლევიტ;

„მორწმუნეთა ამირის შამილისაგან.

ხასავ ჟურთის ციხის უფროსს, ბარონს.

შემდეგ კი აი რა.⁵ ამის მომტანს, მოხუცს ჰსურს წავიდეს თავის დატყვევებულ ქალთან. წარმართე იგი (იმ ადგილისაკენ), სადაც მიენართებ, რათა გამოიძიოს მისი⁶ მდგომარეობა.

¹) დედანშია: переписчика.

²) დედ.: писарю.

³) საუბრებელია, რომ ეს არის ბარონ ალექსანდრე ნიკოლაი, ნ. Русская Старина, XXXVI, 1882, 253—282.

⁴) დედანშია Хасав-юрта.

⁵) მუსლიმური ძეგლების წინასიტყვაობებში ხმარებული ფორმულა, (სიტყვა-სიტყვით: „შემდეგ“), რომელიც თბილეთის საგანზე გადავლას აღნიშნავს; შდრ. ქართულ საბუთებში ხმარებული „შერე“, „შერე“ (მაგალ: „1787, ოქტომბრის 7. ჭევე მაგიერად ჩვენგან იმედათ მისაჩენელს მიშკარბაშს იოსებს მრავალი მოკითხვა უამბეთ. მერე... შენი წიგნი მოგვივიდა და რაც მოგეწერა, ყველა ესცანიო.“ მეფის ერეკლე II-ის წიგნი იოსებ მიშკარბაშთან მოწერილი. „საქართველო საქველნი“, III, ტფილისი, 1910, № 28, გვ. 27; შდრ. აგრეთვე № 13, გვ. 12; № 14, გვ. 13; № 21, გვ. 22; № 22, გვ. 23; № 23, გვ. 24; № 24, გვ. 24; № 25, გვ. 25, 26; № 27, გვ. 26; № 29, გვ. 27; № 31, გვ. 28; № 32, გვ. 29; № 33, გვ. 29; № 34, გვ. 30; № 35, გვ. 31; № 36, გვ. 31; № 37, გვ. 32; № 38, გვ. 33; № 39, გვ. 33; № 40, გვ. 34 და სხვა მრავალი).

⁶) გ. ი. ქალის.

მეორე დღე შაბანისა 1271 წ.¹

წერილის კომენტარი დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს.

წერილის აღრესატი მოხსენებული არაა, მაგრამ უეჭველია, იგია გენერალი, ბარონ ლეონტი პავლეს ძე ნიკოლაი (7/19 I. 1820--21. 1/2. II. 1891 წ.)². ეს პირველყოვლისა იქიდან ჩანს, რომ წერილი ბარონ ნიკოლაის მასალათა შორის არის დაკული. გარდა ამისა, წერილის დაწერის დროს (1855 წლის 20 აპრილს) ხასაე-აურთის ციხის უფროსად სწორედ ბარონ ლ. ნიკოლაი იყო.³ მეფის რუსეთის შამილთან ბოძოლის ისტორიაში ბარონ ნიკოლაის თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს. იგი შვილია რუსეთის ელჩისა კოპენჰაგენში, პავლე ნიკოლაისა⁴ და შვილი-შვილი რუსეთის მეკნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტი, ან. ნიკოლაისა.⁵ მისი ძმა, ალექსანდრე ნიკოლაი, რომელიც დიდხანს მსახურობდა კავკასიაში და ერთხანს კავკასიის ოლქის მხარუწველის მოვალეობას ასრულებდა, დავით ჭავჭავაძის ცოლის დის გმარი იყო.⁶ 1847 წელს,⁷ სამხედრო აკადემიის დასრულების შემდეგ ბარონ ნიკოლაი მოდის კავკასიაში და მონაწილეობას იღებს შამილის წინააღმდეგ წარმოებულ ოპერაციებში. 1849 წელს იგი უნგრეთის ფრონტზე გაიწვიეს, მაგრამ მალე უბრუნდება თავის თანამდებობას⁸ კავკასიაში. 1850 წლიდან ბარონ ნიკოლაი ყაბარდოს პოლკში მსახურობს⁹, ხოლო 1852 წლის 25 ივნისიდან ამავე პოლკის უფროსად ინიშნება ი. მეიდელის ნაცვლად¹⁰ და ამ თანამდებობაზეა 1857 წლის 6 სექტემბრამდე.¹¹ 1855 წელს, რომელსაც ჩვენი წერილი ეკუთვნის, ბარონ ნიკოლაი, როგორც ყაბარდოს პოლკის უფროსი, ხასაე-აურთის ციხეს განაგებს. ეს ციხე გორონკოვის გააკარგულებითაა აგებული მდ. იარიკ-სუზე პოლკოვნიკ კობლოესკის მიერ, 1846 წელს.¹² 1848 წლის 27 აპრილიდან ყაბარდოს პოლკის შტაბ-კვარტირა ხასაე-აურთში გადადის¹³ და ამას შემდეგ ყაბარდოს პოლკის მეთაური იმავე დროს ხასაე-აურთის ციხის უფროსის მოვალეობას ასრუ-

¹) 1855 წლის 20 აპრილი.

²) Б. Русский биографический словарь. СПб, 1914, 353—354 (იქვეა ლიტერატურა ნახევნები), ნ. აგრეთვე Русская Старина XX, 1877, 101—104; А. Зиссерман, История 80-го пехотного Кабардинского генерал-фельдмаршала князя Барятинского полка (1721—1890), III, СПб., 188, 144, 283; 278—282 გვ. მოთავსებულია მისი დახსიათება ამ წიგნზე მე პროფ. მ. პოლივექტოვა მიითითა).

³) Е. А. Вердеревский. Плен у Шамиля СПб., 1356, დამატება II, გვ. 11; А. Зиссерман, op. cit., 23—234; Кавказский календарь 1855 წლისა, გვ. 691.

⁴) Русский биографический словарь, 353, 355.

⁵) Русский биографический словарь 347 და შ.; ნ. აგრეთვე ბროკაუზ-ეფრონის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, 41, 113.

⁶) Е. А. Вердеревский. Плен у Шамиля. СПб. 1856, I, 19; III, 2.

⁷) РСБ, 353; Русская Старина, XX, 1877, 101.

⁸) Русская Старина XX, 1877, 101—102.

⁹) А. Зиссерман, ibid., III, 148.

¹⁰) ibid. 148, 278, 282.

¹¹) ibid., 278 Русская Старина, XXXVI, 1882, 275.

¹²) А. Зиссерман, ibid., III, 7.

¹³) ibid., III, 48.

ლებს. აქედან ცხადია, რომ შამილის წერილის აღწერასტი „ხასავ-აფრეთის ვეჯი-ბის უფროსი, ბარონი“, არის ბარონ ლეონტი ნიკოლაი.¹

წერილში აღნიშნული არაა მისი დაწერის ადგილი, მაგრამ საფიქრებელია, რომ იგი დაწერილია ვედენში, ან უფრო სწორად ახალ დარლისში (რომელიც ვედენიდან 1 $\frac{1}{2}$ ვ. იყო დაშორებული) რადგან იმ დროს, როგორც ცნობილია, შამილის რეზიდენცია სწორედ ახალ დარლისში იყო.²

ერთი შეხედვით გაუკუბარი ჩანს წერილის შინაარსი. შამილი სთხოვს ბარონ ნიკოლაის წერბლის მიმტან მოხუცს თავის დატყვევებული ქალის ნახვის ნება დართოს. იმ მტრული დამოკიდებულების დროს, რომელიც შამილისა და რუსეთის სარდლობის შორის არსებობდა, ძნელი გასაგებია, თუ რატომ უნდა მიემართა შამილს რუსი გენერლისადმი ასეთი თხოვნით. მაგრამ თუ 1855 წლის დასაწყისში შექმნილ მდგომარეობას გავითვალისწინებთ, ძნელი ასახსნელი არ იქნება წერილის გავზავნის მიზეზი.

როგორც ცნობილია 1854 წლის ივლისს შამილის ლაშქარნი ლაზი მუჰამადის მეთაურობით თავს დაესხნენ წინანდალს და ტყვედ წარიტაცეს ორასამდის კახელი გლეხი და დავით ჭავჭავაძისა და ილიკო ორბელიანის ოჯახები. ამას შემდეგ დაიწყო შამილთან მოლაპარაკება ტყვეების გამოსყიდვის შესახებ. დიდი ვაჭრობისა და დავიდარაბის შემდეგ მიმდევრო წლის მარტში ტყვეები გამოსყიდულ იქნენ 40.000 მანეთად.³ გარდა ამისა შამილს დაუბრუნეს 16 ტყვე მთელი და მისი უფროსი ვაჟი ჯემალ ედ-დინი, რომელიც მძევლად ჰყავდათ წყევანილი რუსებს 1839 წელს, ახულგოს ალეხისას.⁴ ჯემალ ედ-დინის დაბრუნებით გახარებული შამილი მადლიერია გენერალ ნიკოლაისა, რომელიც გრიგოლ ორბელიანთანა და დავით ჭავჭავაძესთან ერთად მზურვალე მონაწილეობას იღებდა მოლაპარაკებაში.⁵ ამას შემდეგ მათ შორის მყარდება

¹) მას აქვს მოკონებები უნკრეთისა (Русская Старина, 1877, XX, 104—126, 223—251; 393—406) და კავკასიის ომებზე (გაზ. „Кав. аз“, 1872, №№ 2, 83, 88, 95, 104, 1873, №№ 80, 81, 84, 88, 93, 96, 99, 100, 108; 1874, №№ 85, 86, 87, 99, 101, 107, 109, 123 129, 140, 150).

²) ნ. ჯემალ ედ-დინის წერილი ბარონ ნიკოლაისადმი 1855 წლის მაისის თარიღით, ნ. აგრეთვე Дрансе, Пленницы Шамиля. Перевод с французского Дзюбинского. Тифлис, 1838, 80—83, 131 და შ.; აგრეთვე Е. А. Вердеревский. Садаც დაწვრილებით არის აღწერილი ჭავჭავაძისა და ორბელიანის ოჯახების ცხოვრება შამილის რეზიდენციაში. ეგება შამილის საცხოვრებლისა და აღი-ვედენში, შედგენილი ანა ჭავჭავაძის მიერ, მოთარგმნულია გერდერვესკის შრომაში (194), ნ. აგრეთვე ჰაჯი აფსუფ საფაროვის გეგმა: А. Н. Генко. Арабская карта Чечни эпохи Шамиля, ЗИЗ АН. Ленинград 1933, II, 21—35, ნ. აგრეთვე გვ. 31; აგრეთვე А. Зиссерман, op. cit., 214; Русская Старина, XXXVI, 1882.

³) Е. А. Вердеревский, *ibid.*, III, 45 დამატება მეორე, 11; Русская Старина, XXXVI, 18*2, 253; А. Зиссерман, *ibid.*, III, 214.

⁴) А. Зиссерман, *ibid.*, III, 214, 253. პირველი; Русская Старина, *ibid.*, 253.

⁵) Е. А. Вердеревский, *ibid.*, III, 2, 30, 31 და შ. Русская Старина *ibid.*, 253; А. Зиссерман, *ibid.*, 214; როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გენერალი ლ. ნიკოლაი დავით ჭავჭავაძის შორეული ნათესავი იყო.

ერთგვარი მეგობრული ურთიერთობა.¹ რუსეთის ხელისუფლებების წინააღმდეგ გენლები სცდილობენ ეს ურთიერთობა თავის სასარგებლოდ გამოიყენონ, რათა საშუალება ექნეთ შამილის წინააღმდეგ მოქმედი ნაწილები აღმოსავლეთის ფრონტს მიაშველონ. ბარონი ალექსანდრე ნიკოლაი აღნიშნავს, რომ გენერალ მურავიოვს, რომელიც ამ დროს² მეფის ნაცვლისა და მთავარსარდლის მოვალეობის ასრულებას შეუდგა, იმედიც კი ჰქონდა, რომ ამ მეგობრული ურთიერთობის შედეგად შესაძლებელი იქნებოდა კავკასიის ომის დასრულება „შამილის თავმოყვარეობისათვის დამაკმაყოფილებელ პირობებში“.³ ამ მიზნით იგი თავის შტაბის უფროსის, გენერალ ბარიათინსკის პირით წინადადებას აქლევს ბარონ ნიკოლაის შამილთან „მეგობრული ურთიერთობა განაგრძოს და ეცადოს სათანადო სარგებლობა გამოიტანოს აქიდან“.⁴ ამის პასუხად ბარონი ლეონტი ნიკოლაი თავის 1855 წლის 27 აპრილის წერილში იტყობინება, რომ მას მეგობრული ურთიერთობა აქვს შამილის შვილთან და სცდილობს შემთხვევა არ გაუშვას შამილსა და ჯემალ ედ-დინს რაიმე სამსახური გაუწიოს შამილის ნდობის მოპოვების მიზნით.

„ასე მაგალითად,—ამბობს ბარონ ნიკოლაი ხსენებულ წერილში,—მე ზოგიერთი შემთხვევა მომეცა შამილის მიმართ თავაზიანობა გამოიჩინა: ერთხელ მე მისს ლეიბ-ვაჟარს⁵ ნება დავპრთე ხასავე-აურთში 1500 მანეთის საქონელი ეყიდა... ორჯერ ორს მოხუცს მურიდს ნება მიეცეოდა ენახათ თავიანთი ცოლები, წარტყვენილნი ახულგოსთან და მას შემდეგ მეორედ დაქორწინებულნი აქ, და მისთ. ვგონებ, რომ ამ გზით შეიძლება დამყარდეს გულითადი თანხმობის (entente cordiale) მსგავსი რამ, პირველად პირადად ჩემსა და მის შორის, რასაც შემდეგ, ხელსაყრელ პირობებში, შეუძლია უფრო საფუძვლიან რამემდის მიგვიყვანოს, როდესაც ნაყოფის მომწიფების დრო მოვა.“⁶

გამოქვეყნებული პატარა წერილი შამილისა სწორედ იმ დროსაა დაწერილი, როდესაც შამილსა და ნიკოლაის შორის „გულითადი თანხმობა“ არსებობდა (1855 წლის 20 აპრილს) და გასაკვირველი არაა, რომ შამილს ზემოხსენებული თხოვნით მიუმართავს ბარონ ნიკოლაისათვის. საფიქრებელია, რომ ნიკოლაიმაც დააკმაყოფილა შამილის თხოვნა, ამ ექვიანი იმამის გულის მოსაგებად.

დღემდის გამოქვეყნებული არაბული წერილები შამილისა მისი დატყვევების მერმინდელ ეპოქას ეკუთვნის. ამ წერილებში, ყოფილი იმამი და ნაკშენდიფეთა მეთაური, როგორც მორწმუნე დერვიში, თავმდაბლობას იჩენს

¹) Русская Старина, XXXVI, 1882, 254 და შემდეგ.

²) 1855 წლის თებერვალში; ნ. „Кавказ“, 1874, 101; Русская Старина, ibid. 254—255; Дрансе, 160.

³) Русская Старина, ibid., 255.

⁴) Русская Старина, ibid., 255; ნ. აგრეთვე გვ. 258—259.

⁵) ნიკოლაის მხედველობაში ჰყავს მუსა ვაჟარი. ნ. Русская Старина, ibid., 261.

⁶) Русская Старина, XXXVI, 882, 1256—257.

და წერილებს ხელს აწერს „მონა ალაჰისა, საბრალო მოხუცი შამილისა“¹ ან „მე კი, მოხუცი მიხრწნილი შამილი“,² ან კიდევ „მე კი გლახედი მოხუცი მიხრწნილი შამილი“.³

თავისი ტყვეობის წინა ხანაში კი, როგორც ჩანს, იგი წერილებს სხვა გვარად აწერდა ხელს, ან სრულებით ხელმოუწერლად სტოვებდა, როგორც ეს დღემდის გამოქვეყნებული რუსული თარგმანებიდან⁴ და თან ჩვენ ხელთ არსებულ დოკუმენტებიდან ჩანს. ხელის მოწერის მაგივრად შამილი წერილებს თავის ბეჭედს ასვაჰდა. ზევით გამოქვეყნებულ წერილსაც ბეჭედი ახის.⁵ გარდა ბეჭედისა, წერილის დასაწყისში მოთაქსებულია ფრაზა: მინ ამირ ალ-მუ'მინინა შამილ „მართლმორწმუნეთა ემირის შამილისაგან“. ზიტული ამირ ალ-მუ'მინინა, ან როგორც ძველ ქართულ წყაროებში გვხვდება ზოგჯერ დამახინჯებული ფორმით ამირ მუმინი (ამირა მუმნი)⁶, ან კიდევ ამირ მუმლი (ამირა მუმლი)⁷, პირველად, როგორც ცნობილია, ყუმარ მეორე ხალიფმა შემოიღო.⁸ შემდეგში ამ ტიტულს ატარებენ ყუმაჰანთ და ყაბბასინანთ ხალიფები.⁹ ჰულაფუს მიერ ბაღდადის დაპყრობის შემდეგ (656/1258), როდესაც მუსლიმთა საჯარო სამართლის საფუძვლები შეირყა, აღმოსავლეთში ხშირია შემთხვევები ზოგიერთი პატარა მთავრის მიერ ხსენებული ტიტულის ტარებისა.¹⁰ დასავლეთში ეს ტიტული გაცილებით უფრო ხშირად იხმარება: დამოუკიდებელი დინასტიის მეთაურები ჩვეულებრივად ამირ ალ-მუ'მინინას უწოდებენ თავს და ამ ტიტულის ხმარებას გაურბიან მხოლოდ იმ დინას-

¹) წერილი გენერალ ბარათინსკისადმი 1865 წლის 14 თებერვლის თარიღით. Русская Старина, XXII, 1880, 809.

²) წერილი გენერალ დ. ნ. ზოგუსლავსკისადმი 1286 წლის 12 რაბიჟ პირველის (1869 წლის 22 ივნისის) თარიღით. об. И. Ю. Крачковский и Незданное письмо Шамиля, ЗИВ АН, II, 1933, 4-5.

³) ზემოხსენებული წერილი კაპიტან რუნოვსკისადმი 1231 წლის 19 რაბიჟ პირველის (1864 წლის 22 აგვისტოს) თარიღით.

⁴) ნ. მაგ. „Имам всех горских народов Шамиль“ Русская Старина, XXXVI, 1882, 281, 282.

⁵) ეს ბეჭედი გამოქვეყნებული აქვს ე. ა. ვერდერევესკის. Плен у Шамиля. СПб., 1856 (დამატებების წინ), მ. აგრეთვე П. Ильин. Историческое описание о Шамиле. Москва, 1859, 36. გვერდის შემდეგ.

⁶) ნ. ცაბო ტულსა 20; მტწე ქა, 415, 222.

⁷) ნ. მაგ. წამება მიქაელისი, კიმენი, 166, 26; 167, 35; 168, 1, 11, 21, 38; 169, 6, 8, 11 და შემდ. შტრ. საშუალო საუკუნოების ლათინური წყაროების Amarmoli, ან Amormulus. В. Бартольд. Карл Великий и Харун ар-Рашид. Христ. Восток, т. I, в. I. СПб., 1912, 76.

⁸) A. J. Wensinck. Enzykl. d. Islam-ში L. 6. 1910, 347. В. Бартольд. Халиф и Султан, Мир Ислама. СПб., 1912, т. I, № 2, 205, შენიშვ.; 5; ტრადიციის მიხედვით ამირ ალ-მუ'მინინად უფრო ადრე (ნახლასთან მოპოებული გამარჯვების შემდეგ, ე. ი. ჰიჯრის მეორე წელს) ქაბდ ალაჰა იბნ ჯაჰში იქნა წოდებული, მაგრამ მაშინ ამ ტე-მინს ტიტულის მნიშვნელობა ჯერ კიდევ არ ჰქონდა. ნ. M. van Berchem. Titres califiens d'Occident à propos de quelques monnaies méridionales et zīyanides, J. A., s. 10 t. IX. 1907, 258.

⁹) A. J. Wensinck, ibid., 347.

¹⁰) A. J. Wensinck, ibid., 347; M. van Berchem, ibid., 259 და შემდ.

ტიების მეთაურები, რომლებიც ქაბბასიანთ უზენაეს უფლებას სცნობდნენ ამის
 ამირ ალ-მუ'მინინა-ს ნაცვლად ატარებენ ტიტულს: ამ ტიტულს
 ლიმინა „მუსლიმთა ამირი“. ¹ შემდეგში, როდესაც თურქებმა ძლიერი მუსლი-
 მანური სახელმწიფოს ჩამოყალიბება შესძლეს, თურქეთის სულტნები ხმარობენ
 ხალიფასა და ამირ ალ-მუ'მინინა ტიტულს. ² რუსეთ-ოსმალეთის ომის
 შემდეგ (1768—1774), როდესაც ოსმალეთი იძულებული გახდა რუსეთისათვის
 შავი ზღვის ჩრდ.-სანაპიროები დაეთმო და ყირიჰის თათრების დამოუკიდებლობა
 ეცნო და როდესაც ეკატერინე მეორემ პრეტენზიები განაცხადა ოსმალეთის საზ-
 ღვრებში მცხოვრებ მარალმადიდებელ ქრისტიანეთა მფარველობაზე, ოსმალეთის
 წარმომადგენლებმა ისარგებლეს სულტნის ხალიფის ტიტულით, რომ რუსეთთან
 დადებულ ხელშეკრულებაში ისეთი მუხლი ჩამატებინათ, რომელიც უზრუნველ-
 ჰყოფდა ხალიფისთვის სარწმუნოებრივ ავტორიტეტს რუსეთის ტერიტორიაზე
 მოხვედრილ მაჰმადიანებზე, რომლების მიმართ სულტანმა თავისი საერო
 უფლებები დაკარგა ომის შედეგად. ³ ოსმალეთის სულტნებმა თავისი პრე-
 ტენზიებით მუსლიმანური სამყაროს თეორიულ სასულიერო მეთაურობაზე, ⁴
 განსაზღვრულ შედეგებს მიადწიეს, ⁵ მაგრამ სულ უკანასკნელ დროს მუსლიმა-
 ნურ აღმოსავლეთში მთავართა საკმაო ნაწილი სულტნის უზენაეს უფლებას არ
 სცნობდა და ამირ ალ-მუ'მინინას უწოდებდა თავს. ამგვარად იწოდებოდა მაგ.
 მაროკოს წერილები. ⁶ იგივე ტიტული გამოსახა ააჰა დამანის იმამმა თავის
 ბეჰედზე ჯერ კიდევ მსოფლიო ომის წინა ხანებში. ⁷ ხსენებული ტიტულის
 ხმარებით შამილი ხაზს უსვამს, რომ ის არავის უზენაეს უფლებას არა სცნობს.

ენის მხრით წერილი არ დახასიათდება ისეთი თავისებურობით, რომე-
 ლიც მას ჩვეულებრივ სამწერლობო არაბულისაგან განასხვავებს. საყუ-
 რადლებოა შამილ სიტყვის არაბული დაწერილობა: „შამული“, რომელიც
 ჩვეულებრივად იხმარება შამილის წერილებსა და იმდროინდელ არაბულ ძეგ-

¹) როგორც მაგ. აღმორავილები, ნ. A. J. Wensinck ibid 347.

²) A. J. Wensinck, ibid., 347; M. van Berchem, ibid., 261 და შემდ., 270—271; В. Бартольд, ibid., 221.

³) T. W. Arnold, Enzykl. d. Islâm, s. v. Khalifa, II, 32, 947, b; ნ. აგროვევ А. Э. Шмидт, Мусульманский мир-ში, Петроград, 1917, 59.

⁴) T. W. Arnold, ibid., 947—948.

⁵) მიუხედავად C. Snock Hurgonje-სა (Mohammedanism. New York and London. 1916, IX, 124 და შემდ.) და T. W. Arnold-ისა (Enzykl. d. Islâm, ibid., 948) ბართოლდ-
 დი აღნიშნავს, რომ ამგვარ პრეტენზიებს სასულიერო მეთაურობაზე პრეტენზიები
 წინადაც ჰქონდა. ნ. Халиф и Султан, Ми. Ислама, I, 203—226; 345—400; აგროვევ
 Мусульманский Мир, Петроград, 1917, 54—55.

⁶) ნ. ა. ე. შმიდტი Мусульманский Мир-ში, 19 7, 59—60.

⁷) A. J. Wensinck, ibid., 347, b.

⁸) E. Mittwoch, Aus dem Jemen. Hermann Burchards letzte Reise durch Süd-
 arabien. Leipzig. 1926, ნ. სურათი ააჰა იმამის ბეჰდით.

ლებში.¹ ეს სიტყვა, როგორ Garcin de Tassy-საცა აქვს აღნიშნული,² სხვა არაფერია, თუ არ საკუთარი სახელი მამაკაცისა სამუელის. სადღეს-მეფეებზე რად ხმარებული შინი ჰმოწმობს, რომ ეს სახელი მთაში ებრაულ-არაბულა ფორმით ყოფილა გავრცელებული; უი კომპლექსის „ი“-დ შეცვლის შემდეგ მიღებულია „შამილ“ ფორმა, რომელიც ძალიან გავრცელებულია მთაში, თუმცა ორთოგრაფიაში სიტყვის პირვანდელი სახეა შენახული.³

მეორე წერილი შამილისა ზემოხსენებული კონვერტის გვერდით არის მოთავსებული. როგორც ჩანს ის საბუთთა შორის შემდეგ მოხვედრილა, რადგან სხვა არაბულ დოკუმენტთა მსგავსად დანუმრილი არ არის (იხ. ტაბ. VIII).

არაბულ ტექსტს დართული აქვს რუსული თარგმანი. იგი ფათალი ახუნდოვის ხელით არაა ნაწერი და, როგორც ჩანს, შესრულებულია სხვა დროს და სხვა პირის მიერ. ეს თარგმანი თავის დროზე გამოაქვეყნა ბარონ ალექსანდრე ნიკოლაიმ Русская Старина-ში.⁴ მთარგმნელს, როგორც ჩანს, არ სცოდნია არც არაბული და არც რუსული, იმდენად მახინჯი ენით არის შესრულებული თარგმანი. ვარდა ამისა მას განსაზღვრული ტენდენცია ემჩნევა შამილის ენერგიული და მკვახე გამოთქმები შეარბილოს. იმის საილუსტრაციოდ, თუ როგორ ხდებოდა იმ დროს მიწერმოწერა და როგორ ითარგმნებოდა არაბული ტექსტები, მე გვყავს ეს თარგმანი მთლიანად:

Перевод⁵ с арабского.

От князя мусульман Шамиля к начальнику русских, генералу барону.

Мы слышали, что вы собрали бедные⁶ семейства⁷, которые вышли из Джара для пропитания⁸ своих семейств⁹; это неприлично с вашей¹⁰ стороны.

¹) ნ. შამილის წერილი კალუგვიდან 1281 წლის 19 რაბიქ პირველის (1864 წ. 22 აგვისტოს) თარიღით (საქ. მუხ. ხელნაწერი, თუმანიშვილის არქივი); აგრეთვე И. Крачковский. Неизданное письмо Шамиля, ЗИВ АН, II, 1, 1833, 3; Garcin de Tassy, J. A. s. 5, t. XV 1860, 271; B. Dorn. Über die im Asiatischen Museum befindlichen Briefe Schamil's und seiner Anhänger. Mélanges Asiatiques, t. VII, 1873-1874, 47, 50; ნ. აგრეთვე შამილის ბეჭედი, Е. А. Вердеревский. Плен у Шамиля, СПб. 1856 (მესამე ნაწილის წინ); П. Ильин. Историческое описание о Шамиле, Москва, 1859, 36 გვერდის შემდეგ; ამგვარადვე არის ეს სიტყვა დაწერილი ჰაჯჯი ფუსფუს საფაროვის რუკაზე А. Н. Генко. Арабская карта Чечни эпохи Шамиля, ЗИВ АН, II, 1, 1833, 26, 27.

²) Garcin de Tassy, *ibid.*, 270, 565.

³) ჯერ კიდევ შამილის დროინდელ დოკუმენტებში არის შემთხვევები ამ სიტყვის ისეთი დაწერილობისა, რომელიც გამოთქმას შეეფერება: *კაშ* ნ. В. Дорн, *ibid.*, 10; А Н, Генко, *ibid.*, 27; И. П. Линевич. Карта горских народов, подвластных Шамилю. Сборник сведений о кавказских горах, вып. VI. ნ. არაბული კარტა.

⁴) XXXVI, 1882, 279.

⁵) დედანშია: перевод.

⁶) დედ.: бедных.

⁷) დედ.: семействы.

⁸) დედ.: припитаний.

⁹) დედ.: семействы.

¹⁰) დედ.: ваши.

И также мы слышали, что Вы посылаете наших абреков, ¹⁰ которые ¹¹ находятся ¹² у Вас в руках, в Сибирь.

По этому делу Вы ¹³ не обманываете меня, а обманываете сами себя и с этим ¹⁴ Вы пошлете Ваших пленных в гроб; у Вас есть Сибирь, а у нас гроб.

Последние ¹⁵ слова мои: ¹⁶ если ¹⁷ Вы передадите ¹⁸ всех пленных абреков, ¹⁹ начиная от Башира, в таком случае Вы получите своих пленных, и я буду ожидать от Вас ответа, имее ли Вы намерение ²⁰ отдать наших и взять своих, и прошу Вас выбирать из двух одно: возьмете-ли Ваших ²¹ пленных или же оставите здесь, на что жду от Вас скорого ответа.

Рамазана 8-го дня 1271 года.

10-го мая 1855 года. ²²

გამოქვეყნებულ თარგმანს მხოლოდ კურიოზის მნიშვნელობა აქვს. სკოლიოგებში მოთავსებული შენიშვნებიდან ჩანს, თუ როგორ სკოდნია მთარგმნელს რუსული ენა. ქვევით მოთავსებული ქართული თარგმანის საშუალებით ირკვევა, თუ როგორ ესმის მას არაბული ტექსტი.

„მორწმუნეთა ამირის შამუილისაგან.

რუსთა მეთაურს, იანარალს, ²³ კნიაზსა ²⁴ და ბარონს.

შემდეგ კი აი რა. ჩემამდის მოაღწია, რომ თქვენ შეგიკრებიათ გლახაკნი,

¹) დედ.: обреков.

²) დედ.: которых.

³) დედ.: находится.

⁴) დედანში პირველად ყოფილა мы.

⁵) დედ.: с этими.

⁶) დედ.: последний.

⁷) დაბეჭდილ ტექსტშია: последнее слово мое.

⁸) დედანში ძველი ფორმაა ამ სიტყვისა: естли.

⁹) დედ.: передадидте (sic).

¹⁰) დედ.: обреков.

¹¹) დედ.: намерений.

¹²) დედ.: возьмете-ли.

¹³) ქვევით, მარჯვნივ, ბარონ ნიკოლაის ხელით სწორია: получено 15 мая.

¹⁴) რუსულ სიტყვებს, რომლებიც არაბულ ტექსტშია ხარბებული, უთარგმნელად ვტოვებთ და მოგვყავს იმ ფორმით, როგორც ეს დედანშია; იანარალი—გენერალი, ეს სიტყვა ქართულშია (კერსოდ ხევსურულში) იხმარება ამ ფორმით. აკაკი წერეთელს ნაწმარო აქვს იანარალი (ნ. „ლიტერატურული გაზეთის“ 1935 წლის 30 იანვარის № 5 (97); გენერლობა ბარონ ნიკოლაიმ ისეთი სუსთან მოპოებული გამარჯვების შემდეგ (1854 წ. 3 ოქტომბერს) მიიღო. ნ. ბარონ ნიკოლაის მოთხრობანი, „Кавказ“ 1874, № 101, გვ. 2. სვ. მესამე; А. Зиссерман, op. cit., III, 197 (ისეთი-სუს ბრძოლის შესახებ ნ. იქვე 181—197; აგრეთვე „Кавказ“, 1874, № 99).

¹⁵) ბარონ ნიკოლაი „კნიაზი“ არ იყო, მაგრამ, როგორც ცნობილია, მთაში მალალი თანამდებობის პირებს ხშირად „კნიაზს“ უწოდებდნენ, რადგან ეგონათ, რომ ეს სიტყვა მალალ ნობელებთა და სამხედრო პირთა ტიტულს აღნიშნავდა (დრ. И. Крачковский, ЗИВ АН, II, 1, 1933, 5, № 12). ამგვარადვე უწოდებს შამილი გენერალ ბოგუსლავსკის (И. Крачковский, ibid., 5); საყურადღებოა, რომ რუსული „к“ არაბულ ტექსტში „к“—ს საშუალებით არის გადმოცემული. მაშინ როდესაც ქართულში მის ადგილზე „კ“ იხმარება.

აკა - ისა ¹ და ოჯახნი მთანი, რომელნიც მოვიდენ ქარის ველები ვინათი სურსათისათვის გადასაცვლელად [იმ] ტყეებზე, რომლებიც ჩვენ ხელთ არიან. ეს უსინდისობაა თქვენი და სირცხვილი. აი, რა სირცხვილი!

და რომ გავიგზავნიათ ლტოლვილნი, წარტყვენილნი ჩვენგან წინათ და ახლა ციმბირს.

იცოდეთ, რომ ჩვენ კი არ დაგვცინით ამ თქვენი საქმეებით, არამედ დასცინით თქვენს თავს ² და თქვენს ტყეებს ამ თქვენი სახიზლარი საქციელით საფლაგებში ჰგზავნით, რადგან, თუ თქვენ გაქვთ ციმბირი, ჩვენ გვაქვს საფლაგები ³.

ერთისიტყვით, ან განათავისუფლეთ ლტოლვილნი, წარტყვენილნი, დაწყებული ბაშირიდან, ან გეაცნობეთ, რომ თქვენ არ ზრუნავთ თქვენს ხელქვეითებზე მზრუნველობითა და ყურადღებით.

ახლა კი მე ამ თქვენი პასუხის ლოდინში ვარ. ჩვენთვის სულ ერთია, რომელს მოიწონებთ ამ ორში და რას ამოირჩევთ, მხოლოდ პასუხი დაუყოვნებლივ და დაუგვიანებლივ.

რამადანის 8. 1271 წელს ⁴.

ეს მეორე წერილი ზემოთ გამოქვეყნებულ წერილზე ერთი თვით გვიან არის დაწერილი. ცხადია წერილის დაწერის ადგილსა და ადრესატზე იგივე ითქმის, რაც პირველი წერილის შესახებ იყო ნათქვამი. ეს წერილიც, საფიქრებელია, ვედენში არის დაწერილი და ადრესატიც იგივე ბარონ ნიკოლაია. მით უმეტეს, რომ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თუმანიშვილის არქივში შენახულია გენერალ ნიკოლაის პასუხი ამ წერილზე. ⁵ ნიკოლაის პასუხიდან კარგად ჩანს ის პირობები, რომელშიაც დაწერილია შამილის წერილი. ამიტომ ჩვენ საპიროდ მიგვაჩნია ბ. ნიკოლაის საპასუხო წერილის ამ მოყვანა, მით უმეტეს, რომ Русская Старина, სადაც ეს წერილი იყო გამოქვეყნებული, ახლა ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენს. გარდა ამისა, Русская Старина-ში გამოქვეყნებულ ტექსტს ზოგიერთი დეტალი აკლია.

¹) ამ სოფლის სახელი ჩემთვის უცნობია.

²) შდრ. მსგავსი გამოთქმა შამილისა გრამოვთან საუბრის დროს. E. A. Вердеревский, *ibid.*, 111, 20.

³) დედანშია „აღ-კუბუ რ“, რაც საფლაგებსა ნიშნავს, მაგრამ შესაძლებელია შამილის მხედველობაში ჰქონდეს ორმოები, რომლებიც მ.ს ტყეეთა საპატიროდ ადგილად ჰქონდა გამოყენებული. ეს ორმოები დაწერილებითა აქვს აღწერილი ილიკო ორბელიანს, რომელმაც 1842 წ. თვითონ გამოსცა და იქ ჯდომ. ნ. E. A. Вердеревский. Приложение третье, 22—12.

⁴) 1855 წლის 25 მაისს.

⁵) ეს წერილი გამოქვეყნებულია Русская Старина-ში, XXXVI, 1882, გვ. 279—280.

Хасав-Юрт
 Май 15 1855

Высокостепенному¹ имаму Шамилю.

Я только что возвратился из поездки и мне Ваш посланный вручил письмо Ваше.² Признаюсь, что оно меня очень удивило и могло бы даже обидеть.³ Я очень хорошо⁴ знаю, что стыдно и очень стыдно обманывать; поэтому то⁵ я до сих пор никогда не обманывал и надеюсь, что⁶ и впредь этого не будет. У нас это считается грешным, а для благородного человека унизительным. Не моя вина, если Вы верите коварным языкам таких людей, которые, по ненависити или невежеству, готовы всегда нас оклеветать; они близки Вам, а я далеко,⁷ поэтому они остаются правыми.—Когда дело шло о размене сына Вашего, Джемалэддина, они также пользовались тем, что, по причинам, независимым⁸ от моей воли, переговоры длились, чтобы⁹ на каждом шагу внушать Вам, что русские Вас обманывают; однакоже¹⁰ на деле оказалось, что они лгали. Они только что успели стереть с лица стыд,¹¹ и вот они опять начинают свою старую песнь; но¹² я их презираю. Жалею только, что Вы меня еще так мало знаете, или так скоро изменяете Ваше мнение.

¹) ტიტული, რომლითაც მიმართავენ ხოლმე რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლები შუა აზიასა და ჩრდ. კავკასიაში ადგილობრივ ხელისუფალთ. ნ. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Ленинград, 1927, გვ. 118; დედანში პირველად ყოფილა Высокопочтенному, მაგრამ შემდეგ ავტორს ეს სიტყვა წაშლია და გადაუყვებია ასე: Высокостепенному.

²) დაბეჭდილ ტექსტშია: Ваше письмо.

³) დედანში სწერია рассердить, მაგრამ შემდეგ წაშლილია და ჩამატებულია სიტყვა обидеть; დაბეჭდილია оскорбить.

⁴) ეს სიტყვა ჩამატებულია ჩვენ მიერ.

⁵) დაბეჭდილში გამოტოვებულია.

⁶) ამ სიტყვის შემდეგ სწერია это, მაგრამ შემდეგ წაშლილია.

⁷) დაბეჭდილშია: я же далек.

⁸) დაბეჭდილშია: не зависевшим.

⁹) დედანშია: что.

¹⁰) დაბეჭდილში გამოტოვებულია же.

¹¹) დედანში სწერია их, მაგრამ შემდეგ წაშლილია.

¹²) დედა: они, მაგრამ შემდეგ წაშლილია.

 Хасав-Юрт
 Май 15 1855

 Высокостепенному¹ имаму Шамилю.

Я только что возвратился из поездки и мне Ваш посланный вручил письмо Ваше.² Признаюсь, что оно меня очень удивило и могло бы даже обидеть.³ Я очень хорошо⁴ знаю, что стыдно и очень стыдно обманывать; поэтому то⁵ я до сих пор никогда не обманывал и надеюсь, что⁶ и впредь этого не будет. У нас это считается грешным, а для благородного человека унизительным. Не моя вина, если Вы верите коварным языкам таких людей, которые, по ненависити или невежеству, готовы всегда нас оклеветать; они близки Вам, а я далеко,⁷ поэтому они остаются правыми.—Когда дело шло о размене сына Вашего, Джемалэддина, они также пользовались тем, что, по причинам, независимым⁸ от моей воли, переговоры длились, чтобы⁹ на каждом шагу внушать Вам, что русские Вас обманывают; однакоже¹⁰ на деле оказалось, что они лгали. Они только что успели стереть с лица стыд,¹¹ и вот они опять начинают свою старую песнь; но¹² я их презираю. Жалею только, что Вы меня еще так мало знаете, или так скоро изменяете Ваше мнение.

¹) ტიტული, რომლითაც მიმართავდენ ხოლმე რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლები შუა აზიასა და ჩრდ. კავკასიაში ადგილობრივ ხელისუფალთ. ნ. ვ. ბარტოლდ. История культурной жизни Туркестана, Ленинград, 1927, გვ. 118; დედანში პირველად ყოფილა Высокопочтенному, მაგრამ შემდეგ ავტორს ეს სიტყვა წაუშლია და გადაუკეთებია ასე: Высокостепенному.

²) დაბეჭდილ ტექსტშია: Ваше письмо.

³) დედანში სწერია: рассердить, მაგრამ შემდეგ წაშლილია და ჩამატებულია სიტყვა обидеть; დაბ ტფილშია: оскорбить.

⁴) ეს სიტყვა ჩამატებულია ჩვენ მიერ.

⁵) დაბეჭდილში გამოტოვებულია.

⁶) ამ სიტყვის შემდეგ სწერია это, მაგრამ შემდეგ წაშლილია.

⁷) დაბეჭდილშია: я же далек.

⁸) დაბეჭდილშია: не зависевшим.

⁹) დედანშია: чтоб.

¹⁰) დაბეჭდილში გამოტოვებულია же.

¹¹) დედანში სწერია: их, მაგრამ შემდეგ წაშლილია.

¹²) დედ.: они, მაგრამ შემდეგ წაშლილია.

Вы, имам, полновластны в Ваших владениях, и я знаю, что Вам только нужно слово сказать,¹ чтобы² освободить³ пленников или⁴ послать их⁵ в гроб.

Но я этой⁷ власти не имею; у меня есть начальники и против закона я не могу поступить.⁸ Поэтому я не могу так скоро действовать, как Вы.⁹ Я у Вас просил списка пленных Ваших, которых Вы желаете освобождения и по получении его сейчас же¹⁰ послал¹¹ в Грозную и¹² в Тифлис; я не обещал Вам дать ответ к сроку.¹³ Сын Ваш скажет Вам как далеко до тех мест (и он может объяснить Вам¹⁴ порядок наш^{15, 16}).

Башир же сам абрек и скрытно приходил подучать наших мирных кумык к измене, я его давно стерел¹⁷ и наконец он попался; я его наказал так, как и Вы, вероятно, наказали бы у Вас за¹⁸ подобный проступок.

То, что я обещал, то я сдержу, но я никогда не обещал, что не буду впредь наказывать тех, которые будут оказываться виновными против нашего правительства.

На счет же Джарцев, я удивляюсь Вашему обвинению. Не мной они взяты, не мной арестованы и (даже не знаю, по какой причине

¹) დაბეჭდილშია საკვანძო ერთი სიტყვა.

²) დედ.: чтоб.

³) დედ.: или, მაგრამ შემდეგ წაშლილია.

⁴) დედ.: пленников освободить.

⁵) დაბეჭდილის 280 გვ.

⁶) დაბეჭდილში გამოტოვებულია.

⁷) დაბეჭდილშია: подобный.

⁸) დედანში პირველად ყოფილა: действовать.

⁹) ამ სიტყვის შემდეგ პირველად დედანში ყოფილა ფრაზა: я не могу заставить Вас мне верить, ис все таки повторяю, что (ამ სიტყვასთან ტექსტი მეორე გვერდზე გადადის) слова мои — правда. ეს ფრაზა ახლა წაშლილია.

¹⁰) დაბეჭდილში გამოტოვებულია.

¹¹) დაბეჭდილი უმატებს: его. დედანში ეს სიტყვა ყოფილა, მაგრამ ახლა წაშლილია.

¹²) დედ. ამ სიტყვის შემდეგ სწერია: другой, რომელიც ახლა წაშლილია.

¹³) პირველად ყოფილა в несколько дней, მაგრამ შემდეგ ავტორს წაუშლია. დაბეჭდილშია: и не обещал даже Вам ответа к сроку.

¹⁴) დაბეჭდილშია: Вам объяснить.

¹⁵) დაბეჭდილშია: порядки наши.

¹⁶) ფრანგულში ჩასმული სიტყვები შემდეგ არის ჩამატებული. დედანში ამის ნაცვლად პირველად ყოფილა: а пока я не получу разрешения от высших своих начальников, много пройдет (პირველად ყოფილა будет, რომელიც შემდეგ წაშლილია) времени злым языком твердить Вам, что мы Вас обманываем.

¹⁷) პირველად ყოფილა: караулил, მაგრამ ავტორს შემდეგ ეს სიტყვა წაუშლია და მის მაგივრად დაუწერია: стерел.

¹⁸) დაბეჭდილში გამოტოვებულია.

они взяты или выбежали¹ а только держу их² по просьбе князя Орбелиани,³ который пишет мне задержать их⁴ до получения от Вас ответа на счет их размена.

Вот сущая правда, не могу заставить Вас мне верить, но совесть моя чиста, и какие бы не были последствия, о которых Вы упоминаете, греха не будет лежать на моей душе.

არაბული ტექსტის უბირო თარგმანმა გაუგებრობა გამოიწვია. შამილის სიტყვები: „და იცოდეთ, რომ ჩვენ კი არ დავცინით ამ თქვენი საქმეებით, არამედ დაცინით თქვენს თავს“, რუსულად ამგვარად გადაუთარგმნიათ ბარონ ნიკოლაისათვის: По этому делу Вы не обманываете меня, а обманываете сами себя, რაზედაც ბ. ნიკოლაი გამწყრალი უბასუხებს, რომ მას არასდროს არავინ მოუტყუებია და რომ „ჩვენში ეს ითვლება ცოდვად, ხოლო კეთილშობილი კაცისათვის დამამცირებლად“.

მიუხედავად იმისა, რომ წერილი იმ დროსაა დაწერილი, როდესაც შამილსა და გენ. ნიკოლაის შორის „გულითადი თანხმობა“ არსებობდა, წერილის სტილი და ტონი საკმაოდ განსხვავდება პირველი წერილისაგან.

საქმე ეხება ტყვეებს. როგორც ცნობილია, ჰევკავაძისა და ორბელიანის ოჯახთა გამოსყიდვის შესახებ გამართულ მოლაპარაკების დროს შამილი მოითხოვდა ერთ მილიონ მანეთს ფულად და გარდა ამისა თავის ვაჟს ჯემალ ედდინს, დისწულს ჰამხათს, ავარულ ალი ბეგის შვილს ხარასილაუს, ჰამხათის შვილს შაჰ ისლამს და სხვა ტყვეებს, რომლებიც სხვადასხვა დროს ჰყავდათ რუსებს წარტყვენილი.⁵

შემდეგში შამილი დათანხმდა, რომ ეს თანხა ორმოცი ათას მანეთამდის შეემცირებინა და თან იმ მიზნით, რომ ჯემალ ედდინის დაბრუნება შორეულ მომავლისათვის არ გადადებულყო, თანხმობა განაცხადა, რომ დანარჩენი მითიულები, რომლებიც ტყვედ ჰყავდათ რუსებს წაყვანილი და რომელთა ადგილ-

¹) ფრჩხილებში ჩასმული სიტყვები შემდეგ არის ჩაპატებული.

²) დაბეჭდილშია: держу я их только.

³) დაბეჭდილ ტექსტში ამ სიტყვათაშუა შემდეგი შენიშვნაა აღქმანდრე ნიკოლაისა: „Князь Григорий Дмитриевич Орбелиани. ныне (1882 г.) член государственного совета, в то время командовал в Дагестане“

⁴) დაბეჭდილშია: чтобы я задержал их.

⁵) Е. А. Вердеревский. Плен у Шамиля III, 4; прил. 1. № 3, 17; იხ., აგრეთვე გრიგოლ ორბელიანის წერილი „22 სექტემბერს, 1854 წელს შერიდამ“, აგრეთვე, 1854 წლის 1 ოქტომ. შერიდამ“ საქართველოს მეხეუძის ზელნაწერი № Q 15ა5ა); ტყვეების გაცვლის შესახებ გამართული მოლაპარაკება დავჭიბილებით აღწერილი აქვს ვ. ვერდერევსკის ხსენებულ შრომაში, ნახე აგრეთვე Дрансе. Пленницы Шамиля, Тифлис, 1858, 87—191. А. Зиссерман. История 80-го пехотного Кабардинского генерал-фельдмаршала князя Барятинского полка, III, СПб, 1881, 214—216; 6. აგრეთვე Русская Старина. XXXVI, 1882, 253 და შ.

საყოფელის გამოჩვენება ადვილი არ იყო¹, შემდეგ დაუბრუნებინათ². ამის შემდეგ დევ შამილი ხშირად აკონებს გენერალ ნიკოლაის ამ პირობების შესახებ³. ჩვენი წერილიც ამგვარ „მოგონებას“ წარმოადგენს. ბარონ ნიკოლაიმ ჯერ კიდევ ამაზე ადრე სთხოვა შამილს სია იმ ტყვეებისა, რომლების განთავისუფლებასაც ის მოითხოვდა⁴ და მიღებისთანავე გადაუგზავნა იგი გენერალ ბარიათინსკის, თხოვნით, რომ მხარი დაეჭირა ტყვეების განთავისუფლების საქმისათვის და შეეტყობინებინა, თუ დაახლოვებით როდის მოხდებოდა ტყვეების განთავისუფლება.⁵ ამის პასუხად გენერალ ნიკოლაის შეატყობინეს მისი ძმის, ალექსანდრე ნიკოლაის საშუალებით, რომ ნიკოლოზ პირველმა თანხმობა განაცხადა ტყვე მთიულების დაბრუნებაზე შამილის მიერ წარტყვენილ ქართველებზე გადასაცვლელად. ხოლო 1855 წლის 4 სექტემბერს იმავე ალ. ნიკოლაიმ მიიღო ცნობა, რომ უკვე გაცემულია განკარგულება 276 მთიულის დაბრუნების შესახებ 1854 წლის ივლისში წარტყვენილ კახელებზე გადასაცვლელად და რომ ამ რიცხვიდან ოცდა ცამეტი მთიული უკვე გროზნოში იგზავნება, ხოლო დანარჩენები დაბრუნდებიან თანდათან, როდესაც შესაძლებელი გახდება მათი ადგილსაყოფელის გამოჩვენება.⁶ 1857 წლის გაზაფხულზე, როდესაც ა. ი. ბარიათინსკი კავკასიის არმიის სარდლად და ნაცვლის მოვალეობის აღმასრულებლად დაინიშნა,⁷ მოვლენები სხვა მიმართულებით განვითარდა და პირვანდელი გეგმა ტყვეების გაცვლის შესახებ აღარ განხორციელდა.

გამოქვეყნებული წერილი შამილისა სწორედ მის შემდეგ არის დაწერილი, რაც მან გენ. ნიკოლაის შემოხსენებულა სია გადასცა. პასუხის დაგვიანება მასში ექვს იწვევდა, რომ რუსები ტყვეების განთავისუფლებას განზრახ აკიანურებენ და რომ მათ ტყვეების გაცვლა არ ჰსურთ. ამ ექვს ის უფრო აძლიერებდა, რომ იმ დროს რუსებს მშვიდობიანი ქარეულები დაუტყვევებიათ. ეს ქარეულები, როგორც გენ. ნიკოლაის ხემათ მოყვანილი პასუხიდან⁸ ჩანს, გრივოლ

¹) 1854 წლის 22 სექტემბრის თარიღით გამოგზავნილ წერილში გრივოლ ორბელიანი იწერება: „სხვა ტყვეები, რომელთაც ის (ე. ი. შამილი) თხოვდა, ჩვიდმეტ თორამეტი წლის გაგზავნილები არაა აქადა და ვინ იცის, სად იმყოფებიან. იმათ ძებნაში საქმე გაგძულდება და შესაძლებელი თუ არა ის საკუთადები (ე. ი. ჭაქვაძისა და ორბელიანის ოჯახები) იმთენი ხანის ტყვეობას ღთმა იცის“.

²) ნ. ბარონ ნიკოლაის წერილი ბარიათინსკისადმი 1855 წლის 27 აპრილის თარიღით. Русская Старина, XXXVI, 1882, 257.

³) Русская Старина, ibid, 257.

⁴) Русская Старина, ibid., 257, 280.

⁵) ნ. ბ. ბრონცესკის წერილი ალექსანდრე ნიკოლაისადმი 1855 წლის 18 აგვისტოს თარიღით, რომელიც თუმანიშვილის არქივშია დაცული.

⁶) ნ. ბრონცესკის წერილი ბარონ ალექსანდრე ნიკოლაისადმი 1855 წლის 4 სექტემბრის თარიღით (დაცულია თუმანიშვილის არქივში. ნ. ზევით გვ. 105).

⁷) Русская Старина, XXXVI, 1882, 275.

⁸) როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ წერილის ასლი დაცულია თუმანიშვილის არქივში. ტექსტი გამოქვეყნებულია Русская Старина-ში XXXVI, 1882, 279—280.

ორბელიანის დატყვევებული ყოფილან და ნიკოლაისაც მისი თხოვნით დაკავებული.

ამ წერილსაც, ისე როგორც ზემოთ გამოქვეყნებულ დოკუმენტს, შამილის ხელის მოწერის ნაცვლად ბეჭედი აზის. გარდა ამისა, წერილის დასაწყისში შამილი მოხსენებულია იმავე ტიტულით; ემიერ ალ-მუშინინა.

საყურადღებოა წერილას სტილი. ყურადღებას იქცევს ლაკონიკური გამოთქმება, მოკლე და გამოკვეთილი წინადადებები, ყოველგვარი მრავალსიტყვაობის გარეშე.¹ მართალია წინადადებები იდეალურად სწორად არაა აგებული და ზოგჯერ შეცდომებიც გვხვდება, მაგრამ საერთო ხასიათი ენისა ჰმოწმობს, რომ შამილს საფუძვლიანად ჰქონია შეთვისებული არაბული ენა. ხოლო მისი სტილი კლასიკური ეპოქის ძლევაშემოსილ არაბთა სარღლებს სტილს მოგვაგონებს. აქიდან ვასაგებია, თუ რამდენად ძლიერი ყოფილა შამილზე არაბულა ლიტერატურის გავლენა.

არა ნაკლებ საყურადღებოა ეს ძეგლები პალეოგრაფიულად. აღსანიშნავია, რომ ამ საბუთებში მსგავსად ჩრდ. კავკასიური წარმოშობის არაბული დოკუმენტებისა საზოგადოდ, ცალკე ასოებს ხშირად თან ახლავს თავისებური ნიშნები და ციფრები, რომლებიც დანიშნულეა ჯერჯერობით გაუგებარია. ყურადღების ღირსია აგრეთვე დიაკრიტული ნიშნები და ზოგიერთი ასოს თავისებური მოხაზულობა.² ამ ასოების შედარება შუააზიური წარმოშობის არაბულ-სპარსულ ძეგლებთან³ გვაფიქრებინებს, რომ ტრადიცია ამ შემთხვევაშიაც შუააზიიდან მომდინარეობს. მაგრამ ამ საკითხე ის საბოლოოდ შესწავლისა და შემოხსენებულ გაუგებარ ნიშანთა გამორკვევისათვის აუცილებელია ჩრდ.-კავკასიური წარმოშობის სხვა არაბულ ძეგლთა შედარებითა შესწავლა. ამჟამად საბჭოთა კავშირის ზოგიერთს ცეხტრში უკვე წარმოებს მუშაობა ამ მიმართულებით და იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ეს მუშაობა ხელს შეუწყობს შემოხსენებულ თავისებურ ნიშანთა მნიშვნელობის გამორკვევას და თანაც ხათელს მოჰფენს საკითხს იმის შესახებ, თუ რა როლი ითამაშა არაბულმა კულტურამ და ტრადიციამ ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა კულტურული ცხოვრების ისტორიაში.

ტფილისი 1935 წ. V.

1. ამ მხრივ დამახასიათებელია შამილის სიტყვები ი. გრამოვისადმი: „მაგრამ მე ბევრის წერას არ დავიწყებ, ეს მხოლოდ თქვენ გიყვართ ბევრი წერა“. E. A. Вердеревски й. Плен у Шамиля, III, 18; გრამოვის შესახებ ნ. იქვე, გვ. 7 და 8.

2) სტამაში არაბული ხიშნების უქონლობის გამო ტექსტის დეტალური პალეოგრაფიული ანალიზი არ ხერხდება.

3) იხ. მაგ., საქართველოს მუზეუმის არაბული ხელნაწერი № 580, რომელიც წარმოადგენს ბურჰან ად-დინ მუჰამად იბნ იბრაჰიმ ალ-ჰალაბის (გარდ. 956 წ. ჰიჯრით, ე. ი. 1549 წ. წ.) ჰანაფიტურ სამართლის წიგნს მულთაკა-ლა-აბჭურ ფი-ფურუჟ ალ-ჰანაფია (ნ. Brockelmann, II, 432, Ahlwardt, Verzeichniss, 4613; H. Kh. VI, 12848, 102).

პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი (ტფილისი)

იონა ხელაფილი სომხეთში და საიათნოვას¹

1930 წელს „ქართულმა წიგნმა“ გამოსცა 2 მონოგრაფია საიათნოვას შესახებ: ერთი გ. ლეონიძისა—„მგოსანი საათნავა. ბიოგრაფიული ესკიზი“, მეორე ჩვენს—„საიათნოვას ვინაობა. კრიტიკულ-ბიოგრაფიული ეტუდი“.

გ. ლეონიძის დამსახურება საიათნოვას საკითხის მიმართ განსაკუთრებით იმაში გამოიხატება, რომ, ჯერ ერთი, მან გამოაქვეყნა შესაფერი ადგილი იოანე ბატონიშვილის „კალმასობიდან“, სადაც მოტანილია დიდი რაოდენობის ხელაშვილსა და საიათნოვას შორის ახმატის მონასტერში, რითაც, სხვათა შორის, დადასტურდა ის ცნობა, რომ საიათნოვა მართლაც ბერად იყო შემდგარი ხსენებულ მონასტერში, მეორე კი—რომ მან, ლეონიძემ, უარყო ტრადიციული შეხედულება საიათნოვას-სიკვდილის შესახებ, ვითომდა უკანასკნელი მოკლულ იყოს ალა-მამად-ხანის მიერ 1795 წელს ტფილისის ალბის დროს, და ამის ნაცვლად წამოაყენა დებულება იმავე საიათნოვას ბუნებრივი სიკვდილით გარდაცვალების შესახებ 1801 წელს.

გ. ლეონიძისაგან, დამოუკიდებლად ასეთივე დებულებები წამოყენებული იყო, სხვათა შორის, ჩვენს შემოსენებულ მონოგრაფიაშიც, რომელიც საჯარო მოხსენებების სახით წაკითხულ იქნა გ. ლეონიძის წიგნის გამოსვლამდე გაცილებით ადრე—1929 წ. 11 და 12 ოქტომბერს ტფილისში და 7 დეკემბერს ერევანში. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენი მიდგომა საიათნოვას საკითხისადმი სულ სხვა იყო, ვიდრე ლეონიძისა, ვინაიდან ჩვენ გამოყენებული გვქონდა უმთავრესად სომხური წყაროები, ნაწილობრივ კი ქართულიც, ჩვენი დებულებები საუცხოვოდ ემთხვია ლეონიძის დებულებებს იმ განსხვავებით, რომ ჩვენ საიათნოვას მღვდლობისა და ბერობის სახელიც კი გამოვააშკარავეთ (ტერ-სტეფანე), აგრეთვე მისი მთელი გენეალოგია და კავშირი სანანის

¹ მოხსენებულია ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა და ლიტერატურათა და ძველი ქართული ლიტერატურის კათედრათა გაერთიანებულ სხდომაზე 13. V. 1933 წ. ამ წერილის წაკითხვისას მკითხველმა უთხოვდა უნდა გაითვლინა ჩვენი უკანასკნელი ნაშრომები საიათნოვას შესახებ ახალ მასალებზე აგებული: საიათნოვას შემოქმედების ლიტერატურულ-ხალხური წყაროები, — „ლიტერატურული მემკვიდრეობა“, ტ. I, ტფ. 1935, გვ. 232—254; საიათნოვას სომხურ ლექსთა სრული კრებული, ტფ. 1935, გვ. 1—130 სივ. ნიკოლაძე-სიკვდილის ათათურისკის „საიათნოვას“ კრებულში, — „წერილობითი“ 1935 № 189.

მიდამოებთან (იგი ს. იქაპატში მკვიდრ შავერდანთ სიძედ აღმოჩნდა) და მხოლოდ რაც შეეხება საიათნოვას მოკვლის ამბავს, ასეთი ჩვენ განხილული გვექონდა ყველა არსებული სომხური წყაროების მიხედვით, საიდანაც, სხვათა შორის, გამოჰყვანდა, რომ 1795 წელს ტფილისში მოკლული სახელგანთქმული სასულიერო პირი სომეხთაგანი, ყოველ შემთხვევაში, ახპატის ბერი ტერ-სტივანე—საიათნოვა არ უნდა ყოფილიყო.

1932 წელს ერევანში გამოიცა საიათნოვას სომხური სიმღერების (ლექსების) კრებული აშულ ჯივანის შეილის, აწ დამსახურებული ლიტერატორ გარეგინ ლევონიანის მონოგრაფიითა და შენიშვნებით, სადაც უკანასკნელი გვისაყვედურებს ჩვენ, საქართველოში მომუშავე პირთ, გ. ლევონიძესა და ჩვენ, მასში, რომ ჩვენ გავბედეთ უარგვეყო საიათნოვას ბიოგრაფიის ის მომენტები, რომლებიც მისი, ლევონიანის, აზრით სულყველაზე უდავო იყო (გვ. 34—35):

„თუ რომ საიათნოვას ცხოვრების სხვა მხარეები ბურუსით იყო მოცული, — ამბობს ლევონიანი, — ერთი რამ მაინც, მეტადრე ახვერდიანის გამოცემის შემდეგ, ცხად რეალობად ითვლებოდა, რომ მის სიკვდილს ადგილი ჰქონდა ტფილისში 1795 წ. ალა-მაჰმად-ხანის ლაშქრობის დროს, რომ იგი მოკლულა სპარსთა ჯარისკაცების მიერ ციხის ეკლესიაზე¹ თავდასხმის დროს.

„მომღერლის საფლავიც, თანახმად ამ ისტორიული რეალიისა, ცნობილი იყო იმავე ეკლესიის გალავანში, სადაც სომეხ მწერალთა კავკასიის საზოგადოების თაოსნობით ძველს საფლავზე 1914 წელს ძველი აღმართეს.

„ახლა საქართველოში, საიათნოვას ბიოგრაფიით დაინტერესებული ორი მკვლევარი, გ. ლევონიძე და ლ. მელიქსეთ-ბეგი, აქარწყლებს ქეშმარიტ ბაღ აღიარებულ ამ მოთხრობას, ვითომდა საიათნოვა მოკლული კი არაა, არამედ ბუნებრივი სიკვდილითაა გარდაცვალებული, ისიც 1795 წ. კი არა, არამედ მთელი ექვსი წლის შემდეგ — 1801 წელს“.

გ. ლევონიანი, მართალია, გ. ლევონიძესთან ერთად ჩვენც გვიხსენიებს, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ჩვენს წიგნს არ იცნობს, ხოლო ჩვენს დებულებებზე მსჯელობს იმდენად, რამდენადაც მას პირადად მოუხსენია ჩვენი მოხსენება ერევანში 1929 წ. 7 დეკემბერს (სომხურ ენაზე). ამიტომაც არის, რომ 1932 წ. გამოცემულ წიგნში იგი ამბობს: „მელიქსეთ-ბეგის ნაშრომი, რამდენადაც ჩვენ ვიცით, ჯერ არ გამოქვეყნებულა“, მაშინ როდესაც მას ხელთ ჰქონდა როგორც ი. გრიშაშვილის, ისე გ. ლევონიძის წიგნების სომხური თარგმანები (ხელნაწერებში), შესრულებული — პირველი ა. მერაბიანისა და მეორე გ. მურადიანის მიერ. თითქოს 1930 წელს ტფილისს ქართულ ენაზე მელიქსეთ-ბეგის მიერ გამოცემული წიგნი 1932 წლისათვის ლევონიანისათვის სავალდებულო არ ყოფილიყოს...

¹ 38 გვერდზე მოთავსებული სურათის ქვეშ აღნიშნულია „კლდისუბნისეული (ჭარაფი) წმ. გიორგი“, მაშინ როდესაც უნდა იყოს „ციხის წმ. გიორგი“.

ასე თუ ისე, ლეონიძის დებულებათა უარყოფის შემდეგ, იმ მუხლში, სადაც უკანასკნელი პ. იოსელიანს ეყრდნობა საიათნოვას სიკვდილის თარიღად 1801 წლის აღიარებით, გ. ლევონიანი ამბობს (გვ. 39):

„მისი (საიათნოვას) მოკვლის ისეთი დიდი დამადასტურებელი ფაქტი არსებობს, რომელიც ძირფესვიანად არღვევს იოსელიან-ლეონიძე-მელიქსეთ-ბეგის თეორიას. ვის შეეძლო კარგად ცოდნოდა საიათნოვას სიკვდილის გარემოება, ვიდრე მის ღვიძლ შვილს¹, და აი უკანასკნელის მოწმობა.

„საახიო მუზეუმში დაცულ საიათნოვას ლექსთა დავთარში, რომელიც გადაწერილია 1823 წელს, ლექსის გვერდით „ხაბარ გნაც ბლბული მოტ“ მის დამწერ ოპან სეიდოვს (აშულის შვილს) აქვს ასეთი, ჩვენთვის მეტად საყურადღებო, შენიშვნა: «ეს მუხამაზი საიათნოვამ შეთხზა, რომ შაჰი (ალა-მაჰმად-ხანი) დიდის ყივინით უნდა მოვიდეს მის საფლავზე; ეს არის მიზეზი, რომ იგი ლუკმა-ლუკმად აქციეს».

„რომ მიზეხად მართლაც ეს ლექსი ყოფილა თუ არა,—ეს არაა მთავარი საკითხი. მაგრამ რომ შვილმა იცოდა, რომ თავისი მშობელი ლუკმა-ლუკმად აქციეს, ეს არის მთავარი.

„დეე შეიტყონ მკვლევართ მელიქსეთ-ბეგმა და ლეონიძემ, რომ ლუკმა-ლუკმად ქცევა მოკვლას ნიშნავს და არა დაშვებას იმისას, რომ იგი ექვსი წლის შემდეგ ბუნებრივი სიკვდილით გარდაიცვალოს.

„მაშასადამე, დღეიდან განსაკუთრებით ყურადღება უნდა მიექცეს იმას, რომ საიათნოვას მოკვლის ამბის უარყოფა და 1801 წ. ბუნებრივი სიკვდილით გარდაცვალება სრულიად ამაო და ზედმეტი შრომაა“.

ასეთი არგუმენტაციითა და დარიგებით მოკვმართავს ჩვენ გ. ლევონიანი საიათნოვას სიკვდილის საკითხის გარჩევისას.

ქართველი მკითხველი კარგად იცნობს იმ მასალებს, რომლებიც ჩვენ პირადად წამოვაყენეთ, როდესაც ვამტიკივდით საიათნოვას ბუნებრივი სიკვდილით გარდაცვალებას, ალა-მაჰმად-ხანის ტფილისზე ლაშქრობის გარეშე, 1800—1801 წლებში (იხ. ჩვენი მონოგრაფიის გვ. 134—138).

ჩვენი და გ. ლეონიძის მიერ წამოყენებული დებულება საიათნოვას სიკვდილის საკითხში გ. ლევონიანის მონოგრაფიის გამოცემის შემდეგაც შეურყეველი რჩება, და რომ საიათნოვას „მოწამობრივი“ სიკვდილის ამბავს ერთხელ და სამუდამოდ ბოლო მოეღოს, საჭიროდ მიგვაჩნია კვლავ დაუბრუნდეთ მას ზოგიერთი ახალი მასალის გამოყენებით.

მაგრამ წინასწარ ავწონ-დავწონოთ ყველა ის მასალა, რომელსაც საიათნოვას მოკვლის საკითხისათვის რაიმე მნიშვნელობა აქვს.

„საიათნოვას სიკვდილი არსებულ ლიტერატურაში,—ვეწოდით ჩვენ 1930 წელს,—მეტისმეტად ლამაზი და ადამიანის გრძნობათა აღმძვრელი შტრიხებითაა მოცული, რომელიც უფრო სათეატრო წარმოდგენისათვისაა გამოსადეგი

¹) ხაზასმა ჩვენია. ლ მ.-ბ.

(რაც, სხვათა შორის, მხატვარმა გიგო შარბაბჩიანმა უკვე საქუცხოველ გამოიყენა), ვიდრე ნამდვილი მეცნიერული გზით შედგენილი დიდებული საზანდრის ბიოგრაფიისათვის⁴.

„ბევრი რამ ჩაუწერია თავის დროს საიათნოვას შესახებ გ. ახვერდიანს ზეპირსიტყვაობით მოღწეულ მასალათა მიხედვით. ამთგან ზოგიერთი ცნობა, სინამდვილის გამოხატველი, ჩვენ მისაღებად მივიჩნიეთ, ზოგი კი გვაქარწყლეთ. სამწუხაროდ თუ საბედნიეროდ, გასაქარწყლებელ ცნობათაგანია უაღრესად ის, სადაც საიათნოვას სიკვდილის გარემოებებია გადმოცემული: ვითომდა, როდესაც ალა-მაჰმად-ხანის ჯარი შემოესია ტფილისს და დაცვა ახპატის მონასტრის მეტოქეს—ე. წ. „ციხის დიდ ეკლესიას“, მაშინ საიათნოვა შიგ ლოცულობდა. მაგრამ მოწესემ, სპარსთა მახელითა ქვეშ მოქცეულმა, ირჩია მსხვერპლად იქცეს შემდეგი სიტყვების თქმით: არ გამოვალ ეკლესიიდან, არ გადავუდგები იესოსა“.

და, წარმოდგინეთ, ეს ზეპირსიტყვაობა იმდენად იყო ჩამუდარი ადამიანთა სულსა და გულში, რომ „მოწამოებრივი აღსასრული“ გარეშე საიათნოვას სიკვდილი პირდაპირ წარმოუდგენელი იყო. ამით აიხსნება, რომ საიათნოვა ვითარცა „წამებული“ შეტანილი იყო იაკობ მანანდიანისა და ჰრაჩია აქარიანის მიერ 1903 წელს ვალარშაპატში (ეჯმაიწინში) გამოცემულ კრებულში სათაურით: „სომეხთა ახალი მოწამენი (1155—1842)“, მგოსნის „მარტილოზის“ ვადაბეჭდვით გ. ახვერდიანის 1852 წელს გამოქვეყნებული წიგნიდან.

ამ ვერსიისავე გამომხატვრებას წარმოადგენდა ის ლეგენდაც, რომელიც, აწ განსვენებული მექიანურე საშა ოჰანეზაშვილის მიერ შეთხზული, აწ. გარდაცვალებული პუბლიცისტ-ისტორიკოსის ლეოს მიერ იყო გასაღებული პრესაში: როდესაც საიათნოვამ დაინახა ტფილისის უღმრთელი მოხრება და ადამიანთა გაწყვეტა, ისარგებლა აღმოსავლეთში დაჯანთებული იმ უფლებით, რომლითაც მგოსანს თამამად შეუძლია მეფესთან მისვლა და თავისუფლად ყველაფრის თქმა, აიღო საზი და მოისურვა ალა-მაჰმად ხანთან მისვლა და შეტყობინება, რომ მან შეაჩეროს აკლება და მოხრება, მაგრამ გზაზე მოიკლა.

„და რა თქმა უნდა, —ამბობდა ლეო („ხორურდიან ჰაიასტან“ 1920 წ. № 2), —თუ რომ იგი, რასაკვირველია, ისტორიული სინამდვილეა, შედარებით უფრო დიდ სახეს ანიჭებს ჩვენს დიდ სახალხო მომღერალს, ვიდრე გეორგ ახვერდიანის ნაამბობი—უსიტყვო მსხვერპლობა ეკლესიაში, როდესაც მას შეეძლო ეთქვა:

„ჩემანამ ქილისადან, ღონმანამ ისადან“ (იხ. ჩენი „საიათნოვას ვინაობა“, გვ. 119).

როგორც მკითხველს მოეხსენება, საიათნოვას მოკვლის ვერსიის საწინააღმდეგოდ ჩვენ მიერ წამოყენებული იყო შემდეგი დებულება, მე-18 (იქვე, გვ. 143—144):

„1795 წლის 11 სექტემბერს ალა-მაჰმად ხანის მიერ ტფილისის შემუსვრის დროს სომეხთაგან წამებული სასულიერო პირი ტერ სტეფანე—საიათნოვა კი არ უნდა ყოფილიყო, არაჲდ დეკანოზი გრიგოლ ტერ-შმაგონიანცი;

უკანასკნელის მოკვლის ამბავი ზეპირსიტყვაობას გადაუმახინჯებდა. ამასთანავე, იმ მიზეზის გამო, რომ იგი მოლნინის წმ. გიორგის მონასტრის წინამძღვარი იყო, ხოლო რადგანაც ახბატის მეტოქე ტფილისში წმ. გიორგისადმი იყო მიძღვნილი, ამიტომ იმავე ზეპირსიტყვაობას ორივე ეკლესია აურდაურევია ერთმანეთში, და ის, რაც მოლნინის წმ. გიორგის ეკლესიაში მოხდა, ახბატის მეტოქეს წმ. გიორგის ეკლესიას მიეწერა, რომელიც ტერ. სტეფანე—საიათნოვას სახელთან იყო დაკავშირებული... საიათნოვასადმი მიწერილი სიტყვებიც—„არ გამოვალ ეკლესიიდან, არ გადავუდგები იესოსა“— ზეპირსიტყვაობითი გზით უნდა იყოს შეთხზული, როგორც ეტყობა, ერთ-ერთი თურქული ლექსის ნადაგზე, სადაც მგოსანს ნათქვამი აქვს: «საიად ნოვა არ უღალატებს სარწმუნოებას, —იგი სომეხია»¹.

მეორე საბუთი საიათნოვას 1795 წ. მოკვლის სასარგებლოდ მიჩემებულია საიათნოვას შეილის—ივანე სეიდოვის ცნობა, რომელიც მოთავსებულია საქვეყნო მეცნიერებათა აკადემიის სააზიო მუზეუმის (აწ აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის) ლენინგრადს 1823 წ. ხელნაწერის Georgica № 222 სათანადო მინაწერში, რომელსაც თავის დროზე გ. ასტეაწატრიანმა (გ. ასატურმა)² მიაქცია ყურადღება, სადაც ნათქვამია შემდეგი (გვ. 69 v.): «ესე მუხამბაზია. საიათნოვამ იფიქრა, რომა ყაენი უნდა იპისი საფლავზედ მოვიდეს დიღისა ყიენითა მისთვის ლუკმა-ლუკმათ დაკუწოს³. ძალი ვისაც კაცობა ეხმარათ იმისთანა ვაჟიკაცის სიკვდილი»⁴. მართალია, გ. ლევონიანი ამ სიტყვებს ისე განმარტავს, თითქოს აქ მოკვლაზე იყოს ნათქვამი, მაგრამ ეს სწორე არ არის, ვინაიდან „ლუკმა-ლუკმათ დაკუწვა“ გადატანითა მნიშვნელობითაა ნახმარი, როგორც, მაგალითად, № 15 სომხური ლექსის მე-3 ტაგში, სადაც ნათქვამია: *ახსიაყჩან კია ჯჩჩა მათ-მათ მხიღველს ლუკმა-ლუკმათ დაკუწე, ე. ი. „სწვევ და ჰდავავ“, სწორედ ისე, როგორც *ქიურა ქიურ-ქიურ ხანიათ* ტფილისის სომხურ კილოზე მუცელი მეწვის, მუცელი მეხრუკება'ს ჰნიშნავს, და არა მუცელი ექვს-ექვსად იქცევა (სიტყვა სიტყვით).*

ხოლო რომ ეს მინაწერი ალა-მაჰმად-ხანის მიერ საიათნოვას მოკვლას არ ჰგულისხმობს, ჩანს იქიდან, რომ: 1) თვით ლექსის უკანასკნელ ტაგში მოხსენებულია შაჰ-აბაი; 2) მინაწერში მოხსენებულია საერთოდ „ყაენი“ და არა სახელდობრ ალა მაჰმად-ხანი; 3) კონტექსტში ზმნები ნახმარია მყოფადმი—ყაენი უნდა მოვიდეს... ლუკმა-ლუკმათ დაკუწოს (და არა „მოვიდა და ლუკმა-ლუკმათ დაკუწა“); და სხვ.

და რომ ეს ასეა, ამის სასარგებლოდ ჩვენ შეგვიძლია დავიმოწმოთ იგივე ივანე სეიდოვი, რომელიც ზემოხსენებული № 222 ხელნაწერის სხვადასხვა ადგი-

¹) *«Ազգագրական Հանդէս»,* ტ. X, 1903, გვ. 100 (სადაც მოტანილია მინაწერის ნხოლოდ სომხური თარგმანი). შემოწმებულია ჩვენს მიერ ადგილობრივ.

²) ხაზასმა ყველგან ჩვენია. ლ. მ.-ბ.

³) ამ მინაწერის ფაქსიმილი იხ. ჩვენს ნაშრომებში: საიათნოვას სომხურ ლექსთა სრული კრებული, ტფ. 1935. გვ. 101. *სურ ზიოქსერ შაჟაქ-ნიქაქ აიათაყსაკლან 'ანათათა კიოქსან' ჯიქქედ.* — *«Պրոცեսურ»* 1935 № 189.

ლას თავის მამას „საცოდავ მიცვალებულს“ უწოდებს და არა „მოკლულს“, ისევე, როგორც ჰემოპოყვანილ მინაწერში „სიკვდილს“ აღნიშნავს: „ეს წიგნი საქართველოს მეფის ძის თეიმურაზისა არის საიათნამას შვილმა ივან იოანემა დამიწერა თავის მამის სააიანამას ლექები იმის სახსოვრად“ (გვ. 1 r); „ესე მოსტაზათის ხმაზედ არის ნათქვამი უჩლამა ლხინში გამღერით და მოიხსენიეთ თქვენი უმცირესი მიცვალებული სეიდნოაც“ (12 r); „მათი უმაღლესობა ყოვლად საქართველოს და სხუათა და სხუათა მეტად ხსენებულმა მეფე თავისი უღირაი მონა საცოდავი საიათნოვას გააწყრომია და გარეთ გაუგდიაო, იმაზედ მოუხსენებია, იანჯი იგავი არ გახლავს“ (12 r); „ისე დიახ ცო გასაელის ხმაზედ არის ნათქვამი საიათნოვასგან. იმ საწყალსაც ეხსის დარდი ჰქონია და ენა-მეტყველება გამოუჩენიაო და დიდი ფიქრი გაუწევია, რადგან ასრე არის სოფელი გარეთ უნდა გაიაროს. საცოდავს თითო შენდობა ბძანეთ. რომელმაც ჰქონდის, წაიკითხოს აზრი და უმცირესი მონა თქვენი უბედური ივან სეიდოვი მოხსენდის“ (62 v).

ამასთანავე საინტერესოა ისიც, რომ მასვე, ივან სეიდოვს, გიორგი XIII ის მეფობას (1798—1800) თვისი მამის—საიათნოვას მიერ შეთხზული ლექსის „სოფელსა და სოფელს შუა“ მე-5 ე ტაეპის შესაფერი სტრიქონი გადაუწერია ასე:

„საიათნოვას გიორგი მეფის ყმა ამზობენ, მართალია!“

დიახ, ამხ. გ. ლევონიანო, ვის შეეძლო უფრო კარგად ცოდნოდა, რომ საიათნოვა გიორგი მეფის ყმა იყო, ვიდრე მის ლეიძლ შვლს!

რომ ალა მაჰმად-ხანის მიერ 1795 წ. ტფილისის მოხორების არც-ერთ აღმწერელს, არც ქართველსა და არც სომეხს, საიათნოვას მოკვლავ არაფერი აქვს ნათქვამი, ეს ხომ ცნობილი ამბავია. ქართულ წყაროებს რომ თავი დავანებოთ, მხოლოდ სომხურ ენაზე ამის შესახებ დღემდე სულ ცოტა 3 წყარო მიიწე იყო ცნობილი: არ უთიუნ არარატიანცი (რომელიც საეპოდო ითვლება), შამჩი-მელქო და სერობი, რომელთაგან უკანასკნელის ცნობა ფრიად დამაფიქრებელია იმ მხრივ, რომ „მაშინ, როდესაც მოლნინის წმ. გიორგის ეკლესიის წინამძღვრის, დეკანოზ გრიგოლ ტერ-შმაგონიანცის წამება დიდ ამბად აქვს მოთხოობილი“¹, საიათნოვას მკვლელობაზე იგი არაფერს ამბობს.

ახლა ჩვენს ხელთაა 1795 წლის მოხორების აღწერის მეოთხე წყარო სომხურ ენაზე—უსახელო ავტორის მიერ შედგენილი „შემოკლებითი ისტორია ქალაქ ტფილისის მოხორებისა წარმოუდგენელი აკლემითა, რომელიც ვერაგული ომითა კმნა ალა-მეჰმეტ-ხანმა, რომელმაც გააქცუნა მოხუცი მეფე ქართველთა ირაკლი მეორე, წელსა უფლისასა 1795“. ეს ახალი დოკუმენტი აღმოჩნდა ხელნაწერთა ერთს კოლექციაში, რომელიც საქართველოს მუზეუმმა შეიძინა

¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საიათნოვას ცინობა, 136.

1932 წ. ¹, ახლა კი აღნუსხულია იმავე მუზეუმის სომხური ხელნაწერების კოლექციის № 20-ით. იგივე ისტორია, რომელიც იწყება სიტყვებით „წელსა მეფობისა კონსტანტინებოლს სულთან სელემან მეორისა და თვითმპყრობელობის. რუსეთს ნექტარინე (ე. ი. ეკატერინე) დედოფლისა, მეოთხე წელს გალთა (ე. ი. ფრანკთა) ერთობ აჯანყებისა (ე. ი. საფრანგეთის დიდი რევოლუციისა)“. შედგენილია 1796 წლის იანვარს, ხოლო შემოკლებულია იმავე წლის ივნისს კონსტანტინებოლს. აქაც საიათნოვას მოკვლახე არაფერია ნათქვამი.

რაც შეეხება გალუსტ შერმაზანიანციის მემუარებს, სადაც აგრეთვე მოტანილია 1795 წ. ტფილისის მოახ-ების აღწერა, ამ უკანასკნელს არავითარი სერიოზული მნიშვნელობა არ შეიძლება მიენიჭოს იმის გამო, რომ თვით ეს მემუარები შედგენილია მე XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მოსმენილ გადმოცემებზე და დამთავრებულია, როგორც წინასიტყვაობიდან ჩანს, 1882 წლის დეკემბერს ბათუმში (წინასიტყვაობა ამ დატითაა დათარიღებული), ხოლო გამოცემულია ცალკე წიგნად დონის რუსტოვში 1890 წელს.

სამღვდელთ პირების წამების შესახებ აქცაა საუბარი, მხოლოდ იმ ვერსიით, რომელიც როგორღაც გაგონილი ჰქონდა საშა ოპანენაშვილს, და არა გეორგ ახვერდიანციისეული ვარიანტი. ხოლო ასეთ სამღვდელთ პირებათ მოხსენებული არიან მხოლოდ მღვდლები—ტერ-გეორგი და მოხუცი ტერ-სტეფანე², მაშინ როდესაც საიათნოვა ტერ-სტეფანე ვარდაპეტი იყო³.

ამას გარდა, ამჟამად ჩვენს ხელთაა აგრეთვე სხვა, უფრო ძლიერი და დამაჯერებელი საბუთი იმისა, რომ 1798—1800 წლებში საიათნოვა ცოცხალი ყოფილა და ახპატის მონასტერში იმყოფებოდა. ეს გახლავს იოანე ბატონიშვილის „კალმასობა“, რომელიც გადაწერილია 1813—1828 წლებში შექმნილი სათაურით: „იონა იერომონახის მოგზაურობა გინა მიმოხილვა ქმნილი საქართველოს მეთცამეტის მეფის გიორგის ძის იოანესითა, ფრიად მშვენიერ საამოს და უზნობიანა შეწყობილნი“⁴.

¹) ამის შესახებ წაკითხულ იქნა სპეციალი მოხსენება ჩვენს მიერ საქ. პედინსტიტუტში აღმოსავლურ ენათა და ლიტერატურათა კათედრის საჯარო სხდომაზე 12. V. 1932 წ. შდრ აგრეთვე: ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საფრანგეთის დიდი რევოლუცია და მისი გამოძახილი სომხურ და ქართულ საზოგადოებაში, „დროშა“ 1931 წ. № 9—10, გვ. 20.

²) გალუსტ შერმაზანიანცი, *ზექსერ აყყაქს იყამიანხან ზამარ*, გვ. 67—70, კერძოდ 69.

³) [ამ წერილის მოხსენებად წაკითხვისა და დასაბუტდად გადაცემის შემდეგ ჩვენ წილად გვგვდა აღმოგვიჩინა ახალი მასალები საიათნოვას შესახებ. ეს გახლავს ახპატის მონასტრის ვარდაპეტი სია, რომელშიც მოხსენებულია ტერ-სტეფანე. ხოლო ეს ტერ-სტეფანე ცოცხლად ჩანს 1796—1798 წ.წ. მინაწერებში. აღა-მაჰმად ხანის მიერ მოკლულად კი მოხსენებულია ახპატის კეთილმოწყვე (გორწაქალ) ტერ-მიხითარი. ამის შესახებ დაწერილებით იხ. ჩვენი სტატია: *«Պրոცხաք»* 1935 წ. № 189.]

⁴) კალმასობის შესახებ იხ.: დ. კარიკაშვილი, გინ არის კალმასობის ანუ ხუმარსწავლად წოდებული ქართული ენციკლოპედიის ავტორი, „საქართველოს არქივი“, წ. II ტფ. 1927, გვ. 29—47, 187; აგრეთვე: პ. რფ. გ. ჯავახიშვილი, კალმასობა, დუშს. წრებელი პედინსტიტუტის გამ., ტფ. 1933.

ჰქონდათ მეფესთან. და შენც მეფე გიორგი ვით გწყალობს, ვინც შენს
ხომ ყოველთა იციან, და ამა შენი საჯლის კაცი“.

შემდეგ მოთხოვრებულია იონას მიერ სანაინის მონასტრის შემოვლა და
ახატიისაჲს გამგზავრება (გვ. 167 r—167 v):

„იონამ განი. იენა მას ღამეს, მეორესა დღესა იხლა მუნებუნი შენებუ-
ლებანი და სიმაგრენი, დიდად მოიწონა და სთქვა: მიკერა, მეფეთაჲს, რა-
ტომ აქ ქალაქებისაჲთ არ გაუკეთებიათ სიმაგრეები და ხალხი არ დაუსახლ-
ეს, ეს ხომ ბუნებისაჲს არის თვით-ქმნილი და მკედლობათაჲს შეუალი.
მაგრამ ჰკავს, თანაშემწენი ვერ ყოლია ესეგითართა გულსაოდგინენი, არამედ
მეძიებულნი საკუთრად თავთა თვითთა სარგებლობსა. და წარმოვლდა ახა-
ტისაჲს“.

ამის მომყოლი ნაწილია, რომ გამოქვეყნებულია გ. ლეონიძის წიგნში
(გვ. 28—31), აგრეთვე მოკლეად გადმოცემულია პროფ. გ. ჯავახიშვილის
მონოგრაფიაში „კალმასობა“ (§ 48, გვ. 161—164).

ორი აზრი იმის შესახებ, რომ „კალმასობის“ პირველ ნაწილში მოთხო-
ბილი ამბავი—იონა ხელაშვილის შეხვედრა საიათნოვასთან ახატი—გიორგის
მეფობის ხანას უნდა ჰქონოდა ადგილი, შეუძლებელია. თუ არა და, სოლომონ
არღუთაშვილის რატომ უნდა ეთქვა იონასათვის: „ბიძა ჩემსა მაგრე მწყალობდა
მეფე ერეკლე“, ხოლო იონას—სოლომონსათვის: „და შენც მეფე გიორგი ვით
გწყალობს, ეს ხომ ყოველთა იციან“,—როგორ სიტყვიდანაც ნათლად ჩანს,
რომ იონას მოგზაურობას სომხეთში ახალა-სანაინ-ისხანა-ახატი სანახაჲდ,
როდესაც იგი შემთხვევით წააწყდა საიათნოვას ახატის მონასტრში ადგილი
უნდა ჰქონოდა ირაკლი II-ის გარდაცვალების შემდეგ, გიორგის მეფობაში.

ამიტომაც სრულიად ვასაგებია, თუ საიათნოვა ცნობილ ლექსში რატომ
იხსენებს თავია თავსა გიორგი მეფის ყმად:

„საიათნოვას გიორგა მეფეს ყმაა აძობენ, მართალია!“¹.

ანუ ვარიანტი:

„საიათნოვას გურგენ-ხანის ყმას ამბობენ, მართალია!“².

ახლა სრულიად ვასაგებია აგრეთვე ეს გარემოება, თუ საიათნოვა თავის
ერთს სომხურ ლექსში, რომელიც მას ლექსთა კრებულგანში არ მოაპოვება და
რომელიც მხოლოდ ზეპირსიტყვიანობის გზით მოუღწევია გ. ახვერდიანი-
ცამდღე, რატომ ამბობს თავია თავზე:

„ახატის კანდილაკი საიათნოვა ვარ,

ერთი კანდილ-ს ანთი ზეთიც არა მაქვ!“³.

რომ საიათნოვა, მართლაც ახატის ბერი იყო, ეს ამბავი საუცხოოდ
მტკიცდება „კალმასობ-ს“ შესაფერი ადგილით. ხოლო რომ მიი სიხელი „სტე-

¹) იგივე.

²) *„საქყაყარასკან ჯანუცა“* X, 110, შდრ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საიათნოვას ენა-
ობა, 137.

³) ი. გრიშაშვილი, საიათნოვა, 98.

⁴) ლ. მელიქსეთ-ბეგი, იქვე, 79—80.

ფანე“ იყო, ესეც ნათლად ჩაჩს როგორც ეჯშიაწინის (ყოფ. თავრიშის) მონასტრის წერიდან, სადაც საიათნოვა თავია თავს 4 ჯერ „ტერ-სტიფანოსის“ (ომახურად), ისე ერეგნის ხელნაწერიდან, სადაც მისი შვილის ღინაწერებში ორგან „ტერ-სტიფანა“-დაა მიხსენებული (ქართულად) ¹.

მაგრამ ამჟამად საკითხი იმაშია, თუ საიათნოვას კავშირი აბბატის მონასტრთან ჩიერ როგორ უნდა გვესმოდეს: იგი დაყუდებული იყო თვით აბბატის მონასტერში, თუ უკანასკნელის მიტოქისში ქ. ტფილისს, რომელიც „ცინის დიდ“ ანუ „კათოლიკე დოქისისმობლის“, შემდეგში „წმ. გიორგის“ ეკლესიად იყო ცნობილი და დღესაც არსებობს, თათრის ძოედანზე.

საიათნოვას მკვლელობის ამბის (ლიტერატურაში პირველად მხოლოდ 1852 წელს გამოაშკარავებული) ანალიზი ზემოაწვნილი ორ-სტრიქონთან დაიჭირებით გვიარჩნებს აიიარებას სწორედ იმისას, რომ 1795 წლამდე აბბატის ბერი ტერ-სტიფანეს შეედლო ტფილისის მიტოქისთან ყოფილიყო მიმაგრებული და ამიტომაც აღამამად-ხანის ლაშქრობის დროს იძულებული იწინებოდა ტფილისიდან სადმე გაპარულიყო, ხოლო 1795 წლის შენდევ, როდესაც არა მხოლოდ ტფილისი მოიხრდა, არამედ აბბატის მონასტერიც თავისი სამეურნეო დაწესებულებებით (ხეთისა და სანთლის ქაობნიბი, წისვილები და სხვა), ადვილად დასაშვებია, რომ ტერ-სტიფანე უდაბურ-უკაცურ აბბატში გაემწესათ კანდელაკის თანამდებობაზე, რომელსაც სწორედ ზეთზე და სანთელკუნძრუტზე უნდა ეხრუნა, სანამ იქ კალავ ანუშავდებოდა ზეთის-სანთლი ქარხანა. და აი სწორედ ამ ვაკირებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული საიათნოვას სიტყვები, რომ მას, აბბატის კანდელაკს, ერთი კანდელის ასანთი ზეთიც კი არ მოეპოვება. ვიმეორებთ, ასეთი ფრაზა ტერ-სტიფანეს მხოლოდ 1795 წლის მოიხრების მომდევნო ახლო წლებში შეედლო გამოეთქვა, და არა 1795 წლამდე, რაც საუცხოოდ უდგება, ერთის მხრივ, „კალასობის“ ცნობა, მორეს მხრივ კი ავტობიოგრაფიული ცნობის შემცველ ისავე ზემოტნილ ფრაზას.

რაც შეეხება თეიმურაზ ბატონიშვილის ცნობას, რომ საიათნოვა „ყო სანაინილი მეფის გიორგის XIII საბატონიშვილოს სოფლისა საქართველოს სომხთაგანის“ ², რე ქემპაოტების შემცველია იქნენად, რამდენადაც საიათნოვა, მართლაც, გიორგი რაქოს ძის ყმად ითლებოდა არა მხოლოდ ამ გიორგის ბატონიშვილობის ხანაში, არამედ აგრეთვე მეფობისაშიც (1798 - 1800), ხოლო სანაინი აქ არაფერს შუაშია, ვინაიდან საიათნოვას აფშირი აბბატ-საიათნის რაიონთან დამოკიდებული იყო რყვობით კავშირზე, რამდენადაც ძისი ცოლი მარმარა (გარდაცვლილი 1768 წელს), როგორც ჩვენ მოგვიხდა გამოგვეცხა, სანაინ-უხუნლართან (ოქუნთან) ახლოს მდებარე სოფელ იქაპატ-დან (საგუბატიდან) იყო—იქაურ მკვიდრ გლეხ შავერდანთ ქალი ³.

¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საიათნოვას ვინაობა, 82-83, 88-89; ზახ. „შეიქნაფ“ 19:5 № 189.

² იხ. ანკლესიო მუხუშის კოლექცია ხელნაწერი № 1091, გვ. 99, შდრ. გ. ლგონიძე, ივოსანი საიათნოვა, გვ. 10.

³ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საიათნოვას ვინაობა, 58, 60, 91, 145.

„კალმასობის“ მეორე და მე-ათე ნაწილშიც, რომლებიც წარმოადგენს საქ. საისტ.-საეთნოგრ. სახ. კოლექციის №№ 2170 და 2134 ხელნაწერებში, საინტერესოა აღწერით იონა ხელაშვილის მოგზაურობისა სომხეთში, სახელდობრ ეჯმიაწინში.

როგორც ვეკობა, იონა ხელაშვილი უკანაყოფილო დარჩენილა „ქართლსა შინა... მრავალთა ცვლილებისა სამეფთა“ გამო, რომელთადაც დაკავშირებით „ახალსა ძარბებულობასა საქმენიცა ახალნი შეუდგებიან“-ო: მას განუცხადებია, რომ „არღა ნ-ბავს ცხოვრება ქართლსა შ-ხა, ვინაჲდგან ჩეფეუაგან მოკლებულ იქმნა ეტყუანა იგი“-ო, და მიუძარბავს თვის (ქვათ-ხევის მონასტრის) წინაძეღარს, რომლისგანაც უფროგია „როდენისამე დროჲსა ნებისა ც-მა, რათა წარვიდეს ეჩიიწინად, და უკეთუ იშოვის რასმე, მუნიდგანაც მსახურებას მონასტერსა (ე. ი. ქვათახევის)“.

ქვემოთ მოტანილი ტექსტიდან ნათლად ჩანს იონას მოგზაურობის გარემოება სომხეთს: როგორ იგი მივიდა ეჯმიაწინს და წარდგა „ორქივატერის“ (ე. ი. სომეხთა კათალიკოსის)† წინაშე და როგორ ეჯმიაწინს სა-რებულომ იოიწადინა „გადაერჯულებია“ იგი სომეხთა სარწმუნოებაზე, და როდესაც იგი უკვე ამის საზნადისში იყო, როგორ მივიდნენ იქ საქართველოს მეფის კარის ხუცესი—გიორგი მღვდელი შავმელიქისშვილი და ქიზიყელები და „გასომეხბას“ გადაანარჩუნეს.

ვრცელ მოთხრობაში, რომელსაც ხელნაწერში საკმაოდ დიდი ადგილი უკავია, ხოლო მას ჩვენ ქვემოთ შემოკლებითი სახით ვაქვეყნებთ, ნათლად ჩანს, თუ რომელი „ორქივატერის“ მართველობის დროს მისულა იონა ეჯმიაწინში. ამის შესახებაც ორი აზრის დაშვება შეუძლებელია. როგორც თვით იონა, ისე საქართველოს მეფის კარის ხუცესი—გიორგი მღვდელი შავმელიქისშვილი და ქიზიყელები სომეხთა კათალიკოსს ესაუბრებიან უშუალოდ, ე. ი. უთარჯიშნოდ. ამასთანავე, გიორგი მღვდელი კათალიკოსის ძეგლ ნაწინობად აღმოჩნდა („გოი გის კარგად იცნობდა ორქივატერი“- ნათქვამია კალმასობაში). ეს კი იმას ჰგულისხმობს, რომ იონას ეჯმიაწინში ყოფნისას კათალიკოსად ქართულის მცოდნე პირი უნდა ყოფილიყო. მართლაც, ასეთ კათალიკოსად ეჯმიაწინში დეოთ ენაგეთელი, გვრად ყოლიანაშვილი, ჩანს, რომელმაც ეჯმიაწინის საყდარი (ტახტი) ჩაიგდო ხელში დანიელის კათალიკოსობის დროს, როგორც კონტრ-კათალიკოსი, 1801 წლის 28 აპრილს, ხოლო გადაყენებულ იქნა 1804 წლის სექტემბერში. მაშასადამე, იონას ეჯმიაწინში მისვლა შეიძლება დათარიღებულ იქნეს, სანაინ-ახპატში ყოფნის შექდეგ (1798—1800), არა უადრეს 1801 წლის გაზაფხულისა, სივანაირად რომ ვთქვათ, საქართველოს რუსითთან შეერთების მოადევნო დროით. ამასთან დაკავშირებით კი ნათელი ხდება ის გარემოება, თუ „ქართლსა შინა... მრავალთა ცვლილებისა საქმეთა“-გან უკანაყოფილება, რომლის გამოც იონამ აღარ ინება „ცხოვრება ქართლსა შინა, ვი-

† ამ ტერმინის შესახებ იხ. ლ. მელიქიძეთ-ბეგის, ვახუშტისეული „იშიტტრუქის“-თვის, — „საისტორიო მოამბე“ 1924 წ. № 2, გვ. 229.

ნაადგან მეფეთაგან მოკლებულ იქნა ქუტყყანა იგი“-ო, რით უნდა უკრძალავდეს გამოწვეული.

ხოლო ის პატარა ეპიზოდი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ეჯამაწინში იონა ხელაშვილის პიროვნების ირგვლივ (ვპვულისხმობთ დიპლომს სომეხთა კათალიკოსსა და ქიზიყელებს შორის), ფრიალ საინტერესოა სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის ისტორიისათვის.

როგორც იონას ყოფნა ეჯამაწინში, ისე მის ირგვლივ იქ მომხდარი ეპიზოდი საკმაოდ ვრცლად აღწერილია იმ ნაკვეთებში, რომლებსაც ჩვენ აქ ვაქვეყნებთ თანახმად „კლმასობის“ მეორე და მესამე ნაწილისა, რომლებიც წარმოდგენილია საისტ.-საეთნოგრაფ. საზ. კოლექციის №№ 2170 და 2134 ხელნაწერებში. ხოლო მოთხრობის მოკლე შინაარსი მოცემულია პროფ. გ. ჯავახიშვილის მონოგრაფიაშიც (§ 94, გვ. 248—252).

* * *

№ 2170

გვ. 370

..... შემდგომ ბერი წამოვიდა სახლად თვისა და განმზარახტელმან თავის შორის დამტკიცებულ ჰსცნო ეჩმიაწინს ორქივატერთან წასვლა და მუნ ცხოვრებისა აღრჩევა. ვინააღდგან ქართლსა შინა ხედვიდა მრავალთა ცვლოლებისა საქმეთა, ვითარცა თქმულ არს, ახალსა მართებულობასა საქმენიცა ახალნი შეუდგებთან და მერეთ დამმტკიცებულმან თვის შორის ბერმან ვედრებით ჰსთხოვა წინამძღუარსა თვისსა რაოდენისამე დროასა ნებისა ცემა, რათა წარვიდეს ეჩმიაწინად და უკეთუ იშოვის რასმე, მუნიდგანაც მსახურებას მონასტერსა. წინამძღუარი, გამგონე ამისა, არა აძლევდა ნამდვილსა პასუსსა. გარნა მრავალგზის იძულებამან ბერისამან ნება ჰსცა წინამძღუარმან. ხოლო ბერი მხიარულ ქმნილი განეშადა წასასვლელად. ბერმან მოიპოვა კარგნი უკუც ვაქარნი და წაჰყვა მათ ერევანს. მისრულნი ეჩმიაწინს ვაქარნი წარვიდნენ ერევანს. ხოლო ბერი დაშთა ეჩმიაწინსა, და მისრული ბერი ორქივატერის მოხუცეთაგანსა ვისმე ცხად უყოფს თვისისა ვითარებისა მიზეზსა, და სთხოვს ვედრებითა, რათა მისცენ მას მუნ სადგური, და ესე კაცი აცნობების ორქივატერს და მოუწინენ კაცსა, მისცემენ ბერსა სადგომსა და განუსვენებენ კეთილად. კულად სამისა დღისა მიუწოდა თვის თანა ორქივატერმან. ბერი მისრული მისდა ანბორს უყოფს მდამლად და ეტყვის: „გვაკურთხენ, საზოგადო მამაო“. ორქივატერი შეიტკობს კეთილად და მოიკითხავს სიყუარულით. გამოკითხავს ყოველსავე მიზეზსა თვისისა მგზავრობისასა. ბერიცა აცნობებს თვისსა ვითარებასა და უკანასკნელ ცხად უყოფს, რომელ არღა ნებავს ცხოვრება ქართლსა შინა, ვინააღდგან მეფეთაგან მოკლებულ იქნა ქუტყყანა იგი. ორქივატერმან ჰსცა ნუგეში და აღუთქვა თავისუფლად ცხოვრება ბერსა მას, და უბრძანა ერთსა ვართა-

371

პეტსა, კაცსა გამოცდილსა მეცნიერებასა შინა და მცოდნესა კარ-
თულისა ენისასა, რათა მან იზრუნოს მისთვის, და მახლობელ
თვისა დააყენოს. და თუ ჰსწავლაჲ რაჲმე ენებოს, მისცეს მას
შინაცა მოძღურებაჲ. ვართაპეტმან წარიყვანა ბერი თვის თანა
და სხუადასხუათა უბნობათა შინა შემოიღო საფილოსოფიოსა
კითხვითნი საქმენი. და ბერმან ყოველივე მარჯვედ მოუგო...

№ 2134

ამა უბნობისა შემდგომად სადილი მოიღეს და კარგა განისვენეს,
და მერეთ ვართაპეტმან აქო ბერი და სთქუა: „კუჲალად მინდა
უბნობად შენდა რომელთამე ჰაზრათათვის“...

და ესრეთ და[ა]სრულეს უბნობაჲ. ვართაპეტმან აქო ბერი და
სთქუა: „მე ცხად უყოფ შენსა გამოცდილებით მეცნიერებასა ორქი-
ვატერს. და ვითარ ინებების მე წინამდგომარეობისა სრულ ჰყოფა-
სა, ხუალე მოდი ჩემთან და ყოველსავე გაცნობებ“. ბერი თვისსა
სადგურსა წამოვიდა და განისვენა.

ვართაპეტი მივიდა ორქივატერთან. ორქივატერმან ჰკითხა ბერ-
სა, თუ ვითარ გავითარებული არსო. ვართაპეტმან დიდად აქო და
მოახსენა: „ეგება გული მოუგოთ და აქ დაშთეს და ჩვენ კერძო ეგე-
ბის შეიქმნესო“. ორქივატერმან: „რითაც ღონით და მისაცემლის
აღთქმით შეიძლებოდეს, ყოვლით კერძო ეცადე იმის ჩუტენენ მო-
ქცევას, და მეც დიდად ჯილდებულ გყოფო“. ვართაპეტი წამოვიდა
შინ და ხუალისა დღე მოუწოდა ბერსა და ჰრქუა: „მე ყოველივე
შენი ჰსწავლულება და განათლება გონებისა ცხად უყოფ ორქი-
ვატერს, და ორქივატერს ჰსურს შენი აქა დაშთობა, რითაც შენ გულ-
სავეს იქნები კარისხით თუ ჯამაგირით, ყოველსავე ავისრულების,
და ნუ დაჰკარგავ ბედსა“. ბერი: „ჩემი დამაბრკოლებელი ამის მეტი
არა არის რა, რომელ თქუენი და ჩუტენი სარწმუნოება ვერა თან-
კმობენ ერთად“. ვართაპეტმან: „რატომ? ორ კრებაში ერთად ვიყა-
ვიო, და მაშინ ვითაც განაწესეს წმინდა კრებათა, იმ სარწმუნოე-
ბითა ვართ და თქუენცა იმავე სარწმუნოების აღსარებაზედ ჰსდგე-
ხართ“...

და ესრეთ დასრულდა რა უბნობა, ვართაპეტმან სხუადასხუა წინა-
დადებით და უბნობითა დაარწმუნა ბერი: რომელ ვითარცა შენ აღია-
რე სიბოვლი, ეგრეთვე ჩუტენ გვრწამს, თუმცა მცირე რამ კანონები
ეკკლესიისანი განყოფილად გუაქუსო. და ეს ერთი დიდი შეცოდე-
ბა ამა არს, ძმაო, და ბედნიერებას ნუ დაჰკარგავეთო“. ბერი და-
ფიქრდა და უთხრა: „მამა, სომხური ენა უნდა კარგად ვისწავლოო
და სხვებ ნება თქვენიაო“. ვართაპეტს დიდად იამა და იჲ კვირისა-
თვის იწუეს მზადება, რათა ბერსა ტანისამოსი სომხის გუარად შეუ-
კერონ და მიიღონ თვისსა რიცხვში.

ამ ჟამად გიორგი მლუღელი, მეფის კარის ხუცესი, შავმელიქის-
შვილი, მოვიდა ეჩმიაწინს ტფილისიდან და მოყუა თან რაოდენიმე
კაცი ქიზიყელი. ესე გიორგი ეძიებდა დაკარგვასა მელულესა თვისსა,

რათა დაეხსნა თათართან. ორქივატერთან გამოცხადდნა მისცეს ადგილი და ჯეროვანი ულუფა. უკანასკნელ, ჰსცნო გიორგი მღუდელმან, ვითა კელაშვილი ბერი აქა მოსულ არსო, მჰსწრაფდნა მოიკითხა და მივიდა ბერთან. ბერი დიკარგს მორთულს სენაკსა შინა დაეყენებინათ, დიკვენები მიეჩინათ, მიჩაგ¹ და დიდი კრაოტი² დაედგათ, და უცხო მოფენილსა და შემეკულს სახლში იდგა. რა გიორგი მღუდელი ბერმან იხილა, დია წყნარა და ამპარტავენულის სახით აუდგა და ესალმა და ცივის გულით მოიკითხა. მაშინ გიორგიმ რა იხილა, ჰ ქუა ბერსა: „მე მინახავსო სხუაგურ მცხოვრები ქუათახევის მონასტერსა შინა, ვითარცა შეგნოდა ბერსა და აქა ხანსავით დამდგარხართო, ნუთუ მუცელცთომის ეშმაკი შენშია დაემეკიდრაო“. ბერმან: „იქაურს ნიგვზს ზეთს აქაური ქუნჯუთის ზეთი ჰსჯობია საქმელადო, და კაცმან რომ კარგი სასელ-საქმელი და კარგად შთაიციოს და თავის თავს ასიამოვნოს, სიცოცხლეს დაიცავს თვისას მრავალ ნდომით, ეს კი აღარ იციო“. გიორგიმ: „მე საწუნად არ გეუბნები. ვითარცა იქ იყავ, ვინემ აქ იყო, ისე მოიქეცო“. ბერმან: „მე იქ არღა წავალ, და როგორც ექნი მოიქეცივინ, ისე უნდა მოვიქეცო“. გიორგიმ: „ხუთუ გასომხდი?“ ბერმან: „რაც მე ვშინჯე, ჩვენში და მათში მაგდენი განყოფილება არა არის რაო“. გიორგიმ ჰსთქუა: „ვაჟ შენს გიორგის, ჩემა ცხონებამ. აკი გამაღღებულა ეს საბრალო ბერი...“ ბერმან: „გიორგიმ: „ესენი რომ იცი, ამიტომ გასომხდი?“ და მერე დაუძახა ქართველთა კაცებს.

რა შინ შევიდნენ, იცნეს ბერი და მიესალმენ: „აქ რასა იქ, კელაშვილო? შენი ძმები და ბიძები ლეკში გეძებენ. ვაი თუ დაიკარგან მოკლია ვინმეო, შენის ჯაკრით ახლა არავინ თუ თქმისო“. გიორგიმ: „იედავთ, ამ მელას რა უქნია, მოსულა და პატივისა და საშოგრისათვის გასომხებულა“. ქიზიყელთ: „ვაი თქვენს ბიჭო, ეს რა დამართებია მაგ ბერა, წჷიდა ნინო უარ უყოფია. ჩვენა მუხლმა, ახლავ მოგვლავთ, როგორ თუ ხაზიყელი კაცი გასომხდეთაო“. ბერი შეშინდა და უთხრა: „არა, ჯერ სრულეაითაო გავომხებულვარ“. ქიზიყელთ: „ჩვენ წაგვიყვანე ორქივატერთან, მამაო გიორგი, და ვნახოთ, რომ ესე ჩვენი ქიეყის კაცი და მეზობელია, ამდენი ხანია ვეძებთ და აქ ვიპოვეთ, და გვიბოძოს. თუ არა, სიღნაღში რაც სომეხია, სულ აგწყვეტო“. წარვიდა მამა გიორგი და ესე ქისიყელნი. და ორქივატერმან კარგად მიიღო. და მერე და მერე მოახსენა გიორგი მღუდელმან ხიზიყელთაკან ვედრება და ბერის დათხოვნა. ორქივატერმან: „ეს ბერი თავის თავად დგება, და თუ წამოვა, არც იმას დაუშლი. ხელ-შეკრულს კი ვერ მოგცემთ“. და მერე ჰკითხა

1) სომხური სიტყვაა *ჩიკას* საშუალო.

2) კრაოტი - გ. ი. *кравать* ხაწოლი.

ორქივატერმან გიორგის იმ ბერის ვინაობა. გიორგიმ ყველა აცნობა და ესეც მოახსენა: „თქვენ სანდურავის მეტი არა დაგრჩებათ რა. ეგ ვერც აქ დადგება. ათასის თორნის პური მეტი უჭამნიაო. ქალაქში კინალამ გაფრანგდა და აქ სომხობას აპირებს. დაბოლოს მწუხარება არა მოგუწოდოს. რომ გაუშვით, ის უმჯობესია“. გიორგის რადგან კარგა იცნობდა ორქივატერი, უბრძანა: „მაშ წადი გადაეცი და ურჩიე, სარჩოსაც მივეცემ და გაისტუმრო“. გიორგის დიდად იამა, მოვიდა ბერთახ, გული მოუგო და უთხრა: „რეცნიერი კაცი ხარ, ჩვენს ბატონიშვილებს გაყევ ვისმე რუსეთში. იმათაც პოიმადრიელებ, სწავლითაც კიდევ შეისძლებ და საშო არსაც იშოვი და აღარც მამულის ჰსჯულის უარის მყოფელი შეიქმნები“. ბერი დაფიქრდა და ჰსთქვა: „ამა უკატახ ზოსმა კაოად მამცნო“. და დემორჩილა გიორგი მლუდელსა. მლუდელს დიდად იამა და ყოველივე ცხადუყო თანკმობა ბერისა ორქივატერსა. ორქივატერმანც აჩოქა ბერა, და ქიზიყელნი იგი კაცნი თანა გამოატანა მლუდელმან და ამოისტუმრა ტფილისსა.

ბერი ჩამოვიდა ქალაქსა შინა დღესა მეორსა. მიმავალს გზასა ზედა შემოხუთა ფარსადან ციციშვილი და რქუა ბერსა: „შედობა შენცა, ახლო ვართაბეტო!“... ბერთან სთქვა: „სულისა შენი ათანა, ახლო მცდვანბევო. და ჩემს ვართაბეტობას ვითა ამტკიცებთო“ ფარსადან: „გასომხებთია“...

ა. ლ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე (ტფილისი)

ვეფხის-ტყაოსნის ახალი ხელნაწერი

მოკლე აღწერილობა

ამ რამდენიმე ხნის წინად პროფ. ა. შანიძემ გადმოიკა „ვეფხის-ტყაოსნის“ ერთი საინტერესო ხელნაწერი, რომელიც მოქ. ალ. ჯავახიშვილს (ხოვლეღს) ჰკუთვნებია, და მიხოვა მისი აღწერა. ხელნაწერის შესწავლამ გააოარკვია, რომ ის თავისებურ ვარიანტულ ტექსტს შეიცავს და საქართველოდან დაინახე მოკლე აღწერილობის გამოქვეყნება¹.

ხელნაწერი შესრულებულია მხედრული ლამაზი მდივან-მწიგნობრული ხელით, ჩასმულია კარდონის ტყავგადაკრულ ყდაში და ზომით 28,1 X 19,5 სანტიმეტრია. სათაურები, სუროფის დასაწყისი სიტყვები და უკანსკნელი (ეოთხე) ტაეპის დამაკავშირებელი „და“ ნაწილაკი ნაწერია წითურით, ჩვეულებრივი ტექსტი კი — შავი მელნით. ხელნაწერის ფურცლებში ტექსტი გარშემოვლებულია ფერადი ხაზებით (შინიდან გარეთ): მწვანით, ოქროს ვარაყათ (რომელიც სხვებზე უფრო ფართოა და ორივე მარჯვ შავ ზოლებშია ჩამჯდარი), შავით, წითლით და ლურჯით [მსკევი აშია „ვეფხის-ტყაოსნის“ ცნობილ ხელნაწერებში აქვს მხოლოდ ყოფ. საკარეო საქმეთა სამინისტროს ნუსხას, აწ საქართველოს მეტეუმში დაკულს № 2074 H].

არც გადაშქერის სახელი და არც დრო გადაწერისა მოხსენებული არაა, მაგრამ ხელის მიხედვით შეუცდომრად შეიძლება ითქვას, რომ ხელნაწერი XVII ს. მეორე ნახევარს (უფრო ამ საუკუნის მიწურულს) უნდა ეკუთვნოდეს. დამწერლობის საერთო სპეციალური თვისებების გარდა განსაკუთრებით აღსანიშნავია XVII საუკუნისათვის დამახასიათებელი ფორმა, რომელიც დაუცავს ასოს 3 და 3. ა არ იხარება. ხელის მიხედვით ხოვლეღის ნუსხა ძლიერ უახლოვდება მინიატურებით შეკვულ ცნობილ № 5006 S ხელნაწერს, თემცა ასოების მოხაზულობა პირველში უფრო არქაულია. ხოვლეღის ხელნაწერი დეფექტიანია. თავდაპირველად პაგინაცია დაკეთებული არ ყოფილა, არც გადასატანი ნიშნები (ცალკე გვერდებზე მოთავსებული ტექსტის ბოლო სიტყვები) დაუსვამს გადამწერს, ამიტომ ბუნებრივადაც მოსალოდნელი უნდა ყოფილიყო ამ მხრივ

¹) ეს ხელნაწერი ახლა საქართველოს მეტეუმში შეიძინა და აღრიცხულია № 261 Z ის კვეშ.

გაუგებრობის შექმნა. როგორც ირკვევა, ხელნაწერს რომელიღაც კრისტოფორის ხელში გაუვლია. ამ რესტავრატორს უწინარესად ყოველისა გაუკეთებია რვეულთა სათვალავი. რესტავრაციის დროს ყოფილა 29 [კთ] სრული რვეული და მე-30-ს 3 ფურცელი, ე. ი. სულ 235 ფურცელი. როგორც ვთქვით, ახლა ხელნაწერი დეფექტიანია, 235 ფურცლის მაგივრად მხოლოდ 224 გვაქვს, ე. ი. დაკარგულია 11 სრული ფურცელი. რვეულების მიხედვით ეს დანაკლისი შემდეგში გამოიხატება: პირველს დაჰკარგვია მე-2 და მე-5 ფურცელი, ანუ 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26 და 40 - 47 სტროფები¹ (თითოეულ ფურცელზე რვა სტროფი ეტევა); მე-18 რვეულს აკლია ფურცლები 2, 4, 5, 7, 8, ანუ სტროფები 1037 - 1044, 1053 - 1068, 1077 - 1092; მე-19 რვეულს — პირველი ფურცელი, ანუ 1093 - 1100 სტროფები; მე-21 რვეულს — 2, 7 და 8 ფურცელი, ანუ 1229 - 1236, 1270 - 1285. ამას გარდა მე-19 რვეულის ორი ფურცელი (4 და 5) მხოლოდ ნაფლეთების სახით არის გადარჩენილი, მაგრამ ამ ფურცლებზე მოთავსებული სტროფების თანმიმდევრობის გარკვევა შესაძლებელი არის.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ რესტავრატორის ხელიდან „ხელნაწერი უნაკლო უნდა გამოსულიყო, მეორე მხრივ რესტავრატორის მუშაობა მარტო ტექნიკური საკითხებითაც არ ყოფილა განსაზღვრული. მას აქა - იქ ხელნაწერისთვის ცალკე შენიშვნები დაურთავს, აშიაზე მიუწერია რამდენიმე ახალი სტროფი, სათანადო შენიშვნებით აღუდგენია დეფექტიანი ფურცლები, შეუფსია სტროფების ნაკლები ტაეპები და სხვ. ასე, მაგალითად, მე-25 სტროფის პირველი ტაეპი ხელნაწერში იკითხება: „კამს მელექსე ნაპირვებსა მისსა ცუდად არ აფრქვევდეს“, დაყოფილი სიტყვის მიმართ აშიაზე შენიშნულია „მისსა არ უნდა, [უნდა] ლექსსა“ [სხვათა შორის, ვახტანგის გამოცემაშიც „მისსა“ იკითხება]. მე-602 სტროფის მეოთხე ტაეპს — „უკმობ ყუაეთა და ყოფასა მათ საღამოსა და [ხა]დილისა“ შენიშნული აქვს „საღამოს სწერია, სიმღერა უნდა“, ამას გარდა კვადრატულ ფრჩხილებში ჩასმული ნაწილაკიც რესტავრატორის წველილია, „ხადილისა“-ს სანაცვლოდ თავდაპირველად ყოფილა „დილისა“. საერთოდ 602 სტროფის მესამე და მეოთხე ტაეპი ხოვლელის ხელნაწერში სრულიად წარყვნილია და ამ შემთხვევაში ვერც რესტავრატორის კორექტივი შევლის. შდრ.

ოკრად გაუკდი ყოფასა მათ საღამოსა და დილსა,
უკმოდ ყვავთა და ყორანთა, მათ ზედა ვაქნეე ხადილსა.

(ვახტანგის გამოცემა, სტროფი ფეც).

ოკრად გაუკდი ყოფასა მათ საღამოსა და დილასა,
უკმოდ ყუაეთა და ყოფასა (sic), მათ საღამოსა და [ხა]დილისა.

(ხოვლელის ხელნაწერი).

¹ რვეულებრივი სტროფები აქაც და ქვევითაც ყველგან ნაჩვენებია დ. ჩუბინაშვილის 1860 წლის გამოცემის მიხედვით, ნართაული სტროფები (ბარისხიანი ციფრებით) კი ს. კაკაბაძის 1914 წლის გამოცემაზე მიუთითებს.

ოთხ შემთხვევაში რესტავრატორს შეუნიშნავს დაკლებული სტრუქტურული
ტექსტიც სათანადოდ შეუვსია (ჩანართი აშიაზე გატანა). ეს სტროფებია 12^ე
[ვახტანგის განოცემით კვბ]: ავთანდილ ლალი, უკადრი..., 173, [რობ]: ღმერ-
თი, ლომო..., 962 [შნც]: მოვიდიან შემამკობლად..., 1269 [ჩხაე]: წადი, უსტა-
რო, ისწრაფე...

აღსანიშნავია, რომ ერთგან რესტავრატორს „გამორჩენილი“ სტროფის
სათვალავი (172) ვახტანგის გამოცემის მიხედვით (რობ) ჩაუნიშნავს. აქიდან
შეიძლება გვეფიქრა, თითქოს რე ტავრატორი ხელნაწერს მართლაც ვახტან-
გით ასწორებდა, აგრამ ამ მოსაზრებას მთლიანად არ ამართლებს ზევით და-
მოწმებული ორი მაგალითი („მისსა“, „სალამოს“). ამას გარდა ხელნაწერში იქვე
უცვლელადაა დატოვებული ერთი ცხადივე უბეში შეცდომა („ყოფასა“ „ყო-
რანთა“-ს მაგერ). ირკვევა, რომ რესტავრატორს ვახტანგის გამოცემასთან
ერთად რაღაც მესამე წყაროც ჰქონია. ამ ორი წყაროს საშუალებით „გან-
მახლებელს“ თითქოს ტექსტის „გამართვა“ უცდია.

იმ ადგილას, სადაც მოსალოდნელი ყო 649 [ქმე] სტროფი: „ღვეთა ყვი-
რილი, ზახილი...“, რესტავრატორს სათანადო შენიშვნა კი ჩაურთავს (შდრ.
ხელნაწერის გვ. 85 B), მაგრამ ტექსტის აშიაზე გატანა დაეწეცხება.

დამოწმებული მაგალითები გარდა კიდევ მოიძებნება ხოვლეღის ხელნა-
წერიდან ცალკე სტროფების დანაკლისები ვახტანგის გამოცემასთან შედარე-
ბით, ოღონდ — როგორც ჩანს — ტექსტის შეწამება-შეგება რესტავრატორს
ბოლომდე არ მიუყვანია. რესტავრატორული მუშაობა წარმოებულა უნდა ყო-
ფილიყო XVIII საუკუნის გასულსა, თუ XIX-ს დასაწყისში (რამდენადაც ამის
გამორკვევა შესაძლებელია ხელის მიხედვით).

ტექსტუალურა შედგენილობია და რედაქციის მხრივ ხოვლეღის ხელნა-
წერი ერთერთ საყურადღებო ვარიანტს წარმოადგენს და საკმაოდ განირჩევა
ყველა დღემდის ცნობილ ხელნაწერიდან. განსხვავება განსაკუთრებით თვალ-
საჩინოა პროლოგისა და ეპილოგის მიმართ. პროლოგში ხელნაწერს დაცული
აქვს სამი ისეთი სტროფი, ომელიც დღემდის მხოლოდ ერთადერთი ნუსხით
(ყოფ. ს.ს.ს. № 1117, ახლა ქუთაისშია გადატანილი) იყო ცნობილი და ისიც
დღემეტურად. ეს სტროფებია № 1117-ის მიხედვით მე-4, მე-5 და მე-7 (ჩხ.
ს. კაკაბაძე, ვეფხის-ტყაოსნის პრობლემის გარშემო, „საისტორიო-მოამ-
ბე“ 1924, I, გვ. 127). მოვიყვანთ ჩვენი ხელნაწერიდან პროლოგის სტროფე-
ბის შედგენილობისა და თანმიმდევრობის მთლიან სქემატიურ სურათს: S, 2,
4, 6, 7, 1^ე, 15 [16 - 22 და 26 სტროფები ხელნაწერის დეფექტურობის გამო
დაკარგულად უნდა ვიგულისხმობთ], 27, 28, 29, 8, 9, 10, 19¹, 5¹, 1, 3 [№ 1117-ით
4], 8 [№ 1117-ით 5], 3, 5, 23, 24, 25, 11, 12, 13, 14, 30, 31, 6 [№ 1117-ით 7].
პროლოგის ამ სურათიდან ჩანს, რომ არც ტექსტუალური შედგენილობისა და
არც, მით უმეტეს, თანმიმდევრობის მხრივ ხოვლეღის ხელნაწერში წესიერებას
ოდნავადაც არ აქვს ადგილი, ცალკე სტროფები ურთიერთთან მექანიკურად და
უაზროდ არის დაკავშირებული. სტროფების რაოდენობის მხრივ ხელნაწერი
ერთერთ უგრცელეს ვარიანტად უნდა ჩაითვალოს, აქ სულ 38 სტროფია [ხო-
ლო ყველაზე უფრო უგრცელეს, ყოფ. საგ. საქმეთა სამინისტროს ნუსხაში კი

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

40]. აღსანიშნავია, რომ 5¹, ბ, გ და დ სტროფების გასწვრივ ამავე სტროფებში
ლია ასო ჩ, რაც ალბად ჩამატებული უნდა იქნებოდეს და შეიძლება
ჩვენს უკვე ნაცნობ რესტავრატორსაც ეკუთვნოდეს (ხილი და მელანი ასო
შესაძლებლო აა გაამა-თლებდა). პროლოგის შედგენილობითა და სტროფების
თანმიმდევრობით ხოვლელის ნუსხა არცერთ დღემდე ცნობილ ხელნაწერს არ
უდგება, ოღონდ ერთგვარი ნათესაობა აქვს № 1117-თან. საილუსტრაციოდ
აქვე მოვიყვანთ უკანასკნელის სქემასაც: 2, 1, ა, ბ, გ, ზ, დ, 6, x, 7, 5, 15,
4, .x, 26, 11, 28, 29, 8, 9, 19¹, 31, 10, 12, 13, 14, 30, 20, 21, 22, 23, 24, 25
[სულ 33 სტროფი].

რადგანაც სტროფები ბ, გ, დ მხოლოდ ერთადერთი ნუსხით (№ 1117)
არის ცნობილი და ისიც დეფექტიანად¹, აქვე ვათავსებთ ამ სტროფებს ხოვ-
ლელის ბეონწერის მიხედვით:

- [ბ] შენ შეჰქმენ დავით მალალი, თვით მეფე დავითიანად,
გონება დიდად, მოწყალე, მართ ერთობ გულმოწყიანად,
— მნათობი ყოვლთა მხედველთა, ვითა მთა სახ თიანად,
და უმისოდ მზეცა ვერ ნათობს, ვერც ღომი არს ნაკუთიანად (sic).
- [გ] გვირგვინი, ტახტი, პორფირი ღთისაგან (sic) გექვს სვიპრატა (sic)
პირველი,

ერდგულთა დიდად მოწყალე, ორგულთა რისხევით მჭირველი,
შინდა სამონოდ მეფენი მოვლ ნ სხვაგნისა შირველი,
და კაშს, თუმცა ჰაპი ჰრომისა რომ შენთვის იყოს მჭირველი.
[დ] ჰე, ღთო, შენგან იქების სა-მე ყოვლისა ტანისა,
შენ ხარ ჩვენ არსთა სიმაღლე, სიმდაბლე, სიბრტყეუე განისა,
ზე ანგელოზთა სიმაღლე, ჩამდებები ქვე საუანისა,
და ვერ ვიტყვის ძალი ენისა, გონ ბა კელოვანისა.

რაც შეეხება ეპილოგს, ხოვლელის ხელნაწერი ამ მხრივ შემდეგ სუ-
რათს იძლევა.² 05, 03, 1759 (კაკ.), 1760 (კაკ.). სტროფები 02 („ქართველთა
ღმრთისა დავითისა...“) და 1758 კაკ. („მე ვაქუთი ქება თამარისა...“) წინ უსწობს
სათაურს „ანდრძი ტარიეფისა ოდეს ძიცივალა“, ე. ი. უდრის 1721² და
1721³-ს. ხოვლელის ხელნაწერში სრულიად აააა განთქმული სტროფი (01):
„გასრულდა მათი ამბავი ვითა სიზმარი ღათისა“, თუმცა არც დეფექტის რაიმე
კვალი ჩანს. ეს გარემოება კიდევ ზედმეტად ატყიცებს, რომ „ვინმე მესხ
მელექსეს“ არაფერი საერთო აქვს საკუთრივ „გეფხის-ტყაოსნის“ ავტორის სა-
ხელთან...

ხოვლელის ნუსხა, როგორც საერთოდ ყველა ცნობილი ხელნაწერი XVII
საუკუნისა, ჩანართებსაც შეიცავს ტექსტში და აქვს გაგრძელებაც, მაგრამ საინ-

¹ დეფექტი ს. კაკაბაძის თითქოს შეუსწორებია, მაგრამ უმთავრეს შემთხვევაში უწერიოდ.

² უჩვენებთ ი. აბულაძის გამოცემის მიხედვით (ტფილისი 1926), რადგანაც მხოლოდ აქ არის სტროფების ცალკე წმენდაცა, ხარისხიანი ციფრებით კვლავ ს. კაკაბაძის 1914 წლის გამოცემას აღნიშნავთ.

ტერესო ის არის, რომ „გაგრძელება“ აქ უმოკლესი რედაქციით გამოცემული (და ამ მხრივ ცნობილ № 2829 S ხელნაწერს უახლოვდება). ვახტანგის გამოცემიდან ხოვლელის ნუსხა დიდად განსხვავდება. გარდა ზევით აღნიშნულ მაგალითებისა, აქვე აღვრიცხავთ ხოვლელის ნუსხის ნაკლებ სტროფებს ვახტანგისეულ რედაქციასთან შედარებით: 192 [ვახ. რვა], 221 (სკ), 336 (ტლე), 830 (ყკვ), 832 (ქკვ), 1367 (რტკვ). მაშასადამე, ხოვლელის ნუსხას ვახტანგის გამოცემასთან შედარებით სულ 12 სტროფი აკლია (6 ნაკლები სტროფი ზევით იყო დასახელებული). ამასთან ნუსხას შემოუნახავს მრავალი ნართაული სტროფებიც¹, რომლებიც, ერთის გამოკლებით, ს. კაკაბაძის 1914 წ. გამოცემაში იპოვება. ეს ნართაული სტროფებია: 26¹, 45¹, 56², 58¹, 62¹, 74¹, 76¹, 100¹, 102¹, 103², 113¹, 122¹, 145¹, 147¹, 164¹, 177², 187¹, 189¹, 197¹, 212¹, 214², 253¹, 274¹, 276¹, 276², 292¹, 302¹, 308¹, 308², 341¹, 344¹, 353¹, 372¹, 373¹, 381¹, 452¹, 467², 512¹, 512², 545¹, 605¹, 620¹, 647¹, 672¹, 678¹, 684², 727¹, 727², 736¹, 737¹, 763¹, 763², 772¹, 782¹, 894¹, 914¹, 970¹, 1261¹, 1275¹, 1341¹, 1354¹, 1452¹, 1463, 1477¹, ე. ი. 64 სტროფი (აქ მხედველობაში მიღებული არაა პროლოგისა და ეპილოგის „ნართაული“ სტროფები). ამას უნდა დაემატოს ნაბეჭდი გამოცემით უცნობი ერთი სტროფიც:

ყმაო, არ ვიცი რას მნუკევ, ანუ თუ მეტყუი მე რასა,
 მაგა საქმესა ვერა იქს ვერცა კალამი წერასა;
 შენ ერთხელ მეტყუი ამითხარო, მე ასჯერ გეტყუი «ვერასა»,
 და ვითა სიცილი ტირილსა, ვაგლახი მიჯობს მღერასა.²

გადასმულ-გადმოსმულია, ანუ შენაცვლებულია ერთმანეთში სტროფები: 35-36, 114-113, 340-337, 346-342, 703-701, 805-804, 1027-1025, 1026-1028. არც ცალკე სათაურების რედაქცია უღებია გამოცემით ცნობილ ტექსტებს. რაც შეეხება „გაგრძელებას“, ეს—როგორც ვთქვით—მოკლესად არის ხოვლელის ნუსხაში და ამ ნუსხის ერთერთ ღირსებას შეადგენს. გაგრძელების „ხედვეტი“ სტროფებიდან აქ დამოწმებულია: 1561¹, 1561², 1561³, 1561⁴, 1561⁵, 1642², 1719¹, 1721², 1721³, 1759, 1760 [ორი უკანასკნელი სტროფი გამოცემის ქვედა „სართულიდან“] და 1760 [ხედა სართულიდან], ე. ი. სულ 12 სტროფი. სტროფები 1757 და 1758 სხვა ადგილასაა გადაჯანილი და 1721²—1721³-ს სახეს ატარებს. შენაცვლებულია ერთმანეთში სტროფები: 1628 - 1629, 1631 - 1632, 1645-1646.

რედაქციული თვალსაზრისით ხოვლელის ნუსხა საკმაოდ უხეიროა, ტექსტი აქ ძალზე წარყვნილია და გაუფლგარებულია, მაგრამ არის მრავალი თავისებური, ვარიანტული წაკითხვები და ამდენადვე საყურადღებოც და საინტერესოც.

21. III. 28.

¹) ვგულისხმობთ ვახტანგთან შედარებით.

²) ეს სტროფი 236-ის (ვახტანგით სლე) შემდეგ მოდის და მცირე განსხვავებით 234-ს (სლე) იმეორებს, ამიტომ შესაძლებელია აქ უბრალო განმეორებასთანაც გვექონდეს საქმე.

A. Baramidzé (Tbilissi)

LE SCHAH-NAMÉH DE FERDOÛSI DANS LA LITTÉRATURE GÉORGIENNE

On trouve en langue géorgienne une traduction des plus anciennes et des plus complètes du Schah-Naméh de Ferdoûsi. La version géorgienne du Schah Naméh a pour titre: „Rostomiani“ (il est évident que ce titre vient de Rostome, héros de l'épopée).

La société féodale de Géorgie voyait en Schah-Naméh le plus beau reflet de ses aspirations sociales et politiques, malgré la fable étrangère du monument. Comme dit un ancien érudit géorgien, les récits héroïques du Schah-Naméh favorisaient le réveil de l'esprit de vaillance et d'héroïsme de la classe féodale, et les moeurs peintes dans le monument rappelaient à la même classe „les moeurs et les habitudes des anciens Géorgiens“. Les clairs motifs sociaux et les saisissantes qualités artistiques de l'oeuvre assurèrent la grande popularité du Schah-Naméh perse dans la Géorgie féodale. Il était considéré comme une oeuvre captivante, fort intéressante à lire, d'une grande portée éducative.

Les belles-lettres et l'histoire de la période classique géorgienne (XI-XII s. s.) connaissent déjà le Schah-Naméh et en tirent profit jusqu'à un certain point: „Visramiani“ (Vis-o-ramine), „Abdoulmessiani“, „Thamariani“, „Vepkhis-tkhaossani“, le fameux recueil historique „Karthlis-tzkhovréba“. Il faut noter surtout „Visramiani“, car il n'y a que sa version géorgienne qui garde les traces du Schah-Naméh, tandis que celles-ci sont inconnues à l'original perse de Gourgan. Tout cela porte à croire qu'une traduction géorgienne du Schah-Naméh existait déjà à cette époque-là, mais la première traduction ne nous est pas parvenue. Le texte fut traduit de nouveau aux XV—VI s. s.

La version géorgienne appelle le Schah-Naméh „livre inépuisable“. Différentes personnes travaillèrent sur ce „livre inépuisable“ à différentes époques. D'abord, on traduisit le monument en prose, et dans la suite on mit vers ces textes. Dès l'apparition des versions versifiées, les anciennes

traductions en prose sortirent, pour ainsi dire, du tirage, perdirent intérêt public et même disparurent en partie. Aujourd'hui nous connaissons un assez grand fragment de l'ancienne version en prose qui contient le récit—de Zaakhi jusqu'à la naissance de Zaal. Le texte de cette traduction en prose suit, en général, l'original de près, répète très exactement tous les détails de la succession des faits, ça et là obtient même la justesse presque absolue de l'équivalence de textes; néanmoins, la version géorgienne ne peut pas être considérée comme une traduction littérale. Le traducteur raconte, le plus souvent le contenu de l'original, souligne et renforce certains détails, et, au contraire, il en abrège d'autres, les rend originaux. La traduction en prose de Schah-Naméh est faite, dans la première moitié du XV s., par certain Kélaouri.

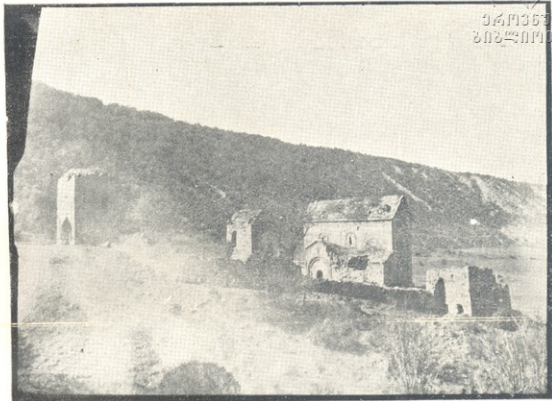
La version en vers de „Rostomiani“, que nous possédons, est conduite de Zaakhi à Behmène. Trois personnes l'avaient versifiée; aussi, la valeur artistique de la traduction géorgienne versifiée, ainsi que sa conformité à l'original, sont-elles différentes. De la naissance de Zaal jusqu'à l'avènement au trône de Kaïkhosro, le texte est mis en vers par un artiste remarquable de belles-lettres géorgiennes et, on peut le dire, par un coauteur distingué—Sérapione Sabachvili (fin XV—comm. XVI s.). De Khaïkhosro à Gostachaba (jusqu'à l'apparition de Zardachti) le texte appartient à un poète anonyme (XVI s.), et de Gostachaba (de l'apparition de Zardachti) jusqu'à la fin (c'est-à-dire, à Behmène), le versificateur est Khosro Thourmanidzé, connu dans la seconde moitié du XVI s. Mamuka Thavakalachvili (XVII) mit en vers l'épisode de Zaakhi et intitula le récit: „Zaakhiani“. Différemment de Sabachvili, de l'anonyme et de Thavakalachvili, Khosro Thourmanidzé traduisit le texte en vers directement du perse. Entre autres, celui-ci avait comparé toute la version géorgienne à l'original et avait traduit les épisodes qui manquaient. Au point de vue de l'art, les textes de Thourmanidzé sont faibles, quoiqu'ils suivent de si près l'original, qu'ils gardent en géorgien même les tournures perses. Les vers de l'anonyme et de Thavakalachvili sont également d'une qualité inférieure. Par contre, le texte de Sabachvili est à une grande hauteur d'art et d'idées.

Sabachvili suit, sans dévier, la ligne magistrale du Schah-Naméh, tantôt rend l'original perse avec une exactitude suffisante, tantôt serre le texte en artiste, lui donne un aspect indépendant de rédaction. Le poète élude surtout des répétitions et exagérations, souvent caractéristiques pour le persan, évite les raisonnements et instructions d'ordre philosophique et moral, la didactique, les digressions lyriques, en général, le ralentissement des récits et un trop long arrêt à des motifs statiques. C'est surtout la dynamique, le mouvement qui le ravit, l'action, la complexité des noeuds d'intrigue et l'intensité des motifs. De temps à autre, exceptionnellement, Sabachvili aussi est tenté

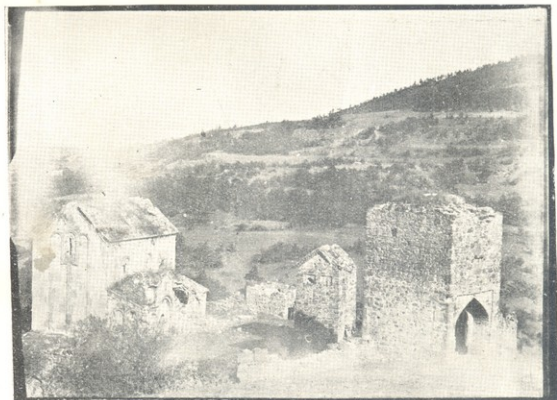

სურ. 1. პაპუა მაღალაძე თავის მეუღლით ელენეთი (ამოღებულია გაგარინის აუბოშიდან).

გ. ბოკორიძე, ანდერძი პაპუა მაღალაძისა.

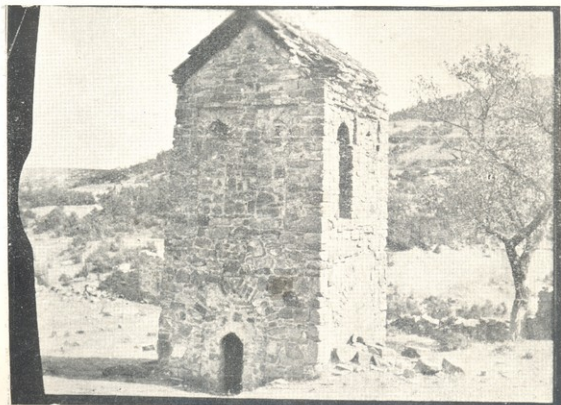
სურ. 2. „მალაღანთ“ ძეგლები სამხრ.-აღმოს. მხრიდან.

სურ. 3. „მალაღანთ“ ძეგლები დას.-სამხრ. მხრიდან,
გ. ბოჭორიძე. ანდერძი პაპუა მალაღანისა.

სურ. 4. „მაღალანთ“ ბეთლემის ღვთისმშობლის ეკლესია.

სურ. 5. „მაღალანთ“ ეკლესიის სამრეკლო კოშკი დას.სანხრ. მხრიდან.
გ. ბოჭორიძე. ანდერძი პაპუა მაღალანთსა.

სურ. 6. პაპა მალაღაც თავის ოჯახით (ამოღებული ვაგარინის ალბომიდან, ტაბ. XLV),
გ. ბოტორინძე, ანუერძი პაპა მალაღაცისა.

სურ. 7. პანე მელაძე თავის თვალით (დაზიანებული მელაძისი კედლის მარჯვნივ),
გ. ბოქორაძე, ანუხი პანე მელაძისი.

სურ. 8. პაპუა მაღალაძის მეუღლე ელენე (გადმოღებული მაღალაძის ეკლესიის კანკელის მხატვრობიდან).

გ. ბოკორიძე, ანდერძი პაპუა მაღალაძისა.

ب
۷۱

بسم الله الرحمن الرحيم
الى رابيتي فلف ففرف
اما بعد
فهذا الخ الخ الخ الخ الخ
لدى ابنتي الى سورة فارغة
الى مقصد يوم الاثنين من
لشخصي حالها ١٢٧١

შამილის წერილი ბარონ ნიკოლაისადმი 1271 წლის 2 შაჰბანის
თარიღით (1855 წ. აპრილის 20).
გ. წერეთელი, შამილის წერილები ბარონ ნიკოლაისადმი.

شعوب
أهل المؤمنين
إلى عظمى الروس بنارال كنياز وبارون

اما بعد فقد بلغنى انكم قد جمعتم قراء
انك ترك وعمالهم الذين جاؤا الى ولاية جاز
لمعيتهم للاستبدال بالاسارى الذين في ايدى بنا
وذلك غيب عليكم وعار اى غاز

وازسلكتم المهاجرين المأسورين منا
الآن وقيل الى صبر

فاعلموا انكم لا تستفزون بنا بذكركم
فانتم تستفزون انفسكم وتسلطون
اسراركم بافعالكم الفبيحة الى القبور
فان كان لكم صبر ولنا قلوب

فالى صل اما ان تطلقوا المهاجرين المأسورين
منكم بالبشر او تعلمونا عدم اهتئامكم

Handwritten marginal notes in Georgian script, including the word 'შეობ' at the top right.

შამილის წერილი ბარონ ნიკოლაისადმი 1855 წ. მაისის თარიღით.
გ. წერეთელი, შამილის წერილები ბარონ ნიკოლაისადმი.

et tirer en longueur, il grandit, enfle des tableaux déjà grandioses de la lutte de héros-géants, il étend et rend originales des scènes de tournoi, de chasse et de combat, des descriptions de festins et banquets, des motifs romanesques etc.; ça et là on s'aperçoit également de l'interprétation indépendante de textes. Sabachvili manifeste une grande énergie créatrice et une haute culture artistique. On peut dire sans exagérer que Sabachvili a su, avec son „Rostomiani“, conserver au Schah-Naméh perse son parfum artistique.

Somme toute, le texte géorgien donne une version jusqu'à un certain point abrégée assez librement travaillée de l'original perse. Les originalités de la rédaction de „Rostomiani“ sont basées sur les idées sociales et nationales de la société féodale de Géorgie. Au point de vue de la variante, la version géorgienne adopte d'ordinaire celle de Calcutta. Entre autres, on peut citer ici du texte géorgien l'épisode composé de 18 strophes, au sujet du sacre de Djahne, qui correspond en perse à: reha Kerden Khaikhosrov Djahnra az bend o daden fadchahi Turan ura (Vullers, III, 1400 - 1404).

Pour Vullers cette épisode est une interpolation, mais il est à considérer que la version géorgienne du XVI s. le contient.

On trouve en géorgien plusieurs oeuvres du cycle d'imitations et suites du Schah-Naméh. Au XVI s. un traducteur anonyme traduit en prose „Outhrouthiane-Saamiani“ (on y raconte des récits du cycle du Schah-Naméh, dès le commencement jusqu'à la naissance de Zaal) et „Baamaniani“ (contient des aventures fantastiques de Behmène ou Baamane). Au XVII s. on en mit en vers les épisodes d'Outhrouthi et Saami. Le versificateur d'„Outhrouthiani“ est inconnu, et l'auteur de „Saamiani“ est Bardzime Vatchnadzé, poète assez habile. Du cycle des suites du Schah-Naméh Khosro Thourmanidzé traduit „l'histoire de Barzou ou Bourzo“ et l'interpola dans le texte même du Schah-Naméh.

Dans la seconde moitié du XVIII s., on traduit en prose, encore une fois, le livre de Féridoune et Zaakhi“. Ce dernier contient l'histoire fantastique de Féridoune, de Zaakhi et de Saami-héros. Les histoires romanesques de Saami y sont racontées avec une ampleur particulière. Au point de vue du contenu, „Féridoune et Zaakhi“ diffère beaucoup du Schah-Naméh, ainsi que „Outhrouthiani-Saamiani“. empreint d'imitation de Schah-Naméh. „Séilaniani“ et „Kharamaniani“, d'assez vulgaires romans chevaleresques, traduits également du perse, sont marqués aussi d'une influence du Schah-Naméh.

La littérature originale de Géorgie des XV—XVIII s. s. se développa également sous l'influence des versions géorgiennes du Schah-Naméh. Bref, depuis longtemps la racine du Schah-Naméh fut profonde dans le champ de culture géorgienne.

A côté du Schah-Naméh littéraire, des versions populaires en étaient aussi très répandues en Géorgie („Rostome-Zourabiani“, „Béjaniani“ etc).

Quoique ces versions populaires coïncident d'origine avec la source littéraire, mais elles sont tellement originales que les traces d'origine étrangère y sont presque complètement effacées.

Dans les archives de Géorgie et de Léninegrad on trouve plus de 50 manuscrits de versions géorgiennes du Schah-Naméh. Quelques uns des manuscrits sont illustrés. Le professeur Abouladzé fit paraître le premier volume de textes en 1916 („Les versions géorgiennes du Schah-Naméh, livre des rois XXXII+888 p.) L'Université de Tbilissi publia le second volume à l'occasion du jubilé de Ferdoûsi (Schah-Naméh, II, Tifliss, 1934, X+650. p.). Le prof. Abouladzé, le prof. Baramidzé, P. Ingorokhva, le prof. Kékélidzé et le prof. Chanidzé furent rédacteurs de cette édition jubilaire.
